

90
952
659

ІБЛІОЛОГІЧНІ ДІСТІ



ЛЮБИМЦЬКО-ДІСТІ

1574  1924

КНІВ

4.1.3



Ф0

+

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Шифр Я5Е 669 Инв.№ Е/и

Автор Бібліологічні вісті, Часо-

Назва Ліс, причаюч питанням Біблі-
одр., Бібліологічне козаство...

Місце, рік видання К., 1924 (січ.-бер.)

Кіл-ть стор. 176, [07] с. іл.,

-"- окр. листів _____

-"- Ілюстрацій 4 л. іл.

-"- карт _____

-"- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка: 14.10.96. Л. [signature]

98?
7.03-91004
10.85
3.11. 10654
4.11 - -11-

74

Привітається 350-літньому
юбилею українського друку.

01
„Б.в" 71-3. 01 (05) „1924"

БІБЛІОЛОГІЧНІ ВІСТИ

ЧАСОПИС ПРИСВЯЧЕНИЙ ПИТАННЯМ
БІБЛІОГРАФІЇ, БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА,
БІБЛІОФІЛІЇ, ВИДАВНИЦТВА
ТА ДРУКАРСТВА



Державна
бібліотека України

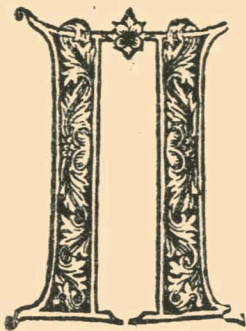
СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ

Київ 1924

Надруковано 1.000 примірників у Другій Друкарні
Держтреста „Київ-Друк“ під загальним догля-
дом О. Козлова. Складали: П. Лисцин, П. Стан-
кевич. Плантував О. Білик. Фотографічні
знімки фотографа С. Аршеневського і
фотоцинкографії 2-ої Друкарні. Обкла-
динка та марка В. Кричевського.
Д. У. Д. № 1532. Зам. № 792.



ВІД УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА.



еред нашим часописом стоїть велике і складне завдання—вивчення української книжки. Специфічні соціально-економічні та культурні умови, в яких творилась історія українського друку,—і мало досліджені і мало звязані в роботах дослідників з книжкою. За винятком окремих праць, що, студіюючи зовсім не бібліологічні питання, примушені були оперувати з питаннями історії книжки, ця дисципліна у нас не має своєї фахової літератури.

Тому і тепер при святкуванні 350-літнього ювілею української книжки ми не можемо ще дати досконалої монографії про те, що тільки починаємо вивчати.

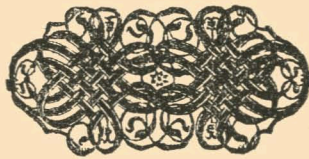
Сучасний широкий розвиток української культури, що починається на Радянській Україні, те надзвичайно поважне місце, яке займає в ньому українська книжка, примушують не тільки нас, бібліологів, все більше займатися бібліологічними питаннями, але й широкі верстви працюючих, бо вони вже цілком реально відчують безпосередню залежність кожної культурної роботи від книжки. Ми маємо своїм часописом допомогти їм зорієнтуватись в цьому питанні.

Цілоком слушно буде в 350-ті роковини оглянути нам ті етапи, що пройшла українська книжка на такому довгому і тяжкому шляху. Це число «Бібліологічних Вістей» присвячуємо як найширше поставленому огляду життя нашого ювілянта. Ми хочемо торкнутися по можливості всіх питань, звязаних зі стародавнім друком її тому ми не маємо можливості в належний спосіб поглибити всі ці різноманітні теми. Спеці-

яльний збірник на 20 друкованих аркушів готується до друку під редагуванням М. О. Макаренка, С. І. Маслової та Ю. О. Меженка. Той збірник має суто науково підійти до проблеми історії української книжки. Перед нами зараз спеціальне завдання всебічно освітити історію українського друку, подати не тільки абсолютно невідомі матеріали, але й підсумувати відомі в науці факти.

Це число, з причин незалежних від нас, виходить не таким, як би того вимагало останнє слово друкарської техніки. Брак матеріальних засобів не дав нам можливості випустити ювілейне число так, щоб підкреслити технічну досконалість, яку має українська книжкова продукція через 350 років після свого народження. Це має бути зроблено в названому збірнику, ідеологічно і технічно зв'язаному з У. Н. І. К., що його друкує Держвидав України.

Директор У. Н. І. К. Юр Меженко.



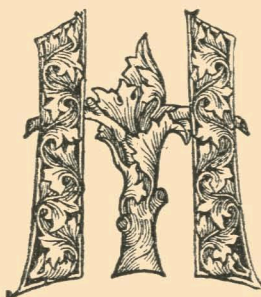


Григорій Тисяченко.

ТРИСТА П'ЯТДЕСЯТ ЛІТ ТОМУ І ТЕПЕР.

(1574 — 1924).

I.

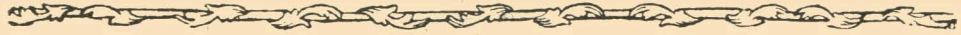


инуло 350 літ, як з'явилася перша друквана на території України книга і біля 475 літ, як вийшла перша друквана книга в Європі.

Пів тисячі літ тому розвиток економіки, того торговельного капіталізму, руйнуючи феодалізм, розвиваючи городи-міста, утворюючи той ренесанс в науці й мистецтві — поширив соціальну базу для книги, викликав потребу в швидкій, ширшій і цінній продукції книги, ніж то могли дати переписувачі. Виробництво й споживання, ношення полотна дало ганчірку — сировину для заведення фабрик паперу, цього дешевшого від пергаменту матеріалу для книги. Під натиском тих же економічних і соціальних змін, як функція їх, як довів Фр. Мерінг, і була винайдена нова техніка виготовлення книги. Друкарство з Германії незабаром, у другій половині XV ст., поширилося по всіх економічно, культурно розвинутих країнах Західньої Європи, досягнувши вже під кінець того століття розквіту і значного вдосконалення в торговельній і промисловій Венеції.

Відстала економічно, культурно Україна, що пробувала тоді під зверхністю Литви, тільки з 1491 року починає користуватися привозними книгами, друкваними в чужоземних городах — Кракові, Празі, Венеції. А коли з'явилося друкарство (1525 р.) в державно й культурно близькій українцям Білорусі, то звідти мали книги, як свої.

Потребу друкваної книги в Білорусі, а потім і на Україні викликали ті-ж, що і в Західній Європі, економічні зміни, які тільки тут з'явилися пізніше і не в такій силі. На XVI ст. припадають зміни господарства під впливом торговельного капіталізму і на Сході Європи, а в тім і Білорусі і на Україні. Потреба хліба на продаж, приплив грошей за його з Західньої Європи, висунули на Україні хліборобство на перший план. Почалось руйнування феодалізму, перехід феодального землеволодіння на приватно-власницьке, зміцнення панщини — кріпацтва, що так необхідно було магнатам, шляхті-поміщикам для більшої продукції на продаж хліба.



В зв'язку з тими змінами різко розмежовується тоді населення України на класи: зверху землевласники-магнати, шляхта, знизу хлоп, селянин-кріпак; по-середині міщанство-буржуазія — ремісники, торговці городські. Вищий клас не тільки визискував селян-кріпаків, а й міщан, обмежуючи розвиток міських промислів, торгівлі. В класовій боротьбі, що з того виникла, об'єднуються між собою українське міщанство й селянство під прапором «руської віри» проти магнатства, шляхетства польського й українського католицького, чи окатоличеного, яке з свого боку з'єднане з 1569 р. в ту «Річ Посполиту». Класова боротьба набуває виразних для того часу не тільки на Україні, а й на Заході релігійно-національних форм.

Одним важливим засобом у тій боротьбі стає освіта — школи, книги, що несуть ту освіту, — релігійно-національну, а значить тоді і класову, свідомість. В кінці XVI ст. у Західній Україні, де найдужче відчувалась та боротьба, засновуються українцями школи і починається друкарство. Року 1574-го у Львові було Іваном Федоровичем надруковано першу книгу на Україні в його друкарні, яка потім стала основою друкарні Львівського ставропігійного братства. Далі розпочинає свою діяльність друкарня Острозька при тамошній школі, а за ними й інші друкарні в інших місцях Галичини і Волині.

Як в Західній Європі, так і на Україні потребу друкарства викликали економічні й соціальні зміни, та особливість тих змін на Україні не дала можливості розвинути тут йому так, як то було на Заході. Віланізація, занепад під натиском аграріїв панів городів, а в тім і міщанства буржуазії української, і перехід укр. магнатства до католицизму, чи класове співчуття тому — дали слабу матеріальну базу для ширшого розвитку друкарства. Навіть сама друкарня, як Львівська, була джерелом прибутків для утримання інших установ братства, що, звичайно, зле відбивалось на друкарській техніці. І тому перші друкарні на Україні продукують по-волі примітивним знаряддям, мало чим відрізняючись в інтенсивності і ціні від книг писаних. А що до зовнішнього вигляду, то навіть гірші, коли порівняти з таким рукописом початку другої половини того ж XVI в., як Пересопницьке Євангеліє, що відзначається не тільки мовою, а й високомистецькою графікою орнаменту.

Як техніка виробництва тих перших книг говорить про тодішній економічний стан, так внутрішній їх зміст — чисто-релігійний, чи релігійно-полемічний — говорить про соціальну боротьбу в релігійній формі, а церковно-слов'янська мова вказує на консерватизм видавців-братчиків з міщан чи духовенства. Тільки коли буржуазія українська, заможне козацтво на початку XVII ст., а особливо в другій його половині після «Хмельниччини» і на початку XVIII ст. набирає сили, коштів, чи то з польських панських маєтків, чи з своїх кріпаків, — воно дає їх на будівлю церков, щедро платить за книги і вимагає кращого їх виготовлення. Не випадком якимсь буде те, що гетьман Мазепа, який так розумівся на мистецтві взагалі, не міг задовольнятися друкованими книгами і дарує до збудованого ним собору у Переяславі згадане вже пересопницьке Євангеліє, до якого не дорівнялись ще й тоді друковані книги. Але всеж, з зміцненням матеріальної бази на місці, з поширенням ринку для книги і на Московщину, книга другої половини XVII і першої XVIII ст., переважно київського, а почасти львівського, чернігівського і почаєвського друку, виходить також мистецьки приоздобленою, як і ті збудовані старшиною козакою церкви, і стає, як і ті церкви, на послугі у тої старшини. Запозичені з венеційських і німецьких видань ритини-гравюри, спочатку на дереві, а потім на



міді, перетворені через смак наших мистців з додатком місцевого, як то кажуть, колориту, вони рясно і гармонійно вкривають сторінки книг.

Та всеж ті книги для широких малописьменних чи й зовсім неписьменних мас, закріпощених старшиною козакою й російським панством, були по більшості не зрозумілі по мові й змісту, тільки ритини де-що говорили їм. Та й старшина козака для свого вжитку домашнього не могла задовольнитися самими церковно-слов'янськими друками і скоро, зрівнявшись з російським дворянством, потяглося разом з ним за книгою на захід. Приваблювала тоді французька література філософсько-соціална, але чи не найбільше легкі еротичні по змісту поетичні твори так пишню, витворно видані, прикрашені, що відбивали смак, настрої французького дворянства перед революцією.

В цей же час, з середини XVIII ст., починає з економічного боку занепадати друкарство на Україні, приборкане до того ще синодською цензурою, і стає до послуги царського уряду для обрусіння, покори йому українських мас закріпощеного селянства і біднішого козацтва українського.

II.

Коли друкарство на Україні, разом з економічними й соціальними змінами, йде повільно, то на Заході як те, так і друге йде швидким темпом. Особливо ж в кінці XVIII в. і в першій половині XIX в., коли окрім книги набуває все більше значіння газета, як зброя демократії, парламентаризму, що так розвинулись після французької революції на ґрунті промислового капіталізму. Як вся промисловість переходить від кустарництва, мануфактури, до машинізації, так само машинізується друкарство і його знаряддя виробництва.

Основний елемент друку — шрифт (черенки)¹⁾ відливається не в протих ручних формах, а машиною. А на при кінці XIX в. була вигадана наборна машина, що одночасово набирає, складає і відливає літери чи цілі рядки і тим заміняє до 10 наборщиків (складачів). Винайдення стереотипу теж дає значну економію в складанні, в зберіганні шрифту, а значить і у всьому виданні, і стереотип цілком не замінимий при так званому ротативному друку. У виготовлення ілюстрацій внесено також великі зміни. Замість дорогої гравюри (ритини) на міді в різних її виглядах (офорт, мецотінто, акватінто, трьохкольникові та инш.), що забирали багато часу на виготовлення і давали мало відбитків, була винайдена на грані XVIII—XIX ст. літографія. Але й вона не завжди була придатна, бо друкувати з каміня разом з набраним шрифтом текстом не можна й її у великій мірі стали замінити швидкі фотомеханічні (цинкографія) і електrolітичні (гальванопластика) засоби виготовлення кліше для ілюстрацій.

Також удосконалюється, стає незрівняно швидчим і процес друкування. Друкарський стан (верстат) на початку XIX ст. замінює машина Кеніга, що при рухові паром чи електрикою стала давати до 2000 відбитків за годину. Та великий тираж англійських, а особливо американських газет не міг цим задовольнитися і всередині того ж віку була вигадана так звана ротативна машина, яка після удосконалень в наш час в Америці друкує і фальдує 300.000 примірників газети у 6—8 сторінок за одну годину, пропускаючи через себе до 1.200 пудів паперу за ту-ж годину. (Сте-

¹⁾ Вияснення друкпроцесів і термінів читач знайде у статті В. Кульженка.

панов, Н. — Газетное дело и его организация в сев.-амер. Соед.-Штат. — 1923 Берл.). Машинізується також і брошуровка (фальцовка, зшивка, вклейка) і вставка до палітурок (інтролігаторство) книги.

Та одна промисловість залежить од другої. Один дослідник (П. Брізон) каже, що «без виробу паперу з ганчірки-тряпки винахід друкарства зостався б майже безкористним», потрібну ганчірку-сировину дала полотняна промисловість. Так було не тільки на початку друкарства, а так і тепер: всі ці винаходи, машинізація друкарства були б ні до чого, або просто їх би і не було, коли б не було винайдено іншої сировини—окрім ганчірки, це маси з дерева, і не машинізовано, не удосконалено виробу того дешевого і придатного до друку паперу. І тепер в тій же Америці одна папірова машина виготовляє що-години стьожку папірову завдовжки 18 кілометрів при зовсім малому числі робітників. Папір звивається у великі сувої (рулони), і йде на ротаційні машини, чи розрізується на аркуші для інших друкарських машин і до писання. Такий розвиток папірової промисловости з такої сировини, як дерево, солома, можливий тільки при розвитку науки-хемії. Від неї також залежить машиновий вироб хороших друкарських фарб, різних сортів, кольорів для всяких машин, всякого друку.

Все ж на цьому машинізація друкарства не спиняється. Розвиток капіталу, періодичних видань все жене її вперед. В 1919 році в Американських Сполучених Штатах видавалось 20.431 періодичне видання з тиражем в 220.008.686 примірників (Степанов Н.). Таке колосальне число видань що було в небагатьох руках величезних магнатів фінансового чи промислового капіталу, давало базу, ставило вимоги до дальнішого розвитку друкарства. Особливо відчувалась потреба в швидкому виготовленні ілюстрованих журналів. І початок нашого ХХ віку дає одну ротаційну машину, що друкує малюнки з глибоких виритих форм, яку німці звать Tiefdruck, а потім і другу ротаційну літографську машину, яку англійці звать Offset-rotary. Остання машина і є останнє слово в друкарській техніці Європи й Америки, але на Україні, та здається у всій Спідці Р.С.Р., цієї машини ще нема, хоч за кордоном її вихваляють і пророкують переверот у друкарстві.

Від простого дерев'яного станка Гутенберга—до офсета, від кустарного підприємства до підприємств трестованих фінансовим капіталом—це шлях Західньо-Європейського друкарства. У нас він уже має инший напрямок, змінила його велика соціальна революція.

III.

Як на початку друкарства свого в XVI ст., так і в XIX і ХХ ст. Україна та й тодішня вся Росія в економічному, культурному розвитку відставала від західньої Європи і всі ті технічні удосконалення в друкарстві приходили до нас значно пізніше. Ота машинізована капіталістична промисловість почала розвиватися в Росії і на Україні тільки з середини, чи навіть з другої половини минулого століття, тільки тоді, після так званих реформ семидесятих років, повстає потреба в книзі і для ширших мас селян і робітників. Але знову ж політика, царська цензура гальмувала задоволення тієї потреби, пересіювала на густе жандармське сито ті книги. І можна сказати, що той читач «з народу» до 1905 р. рідко й бачив, хіба що нелегальну, корисну, пожиточну для себе книгу: в церкві—церковно-

слов'янські, в школі—російсько-православно-монархічні, чужі, не зрозумілі по мові і отруті по змісту.

Тільки в кінці XIX в. по більших містах України (Київ, Харків, Одеса) заводяться й більші друкарні з ротативними, переважно для газет, машинами з паровою чи електричною силою для їхнього руху, а також літографії, цинкографії. У нас ще статистично не досліджений стан друкарень, видавництва на Україні в XIX і XX в.в., але в тому, що число їх все зростало, нема сумніву—це творилося на наших очах. Коли на початку друкарства, в кінці XVI в. на Україні було дві друкарні (Львів, Острогож), які разом видавали що-року пересічно по одній книзі на церковно-слов'янській мові,—то в XX ст. бачимо вже в кожному повітовому місті, навіть по містечках, а в губерських містах і по де-кільки різних друкарень. На жаль тут зараз ми не можемо подати цифр їх діяльності, бо учоту видань окремо з друкарень України до революції не велося, все зводилося до загального російського коша.

Революція на своєму початку сильно збільшила попит на книгу широких мас читачів, але задовольнити цілком його тоді друкарні на Україні і не могли: їх порівнюючи було мало та ще й економічне ослаблення в зв'язку з війною зменшило їх активність. Та все ж з року на рік, націоналізовані, концентровані друкарські підприємства, видавництва усилюються, і дають уже значні цифри своєї продукції. Коли в 1913 р. по всій Росії було видано на українській мові 238 книг в кількості 732.735 примірів, по змісту переважно красне письменство (восьмий відділ) («Рада» 1913—№ 226 і 1914—№ 98), то вже то-рік на самій території У.С.Р.Р було видано на укр. мові 385 кн. в кількості 2.292.395 прим., не рахуючи газет, листівок до 4-х сторінок. А на інших мовах, переважно російській, було видано—2.076 кн. в 6.033.742 прим. (по відомостях У.Н.І.К'а).

По змісту книги минулого року належать найбільше до громадознавства чи соціального знання (третій відділ дец. клас.), а потім природознавства (п'ятий відділ) і приклад. науки: техніки, сільського господарства (шостий відділ), чимало було підручників з великим тиражем. Хоч порівнювати цифри видань перших друкарень і передреволюційних і минулого року можна тільки умовно, як не однаковим методом зібрані, але все ж ясні особливості для кожного часу свого змісту книг і чим далі зріст в їх кількості, хоч може ще й замалий для потреб широких мас селянства українського.

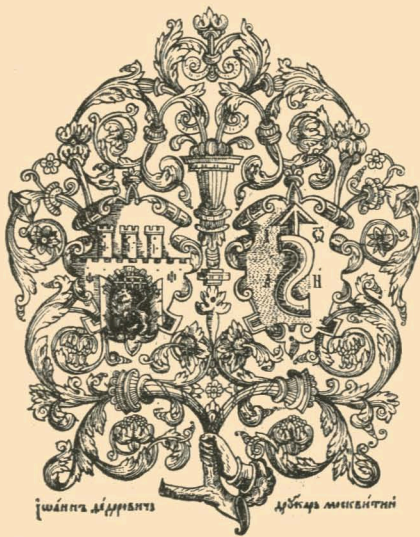
Та розвиток господарства, економіки, техніки, а в тім і друкарства—і постанови XII з'їзду компартії і II Союзного з'їзду Рад, ота «смичка» з селом в недалекому часі, сподіваємося, дасть потрібну, відповідну по мові, змісту й мистецькій формі, книгу не тільки для міста, а й для села.

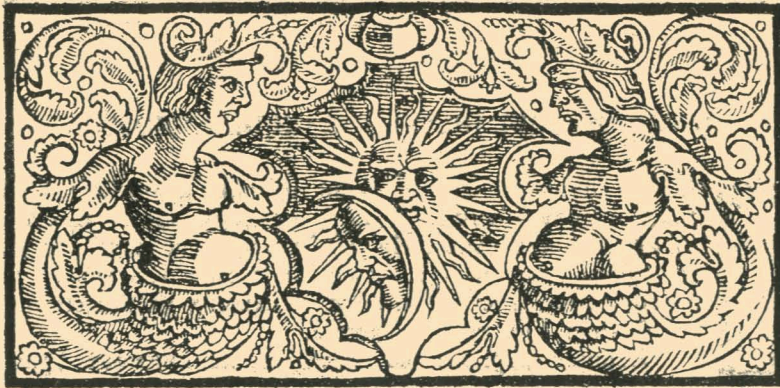
Наше сучасне друкарство стоїть значно вище від того початкового, що з'явилося на Україні 350 літ тому, але в порівнянні з сучасною технікою західньої Європи й Америки воно стоїть нижче. І все ж ми випередили їх в тім, чого нема ніде на Заході—велика соціальна революція передала всі друкарські установи до рук працюючих, до влади робітників та селян. І можна бути певним, що по незмінним законам розвитку свого, суспільство прийде до того і на Заході і тоді разом опануємо і високу друкарську техніку на користь не якогось гурту капіталістів, а для широких робітничо-селянських мас всього світу. Такий шлях для друкарства стелиться по-переду нас, в майбутнє; та він нерозривно зв'язаний з тим пройденим до нас шляхом, з його він і виходить, вносячи свої великі зміни.

Оглядаючись нині, через 350 літ після заведення друкарства на Україні і мало не через пів тисячі літ після його винаходу, по тому шляху назад, ми бачимо, як у різні часи, в залежності від тих чи інших економічних, соціальних умов різна друкарська техніка служила інтересам різних класів. І де-чому в тому умінню використати книгу, відповідну по змісту й формі, як знаряддя для своєї класової освіти, як знаряддя в класовій боротьбі—можемо повчитися і ми у своїх попередників і в теперішніх наших сусід з Заходу. Коли зараз, завдяки соціалній революції, одна з найбільших і найстаріших друкарень на Україні—друкарня київопечерської лаври, що за довгі роки свої часто служила українському й російському панству, царизму, належить одній з наймолодчих установ, дитині революції—Всеукраїнській Академії Наук, то сподіваємося, що те уміння дати, відповідні для попередніх умов, зміст і окрасу, яке давала та друкарня в свої видання XVII—XVIII в.,—буде використано, прикладено до сучасної техніки і до сучасної по змісту й мові книги цього знаряддя нової культури.

Оце ті важливіші з погляду друкарської точки, чому ми тепер вивчаємо давні книги, давню техніку їх. В них нас цікавить, головним чином, те, чим ми можемо скористуватися сьогодні чи завтра.

В слідуєчих статтях цієї книжки читачі знайдуть поширення і поглиблення більшости, зачеплених нами в цій вступній статті питань ; там же подана і відповідна література. Що до економічно-соціальних умов початкового друкарства, то це нами розроблено ширше в статті, що має бути надрукована в іншому виданні.





Павло Попов.

ПОЧАТКИ ДРУКАРСТВА У СЛОВ'ЯН.



еликий винахід Гутенберга швидко розповсюдився з Майнцу, де він народився, по всій Німеччині та в інших країнах центральної Європи. Слов'янство (як що брати його в цілому) не було останнім. Деякі з слов'янських народів заволоділи новим культурним здобутком людства раніш, ніж інші народи, що жили по околицях Європи, напр.: Португалія (з 1484 р.), Туреччина (з 1490 р.) і скандинавська північ (з 1482 р.).

Серед окремих слов'янських народів ми спостерігаємо подібну-ж поступовність в розповсюдженні друкарства з центру на периферії, в даному разі — з заходу на схід. Першими приєдналися до друкарства ті слов'яне, що жили найближче до заходу: чехи і поляки¹⁾.

¹⁾ Детальний нарис початків та розвитку друкарства в Європі можна знайти в таких, напр., працях: *K. Falkenstein, Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung. Leipzig, 1840*, стор. 91 і далі (2 видання. Lpz. 1856). *C. B. Lorck, Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst. Erster Theil. 1450 — 1750. Lpz. 1882*. Глави: IV і XIII, стор. 55 — 76, 277 — 288. *K. Faulmann, Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst, ihrer Erfindung durch Johann Gutenberg und ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart, I. Wien—Pest—Leipzig* (без зазначення часу видання). Глави IV і VII, стор. 169 — 196, 253 — 272 та в інших загальних оглядах історії друкарства.

Варто-б зазначити, що в закордонних працях говорить дуже мало і з великими помилками про розповсюдження друкарства у слов'ян. Дивно, напр., що явно курйозне твердження Фалькенштейна (op. cit., стор. 308) про початок слов'янського друкарства в 1493 р. (sic!) в Чернігові (sic!) могли повторити Лорк (op. cit., т. I, 76) і почасти Фаульман, якому, правда, ця рання дата вже здається сумнівною (I, 194).

З праць російською мовою, що до історії друкарства в Європі і у слов'ян, найбільшою детальностю відзначається компілятивна і тепер устаріла книжка *Ф. П. Булакова «Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. Т. I. Съ изобретения книгопечатания по XVIII вѣкъ включительно. Спб. Изданіе А. С. Суворина (1889 г.)*, стор. 63 і сл. Не-що давно вийшла хоча й наспіх складена, але все-ж цікава книжка *М. П. Щелкунова: Искусство книгопечатания в его историческом развитии. Изданіе Московского Института Журналистики. М. 1923*.

I.

ПОЧАТОК ДРУКАРСТВА У ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН.



ерші слов'янські друки були видані звичайною на заході «латиницею» готичного типу, не дуже вдало пристосованою до мови слов'янської. Це не було ще так зване «кирилівське» друкарство, самотнє, слов'янське в властивому значінню цього слова, що заховалося у східних та південних слов'ян і побачило світ трохи пізніше.

Першою друкованою слов'янською книжкою була книжка чеська. За такий первісток слов'янського друку, першодрук із першодруків, чеські вчені¹⁾ вважали «Історію Троянську», що вийшла наче-б то 1468 року в Пільзні, з невідомої мандрівної друкарні. Але через те, що ця дуже рання дата підлягла сумніву, то безперечним чеським першодруком звичайно називають пізніший *Nový Zákon* (Dlabačov), що вийшов 1475 року теж у Пільзні²⁾.

Другим осередком первісного чеського друкарства була Прага. Тут почали працю мандрівні анонімні друкарні, що видали низку книжок, починаючи з 1478 р. Перша постійна празька друкарня була закладена в 1487 р. міщанином празьким Северином Крамаржем з товаришами. Тут була видана 1488 р. перша друкована чеська і слов'янська біблія (т. зв. празька). Року 1489 було друге її видання. Ці чеські біблії, як і наступні їх видання, мали свого часу розповсюдження і вплив на Україні³⁾.

В Польщі почали друкуватися книги теж рано (з кінця 1473 або з початку 1474 року), але тільки не польською мовою, а латинською. В Кракові видається *Almanach* на 1474 рік, виходять коло того-ж часу і інші польсько-латинські першодруки, як, наприклад, *Explanatio in Psalterium Tiggestemata*, *Omnes libri Augustini* і інші⁴⁾. Перші польські друкарні, як і чеські, були мандрівні, недовговічні і, невідомо з яких причин, може, з купецьких поглядів, заховали місце друку небагатьох своїх видань. Правдоподібно, вони не виносили конкуренції з славними закордонними видавничими фірмами, що рано почали працювати в Польщі, в той самий час (дивна річ!), як польські друкарі розносили друкарську штуку по Європі. Так, відомо, що Ян Адам з Польщі був піонером друкарства в Неаполі, польки Станіслав і Владислав — в Севільї.

¹⁾ *Václav Hanka*, *Prvotisk český a prvotisk polský*.—*Časop. cesk. Museum* na r. 1840, XIV, стор. 77 і сід. *Итог-ж*, *Bibliografie prvotisků českých od 1468 až do 1526 léta*, ib., XXVI, і окремо: в Praze, 1853, стор. 2 і сід.—Стаття «*Knihhtiskarství*» в «*Ottav slovník naučný*», 14 díl., в Praze, 1899, стор. 449. Тут же короткий огляд друкарства і інших слов'янських народів (не без помилок).

²⁾ *Faulmann*, op. cit., I, 170.

³⁾ *П. В. Владиміровъ*, «Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ».—*Пам. Древней Письменности*, вып. XC (1888 р.), стор. 37 і інші.

⁴⁾ Низку польських першодруків раніш починали з 1465 р.: *J. S. Bandkie*, *Historia drukarni w królestwie polskiem i wielkiem xięstwie litewskiem, jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*. T. I, w Krakowie, 1826, стор. 1.—*V. Hanka* *Prvotisk český a prvotisk polský*, op. cit.; окремої відбитки стор. 19.—Стаття «*Drukarstwo polskie*» в «*S. Orgelbranda Encyklopedja Powszechna*» t. IV, Warszawa, 1899, стор. 487 і інші. Поправку внесли новіші праці: *Ludwik Bernacki*, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne*. Lwów. Nakładem Załadu Narodowego im. Ossolińskich. 1918, стор. 504.—*Monumenta Poloniae typographica. Volumen I: Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*. Edidit *Joannes Ptasznik*. Leopoli. Sumptibus Institutii Ossoliniani, MCMXXII (1922), стор. 10.

Перша постійна друкарня в Польщі заснована була Яном Галером († 1525). Одержавши в 1505 р. королівський привілей, Галер видає латинські книжки самого різноманітного змісту і, як енергійний не тільки друкар, але й купець, широко розповсюджує їх по всій Польщі¹⁾.

Друкування ж книжок польською мовою доволі запізнилося. Їх попередили навіть слов'янські кирилівські друки Фіоля. За першу окрему книжку, друковану польською мовою (як що не рахувати польських уривків при латинських творах) тепер вважають книжку, видану 1514 року в Кракові, з друкарні Флоріана Унглера під назвою «*Hortulus animae—Raj duszny*» в перекладі з латинського Берната з Люблину. По змісту це—збірник польських релігійних пісень поч. XVI в.²⁾ Скоро виникають друкарні і по інших містах Польщі: в Познаню, Вратиславі, Самотулах, в Пинчові (заснов. в 1559 р. «чеськими братами») і т. д.

II.

ПОЧАТОК Т. ЗВ. КИРИЛІВСЬКОГО ДРУКАРСТВА.



єські та польські видання, однак, друкувалися, як сказано, не оригінальним слов'янським друком, а звичайною латиницею. Лише року 1483 в Венеції з'являється перша книжка, надрукована вже літерами слов'янськими, але це поки-що була маловідома серед слов'ян глаголиця³⁾. Тільки року 1491, в столиці Польщі Кракові з'явилися перші книги, друковані так званою кирилицею, тою самою, що дала походження пізнішим шрифтам України, Росії, Сербії, Болгарії.

Перші слов'янські кирилівські книги було видано в Кракові німцем Швайпольшом Фіолем, краковським міщанином.

До нашого часу дійшло мало звісток про особу та діяльність цього славного «першого слов'янського друкаря». Відомо тільки з сучасних Фіолю актів (з яких значна частина відшукана останнього часу старанням одного з краківських учених), що він був родом з Нейштадта в Франконії, себ-то, подібно до других краківських перших друкарів Галера та Унглера,—був південним німцем⁴⁾. Професією його було гантування, шиття по шовку золотом і дорогим камінням. Року 1479 він приймає Краківське мійське право і записується в цех золотарів. Була, однак, і друга спеціальність у Фіоля,

¹⁾ Галерові, як і іншим першим друкарям в Польщі, присвячений окремий нарис в вищецит. *Monumenta Poloniae typographica*. Див. ще: *Н. Собко*, «Ян Галер, краковський типографік XVI вѣка, его прешественики, товариши и пріємники».—*Журн. Мин. Нар. Просв.* 1883, ноябрь, стор. 230 і слід.

²⁾ Цьому першодруку спеціально присвячена вищецитована монографія Бернадського.

³⁾ *П. І. Шафарик*: *O staroslov. knihtiskárnách* (*Časopis Českého Museum*, 1842) Переклад з чеської мови російською О. Бодяньського під назвою: «О древнеславянскихъ, именно кирилловскихъ типографіяхъ въ южнославянскихъ земляхъ и прилежащихъ къ нимъ краяхъ...» в XV, XVI и XVII стол.—Чтенія в И. Общ. Ист. и Древностей Росс. при Моск. Унив. 1846, № 3, отл. III, стор. 20.—*А. П. Яцимарскій* «Глаголиця»—«Новый Энциклоп. словарь» Брокгауза-Эфрона, т. XIII, стовбці 649 і 655. Тут-же коротко і про наступні глаголичні слов'янські видання.

⁴⁾ Див. цит. вище *Monumenta Poloniae typographica*. Vol. I. Cracovia impressorum XV et XVI ss. *Plašnika*, де присвячено Фіолеві цінний нарис під заголовком: «*Pierwszy drukarz słowiański*» (стор. 10—22). Про походження і батьківщину Фіоля див. стор. 13, 21—22. Самі акти, що на підставі їх написано цей нарис, видані тим же вченим (*Plašnik*, Cracovia artificum. Kraków, 1917). Нововідкриті факти разом розв'язали

взагалі, талановитої і енергійної людини, це—гірнична техніка, себ-то, винахід і улаштування машин в копальнях. І дивно, що в той самий час, коли Фіоль шукає собі патента у короля на винайдену ним нову гірничу машину, він засновує слов'янську друкарню і друкує найперші слов'янські кирилівські книги.

Видані Фіолем першодруки уявляють з себе кілька найбільш важливих церковних книг слов'ян греко-східного (православного) ісповідання: Осмогласник або Октоїх, Часословець, Тріодь Постную та Тріодь цвітнуню. Сюди прираховують ще «Псалтирь Слѣдованнуню», що не зберіглася до нашого часу і відома лишень із згадки про неї в «Працицѣ» архієп. Пітирима (1721 р.)¹⁾.

Беручи на увагу надзвичайно повільний темп тодішнього друкарства, гадають не без підстави, що Фіоль не міг видрукувати в один (1491) рік п'ять доволі об'ємних видань і що в 1491 році він тільки закінчив свою ранішу справу.²⁾ В такому разі дату початку слов'янського кирилівського друкарства треба відсунути з 1491 року до ранішого часу.

До якого ж саме часу? З того факту, що Фіоль надрукував в загальній кількості коло 600 аркушів і що його друкарня не могла щорічно випускати більше 100 аркушів, вважають, що друкування означених п'яти книг повинно було початися не пізніше року 1485³⁾. Але потрібувалося немало часу і на ріжні підготовчі справи: на закладення самої друкарні, виготовлення незнаних ще в друку слов'янських кирилівських літер (їх робив німець з Брауншвейга Борсдорф), головніше ж, на розшукування співробітників, яким добре була б відома не тільки друкарська техніка, але й старе слов'янське письмо і мова. Отже як раз і знайшлася цікава архивна відомість з року 1483, що Фіоль в цьому році найняв в спілці з якимсь Ганушем Яклем стайні, умєблював їх столами і ліжками та иншим

цілий вузол думок і здогадок про те, хто був Фіоль, німець чи слов'янин.. Відомий польський бібліограф К. *Estreicher* в своїй монографії «Günter Zainer i Świętopełk Fiol», Warszawa 1867 р. (в виданні: «Biblioteka warszawska») виступив був з доводами за те, що Фіоль був поляк; вказівку-ж самого Фіоля в Октоїху 1491 р. про німецьке своє походження («из нѣмєдъ нємєдкого родоу франкѣ») *Єстрейхер* відніс до другого краківського друкаря Франка. Проти думки *Єстрейхера*, між иншим, виступав київський учений С. *Голубєв* в статті: «О первопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ, изданныхъ въ Краковѣ, 1491 г.»—«Труды Киев. Дух. Ак., 1884, № 2, стор. 268». Зміст аналогічного докладу *Голубєва* на одному з засідань «Истор. Общества Нестора-лѣтописца», а також і заперечення опонента проф. *Соболевського* коротко викладені в «Чт. въ Ист. Общ. Нест.-лѣт», кн. II (1888) стор. 199—200.—Порівн. замітку в часопису «Древняя и Новая Россія» (1880, № 2, т. XVI, стор. 372—4) під назвою «Быль ли Швайпольтъ Фѣоль Нѣмєдъ или Славянинъ?», направлену проти гадки *Я. Головацького* про Фіоля, як німця, в його праці: «Swipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491»—в 83 томі „Sitzungsberichte der philos.—hist. Classe der Kais. Akad. der Wiss., Wien, 1876, ss. 425—448.

¹⁾ Всі відомі видання Фіоля детально описані в праці *І. Каратаєва*, що її досі лишається основним підручником для найстарішої доби слов'янського друкарства: «Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами, Т. I. Съ 1491 по 1652 г. СПб. 1883 (Сборникъ Отдѣлення рус. яз. и словесности Ак. Н., т. XXXIV, № 2, стор. 1—14). Тут же подана бібліографічна література про кожен з першодруків Фіоля, як і про другі стародруки. Крім того, Осмогласнику або Октоїху Фіоля *Каратаєв* присвятив спеціальну брошуру: «Осмогласникъ 1491 года, напечатанный въ Краковѣ кирилловскими буквами», СПб. 1876. Тут на стор. 1—4 критичний огляд попередньої літератури про Осмогласник.

²⁾ *И. Каратаєв* «Описание» . . . стор. 13—14; його ж Осмогласникъ . . . стор. 21.—*Plášnik*, *Stasovia impressorum* . . . стор. 16. В цих працях приведено кілька прикладів, з яких ясно видно, що подібні Фіолєвим видання друковалися протягом багатьох років, навіть по старих друкарнях.

³⁾ *Plášnik*, *ib.*, стор. 16.

хатнім приладам до якоїсь великої роботи¹⁾. Це, правдоподібно, і був самий момент заснування першої слов'янської друкарні Фіоля.

Дивним здається друкування православних церковних книг в Кракові, культурному осередку католицької Польщі. Ясно, що ці видання були призначені на збут серед населення релігії греко-східної, значить, не польського населення, але якого-ж саме?

Приймаючи на увагу шрифту Фіоля, що наслідок південно-слов'янському полууставу XV ст., і ортографію видань Фіоля, близьку до текстів середньо-болгарського або молдавського ізводу (широке вживання юсів, ь і т. д.), ак. Соболевський схилився до гадки про південно-слов'янське або молдавське походження оригіналу Фіолевських видань і про таке-ж їх призначення²⁾.

Але південно-слов'янське письмо та правопис в цьому випадку ні про що не свідчать, бо в той час вони були сильно розповсюджені і на Україні.³⁾ З другого боку деякі особливості змісту і мова видань Фіоля прямо доводять про українське походження оригіналу видань Фіоля, а, може, і співробітників останнього⁴⁾. За це говорить і факт дійсного розповсюдження на Україні книжок Фіоля в XVI та XVII ст.⁵⁾

Поставивши питання, що найближче схилило Фіоля до його друкарської справи, хто подав йому саме цю думку, новий польський дослідувач зазначає слав'янських бенедиктинів, що мали на Клепажу під Краковом церкву, де правилися служби слов'янською мовою⁶⁾. Але сам же дослідувач зазначає, що цей слов'янський осередок в Польщі скоро зник. Не говоримо вже про те, що для потреби небагатьох слов'янських бенедиктинів не треба було такої великої кількості друкованих церковних книг. Ясно, що видавець готував їх для широкого розповсюдження серед православного населення України та Білорусі. Можливо навіть, що ця справа мала своїх

¹⁾ Іб. 13 і 17.

²⁾ Див. рец. ак. А. І. Соболевського на книгу П. В. Владимірова про Франциска Скорину в Жур. Мин. Нар. Просв., ч. ССІХ, отд. II, стор. 331—2 і його-ж статтю в „Богословской Энциклопедіи“, т. XII, СПб., 1911, стор. 175 і далі („Книгопечатаніє“).

³⁾ А. П. Соболевскій. Славяно-русская палеографія. Лекції. Изд. 2., СПб., 1908, стор. 34—35, 86.—Е. О. Карскій. Очеркъ славянской кирилловской палеографіи. Варшава, 1901, стор. 342—3.

⁴⁾ П. В. Владиміров. Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя изданія и языкъ. Пам. Древней Письм., вып. ХС (1888), стор. 24 і далі. Порівн. його-ж Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вѣкахъ. К., 1894, стор. 14, 24—29. В святцях, доданих до Часословця Фіоля, згадуються свята, популярні на Україні, а саме: Феодосія Печерського, кн. Володимира, свв. Бориса і Гліба і інші. Згадка про митрополита Петра, що заснував Успенську церкву її помер в Москві, не суперечить попереднім вказівкам через те, що м. Петро був родом з Волині і почав свою видатну діяльність і популярність також на Україні. Данні мови, навіть такі, як міна Ц і Ч також не можуть указувати на великоросійську північ, бо існують на українському півдні (галицькі говірки). Пор. Владим. Начало слав. и рус. книгопечат., стор. 28.

⁵⁾ Я. Головацький. „Sveipolt Fiol... op. cit. 440-1.—Варте уваги свідцтво дає Захарій Коппстенський в своїй „Найноді“ (ч. III, розділ I, артикул 2) про розповсюдження видань Фіоля в його час, коло 1620 р., на Україні (переважно) та в Білорусі. Так Тріодь (невідомо котра з двох) находилась тоді „в многихъ церквахъ и монастырѣхъ въ земли Лвовской, а въ монастырю Дорогобузскомъ, и в Городку, монастыря Печерского маестности, на Вольню и на Подляшу, в земли Бѣлской въ Ботках, въ церкви Успенія Пресвятой Богородицы въ маестности его милости Пана Богдана Сапеги, Воеводы Минского и индѣ; Октоїхъ:—въ Смѣднѣ, подъ Турійскомъ на Вольню, въ Каменци Литовскомъ при церкви св. Симеона. Часословець:—въ монастырю Печерскомъ Київскомъ, въ церкви Любелской, и во дворі у Честного Креста на Личаковѣ предмѣстю Галицкомъ, в Берестю Литовскомъ“. (Цитовано по І. Карамасу: „Осмогласникъ“... стор. 20).

⁶⁾ Ptasnik, Cracovia impressorum, стр. 14-13.

високих оборонців і керовників, а також і матеріальну підтримку ¹⁾ з боку українського і литовського магнатства, яке мало в той час найтісніший зв'язок з Краковом, з королівським двором та з університетом, і яке під той горячий сумний час боротьби за цілість литовсько-руського державного організму повинно було мимоволі перенести центр своєї уваги з невдалої державности на підтримання культурної і релігійної самостійности православного населення України і Литовської Русі. Звести Фіоля з магнатською аристократією могло вже його ремесло шевця золотом і дорогоцінним камінням, яке, розуміється, існувало тільки для багатіїв.

Як що вже треба шукати якогось ідейного спонукання до початкової слов'янської друкарської справи, то, здається, скоріше можна було б спинитися не на бенедиктинах, а на гуситах. Не випадково було, що року 1491 Фіоль підпав під суд католицької інквізиційної комісії за свою агітацію проти католицтва і, між иншим, за агітацію за причастя під двома виглядами тіла й крови, як учили православні та гусити, що їм симпатували. ²⁾ На жаль, вплив гуситського культурного руху на початок слов'янської друкарської справи остаточно ще не з'ясований.

Цікава річ, що Борсдорфу, що робив Фіолю матриці, а, може, і самі кирилівські літери (russische Buchstaben) було мабуть від когось аналогічне замовлення коло р. 1490. Фіоль, уже вклавши в своє підприємство безсумнівно великий капітал (мабуть і не свій), мусів одібрати від Борсдорфа обов'язок не вирізувати без його дозволу руських літер нікому ³⁾. Не вважаємо за правдоподібне припущення польського вченого (правда, умовне), що ці нові замовлення йшли з перших південно-слов'янських друкарень в Чорногорії і Брашові, в Семиградії ⁴⁾. Не говорючи про те, що там недалеко було і своє джерело друкарської умілости—Венеція, крім того і самі шрифти, маючи спільне (бо копіювали одні рукописні начерки), немало і відрізняються ⁵⁾.

З друкарського боку видання Фіоля не без хиб: краї рядків часто нерівні, рядки иноді криві, літери часто не на місці. Шрифт читкий, але надто зсунутий, що в значній мірі, правда, пояснюється, бажанням Фіоля наслідувати т. зв. „суцільному“ письму тодішніх рукописів ⁶⁾.

В якій хронологичній послідовности виходили видання Фіоля? Звичайно першим числом ставиться в хронологичних реєстрах стародруків Октоїх, за ним іде Часословець, позаду ж—недатовані видання Фіоля. Але ж де робиться більш через традиційну перевагу датованих друків перед недатованими, а не з серйозних наукових підстав. Здається, що справжня хронологічна послідовність виходу видань Фіоля була протилежна тій, яка вживається. Правдоподібно, що поперед 1491 року друкувалися недатовані видання, Осмигласник же і Часословець датовано останнім роком діяльності Фіоля. Згадаємо, що більш ранній вихід анонімів, ніж

¹⁾ Це тим більше правдоподібно, що тепер вже можна вважати відкинутою спробу Естрейхера сполучити друкарську діяльність Фіоля з німецькими видавничими фірмами.

²⁾ *Ptašnik*, *ibid.*, 17-18.

³⁾ *Ptašnik*, *ibid.*, стор. 13; *Novo-zic Cracovia artificum*, nr. 1071. Пор. *Lelewel*, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno, t. I, стор. 150.

⁴⁾ *Ptašnik*, *Cracovia impressorum*, стор. 19.

⁵⁾ Маю власне на увазі порівнення видань Фіоля з чорногорським Октоїхом 1493-4рр.

⁶⁾ Уявлення про першодруки Фіоля можуть дати: Часословець 1491 р., що переходується в Київі, в бібліотеці Михайлівського монастиря, а також уривок Триоді Постної, що знаходиться в Лаврському Музею. Більш докладно про Київські примірники слов'янських першодруків я подав в другій своїй роботі: „Слов'янські інкунабули Київських бібліотек“.

датованих видань має собі багато прецедентів в історії первісного друкарства мало не всіх народів як на заході, так і у слов'ян. Анонімні були друкарські первістки: німецькі, чеські, польські, московські, гадають навіть, українські (львівські). Проте це питання вимагає окремих дослідів і спеціального порівнюючого аналізу видань Фіоля.

III.

ПОЧАТОК ДРУКАРСТВА У ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН.



айже одночасно з видавничою діяльністю Фіоля в Кракові починається друкарство й у південних слов'ян в Черногорії.

Першим південно-слов'янським друкарем був ієромонах Макарій, що надрукував в 1493—1494 роках Осмогласник або Октоїх, цю вживану і дорогу церковну книгу, яка звернула на себе увагу і Фіоля¹⁾. Видана вона була «повелінням» Черногорського воєводи Юрія Черноєвича і починає собою цілу низку південно-слов'янських (сербських) і угро-волоських (румунських) видань²⁾.

Цей південно-слов'янський першодрук відзначається гарною (кращою, ніж у Фіоля) якістю шрифту, відбитків, паперу та ритованих оздоб. А к. Ягич в спеціальній праці, присвяченій цьому черногорському першодруку, зазна-

¹⁾ Пізніше, в другій половині XVI в., за рукописний Октоїх платили од 6 до 10 коп. грошей (1 грош=5—6 копійкам). Інші книги були значно дешевші (Псалтирь і Шестодневец коштували по 1 коні, Тріоць Цвітная—2 кони, Євангеліє—4 кони і т. д.) *К. Харлампович*, Західно-руські православні школи XVI п начала XVII вѣка, ... Казань, 1898, стор. 239, прим. 2.

²⁾ Октоїх 1494 року, ця надзвичайно цінна та рідка пам'ятка слов'янського початкового друкарства переходується в бібліотеці був. Київ. Духовної Академії в гарно зхороненому примірнику. В 1894 році, коли в пошану цього першодруку справлявся в Черногорії та у південних слов'ян 400-літній ювілей, цей примірник був надісланий до Київського Церковно-Археологічного Товариства головою російської місії в Палестині, відомим археологом архим. Антоніном. Свою посилку арх. Антонін супроводив «Діфрамбом», щось подібне до дидактичної поеми, де старий книголюб незадовго до своєї смерті оглядає в віршах перші успіхи південно-слов'янського друкарства. Починається цей твір так:

Соберитесь весь соборъ
Почитателей печати
Къ намъ на праздникъ! Съ Черныхъ Горъ
Прибыль къ намъ, одѣтый въ латы
Не желѣза, а письма,
Воинъ славы мирно-бранный,
Плодъ широкого ума
Тѣсноу Зеты, первозванный,
Первородный у славянъ—
Кодексъ Четырехсотлѣтній.
Отъ несчетныхъ Руси странъ
Будь тебѣ поклонъ привѣтный!... і т. д.

(Див. власноручний рукопис Антоніна на 6 сторінках в архіві б. Київ. Церк.-Археол. Тов.).

Згадаємо до речі де-кілька праць, що вийшли під час ювілею першої південно-слов'янської друкарні: *А. Шаревскій*. По поводу славянскаго праздника въ Черногоріи (400-лѣтіе Правосл. Слав. Кирилловскаго книгопечатанія). Казань, 1893.—*Ив. Малышевскій*. Торжество въ ознаменованіе 400-лѣтней годовщины славянскоу типографіи въ Черногоріи.—Труды К. Д. Ак., 1893, № 8, стор. 625—637.—Прославна споменка че-

чає, що в ньому багато слів різаних з дерева ¹⁾, є й цілі ксилографічні рядки зразково чистої і мистецької роботи ²⁾. Особливу красу виданню надає безліч киноварі ³⁾. Великі вартости в цьому першому друку південно-слов'янському стають зрозумілими лише тоді, коли ми припустимо широкий вплив венеціанської друкарської штуки, надзвичайно удосконаленої в ті часи. Венеція та Чорногорія того часу були в найтісніших відносинах між собою ⁴⁾. Є звістки, що відтіля і була виписана перша південно-слов'янська друкарня ⁵⁾. Там, мабуть, одержав свою друкарську освіту перший південно-слов'янський друкар Макарій.

Крім Октоїха, в тій же друкарні, але після перенесення її з Ободу до Цетин'ї ⁶⁾ тим же Макарієм була надрукована в 1495 р. Псалтирь з воследованієм. Схоронився неповний листок, знайдений Шафариком, і від третьої книги, що була надрукована Макарієм — «Молитвенника» ⁷⁾. Як що додати до друків Макарія ще Четвероєвангеліє, видане накладом Гануша Бігнера з Брашова (в Семіградії), що відноситься одними бібліографами до кінця XV в., а другими до початку XVI в. ⁸⁾, то оце буде і все, що залишилося від старішого слов'янського друкарства XV століття.

Наступна друкарня виникає вже коло 1508 р. в Трговишті, в Волохії під керівництвом І. Бесараба, воєводи угро-волооського і земель придунайських. Тут надруковано Макарієм: Служебник 1508 р. (перша слов'янська книжка в румунських землях) ⁹⁾, Октоїх 1510 р. та розкішне Євангеліє 1512 р.

Вже Калайдович ¹⁰⁾ і Шафарик ¹¹⁾ висловили певне припущення, що ці книги друкував той же Макарій, що працював і в Чорногорії, після того, як йому довелося залишити батьківщину, з огляду на небезпеку від наскоків Туреччини і через інші несприятливі обставини.

тиристогодишнице Ободске штампарије. Издао Прославни Одбор.—Петинье, 1895.—*I. V. Яич* присвятив Октоїху 1493-4 р. спеціальну монографію з багатьма малюнками: «Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494. Ein bibliographisch-lexicallische Studie.—Denkschriften d. k. Akad. d. Wiss., XLIII. *Юго-вс.* Ein Nachtrag zum ersten Cetinjer Kirchendruck.—Archiv f. sl. Ph. B. XXV (1903), ss. 628—637. *Юго-вс.* Die erste südslav. Typographie in XV Jahrh.—Wiener Zeitung, 1893, 28 jun. № 146.—*Иларион Рувариц*. О цетинској штампарији прије четири стотине година. Глас Српске Краљевске Академије, XL. У Биограду, 1893.

¹⁾ D-r V. Jagić. Der erste Cetinjer Kirchendruck... op. cit., стор. 8.

²⁾ *И.*, 9.

³⁾ *И.*, 10. Уявлення про це може дати, крім оригіналу, і знімок в альбомі: «Сборникъ снимковъ съ славяно-русскихъ старопечатныхъ изданій. Матеріалы для исторіи славянскаго книгопечатанія. Часть I. XV и XVI вѣкѣ. Составилъ С. Л. Пташницкій. Изданіе Р. Р. Голике, СПб. 1895. Одначе при порівненні цього знімка з Київським оригіналом виявляється невідповідність в передачі киноварних витисків.

⁴⁾ Про звязок Чорногорії, зокрема фамілії Чорноєвичів з Венецією див. в капітальній праці П. Ровинскаго: «Черногорія в ея прошломъ и настоящемъ», т. I. СПб. 1888, стор. 421—432. З Венеції, між-іншим, походила дружина Юрія Чорноєвича Єлизавета; туди-ж переїхав в 1516 р. і він сам, коли йому стало неможливо жити на батьківщині.

⁵⁾ *Каратаевъ*, Описаніе... стор. 23.—Пор. *Шафарикъ*, op. cit.—«Чтенія»... 1846, № 3, отд. III, стор. 22, 26.

⁶⁾ Проте *В. Яич* разом з *И. Руварицем* думають, що і Октоїх 1493—4 рр. було видано не в Ободі, а в Цетин'ї, чому й називають його «Цетинським» (op. cit.).

⁷⁾ *Каратаевъ*, op. cit. 22—23, № 9; *Шафарикъ*, op. cit., 22.

⁸⁾ *Каратаевъ*, *ib.* 24—26, № 10. Цей друк далеко гіршої роботи, ніж видання Макарія.

⁹⁾ Служебник 1508 р. лишився Каратаєву невідомим. Звістки про нього подав *А. П. Яцимирскій* в статті: «Первый славянскій печатный Служебникъ».—«Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Ак. Н., т. I (1896), кн. 4, стор. 792—797.

¹⁰⁾ «Юаннь, экзархъ Болгарскій». М. 1824, стор. 113.

¹¹⁾ Op. cit., 22.

Потреба друкарства була, одначе, така велика, що, не дивлячись на тяжкі умови, друкарське мистецтво не замерло на півдні слов'янського світу. За згаданими першодруками тягнеться ціла низка сербських¹⁾ та румунських²⁾ видань, що йдуть через все XVI століття, правда, з перервами, що взагалі, характерні для першої доби друкарства (і не тільки слов'янського).

Більшість сербських видань XVI ст., одначе, побачила світ не на батьківщині, а за кордоном, в Венеції. Тут на довгий час зосередилося книжкове виробництво південних слов'ян. Першим венеційським слов'янським виданням, що зберіглося до нашого часу, є Службеник 1519 р., виданий на кошти Божидара Вуковича з Подгориці ієромонахом Пахомієм (мабуть, учнем Макарія). Після смерті Божидара (в 1540 р.) справу батька продовжував до 60-х років його син Віцентій Вукович. Потім видавали слов'янські книги в Венеції: Яков з Каменної Рєкі (коло 1566 р.), Ієронім Загурович (в 1569—1570 рр.), Яков Крайков з Софії (в 1572 р.) і інші.

Кілька менш визначних і, взагалі, недовговічних друкарень засновано було в XVI ст. і в межах власної південно-слов'янської території, а саме:

I. В Герцоговині: в Горажді (в 1529—31 рр.) і в монастирі Мілешові (в 1544—57 рр.).

II. В самій Сербії: в монастирі Руянському (1537 р.), в мітрополії Грачаницькій (1539 р.) і в Білграді (1552 р.).

III. В Чорногорії, в монастирі «Мъркшина църква» (в 1562—66 рр.).

Всі ці друкарні, (не виключаючи і венеційської) друкували книги південно-слов'янської редакції, переважно сербського ізводу. Багато з видань перерахованих друкарень мається в Київських бібліотеках, особливо в непоганій їх колекції, що належить бібліотеці був. Духовної Академії³⁾.

¹⁾ Про стародавні сербські друки див. вищезитовану статтю Шафарика (в перекладі Бодяньського) і його-ж в *Geschichte der südsl. Lit.*, III. Окремі видання описані Каратаєвим: «Описание...» СПб., 1883 р. Прогаляни загальних праць заповнює сербський академік Любомир Столянович в отаких роботах: *Старе Српске штампарије*.—Београд, 1902; його-ж «Прилози ка библиографији старих српских штампаних книга»—«Глас. Српске Краљевске Академије», LXVI.

Що торкається болгарського друкарства, то воно виникло дуже пізно (вже в XIX ст.). Турецька неволя почувалася тут міцніше. Про болгарське друкарство див.: *Дринов М.* Първата Българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ в нея книги. 1890.

²⁾ Про давні румунські (=слав'янські) видання див.: *Каратаєв*. «Описание...» Дуже цінним доповненням до праці Каратаєва є розкішне видання Румунської Академії: *Ioan Vianu & Nerga Podos, Bibliografia Românească veche 1508—1830. Editiunea Academiei Române.* Бухарест, 1898. В I випуску, що обіймає стародруки за рр. 1508—1588, описано всього 33 книги, але з них більша половина зосталася невідомою Каратаєву. Про цю працю див. детальне повідомлення *А. П. Яцимирського*: «Новий трудъ по старой славянской библиографіи».—«Извѣстія отд. рус. яз. и слов. А. Н. т. III, № 4, стор. 1051—1071 і окремо, стор. 1—21. З приводу випуску II-го того-ж видання Румунської Академії Яцимирський відгукнувся другою подібною статтею: «Славянскія старопечатныя книги румынскихъ типографій».—«Извѣстія...», т. V, вып. 2, В зазначених двох статтях Яцимирського можна знайти і короткий загальний огляд діяльності старих слов'янських друкарень в Румунії за XVI—XVII ст. Згадаємо ще важливу ґрунтовну працю *Ст. Новаковича*: «Српски штампари у Румунији.—Годишнице...», кн. XVII. Београд, 1898, де, між-іншим, викладено про культурну боротьбу між українським та іншими друкарськими впливами на румунські видання XVII-го віку.

³⁾ Докладніше про Київські примірники південно-слов'янських першодруків див. в моїй згаданій вище статті: «Слов'янські інкунабули Київських бібліотек».

СКОРИНА. ПОЧАТКОВЕ БІЛОРУСЬКЕ ДРУКАРСТВО.



переходячи знову на північ слов'янського світу, ми після перерви видавничої діяльності Фіоля не бачимо ознак друкарської справи аж до відомих видань Франциска Скорини в першій чверті XVI століття¹⁾.

Франциск Скорина, походженням з Полоцька, доктор медицини, що одержав освіту в Краківському та Падуанському університетах²⁾, почав видавничу діяльність спочатку в чеській Празі.

Тут він видав в 1517 р. Псалтирь (в звичайнім церковно-слов'янським тексті), призначену, між иншим, для шкільних потреб³⁾, а потім з 1517 р. і до 1519-го—22 випуски окремих книг Біблії в визначному для свого часу перекладі їх на білоруську мову. Діло Скорини підтримав своїм коштом Віленський міщанин Богдан Оньков⁴⁾.

Біблійні книжки Скорини виходили не в тім порядку, в якому вони вміщені в Біблії: першими видані були в 1517 р. слідуєчі книжки, треба зазначити, найбільш цікаві своїм філософичним змістом: Іова, Притчей Соломонових, Премудрости Ісуса, сина Сірахова і т. д. Перенісши в 1525 році свою діяльність в Вільну і заснувавши там друкарню «в домі почитивого мужа Якуба Бабича», Скорина видає тут Апостола (перше друковане видання церковно-слов'янського апостола і перший друк білоруський), а потім «Малюю подорожню книжицу», щось подібне на молитовну енциклопедію, що в портативному вигляді вміщала Псалтирь, Часословець, акафисти, канони, шестидневець, святці і пасхалію. Видавнича діяльність Скорини була припинена в 1525 р. судовим процесом його з родичами і другими несприятливими обставинами.

Книжки Скорини, в друкарському відношенні вважаються за найкращі з перших церковно-слов'янських видань (не виключаючи і сучасних їм

¹⁾ Про Франциска Скорину та його видання див. спеціальну монографію *П. В. Владімірова* «Докторъ Францискъ Скорина, его переводы, печатныя издания и языкъ». — *Пам. Древней Письм.*, XC (1888 р.). Праця починається «Обзоромъ литературы предмета». Стр. I—XXVI (до 1888 р.). Головні рецензії на цю працю Владімірова були такі: *А. С. Будиловича* в «Отчетъ о 32 присужденіи наградъ гр. Уварова»; *А. П. Соболевскаго* в «Журн. Мин. Нар. Просв. 1888 р. ч. 259, окт., отд. II, 321—332»; — *М. Мурка*: «Zur russ. Literaturgeschichte» в «Archiv für sl. Phil.», 1889 р.

З приводу цих і інших рецензій, проф. Владіміров висловився в статті: «Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вв.» К. 1894. Приложение II; «Замѣтки и дополненія къ изслѣдованію о докторѣ Францискѣ Скоринѣ» стр. 29—32 (те-ж саме див. в «Чт. въ Ист. Общ. Нестора-лѣтописца», кн. VIII (1894 р.), отд. II, стр. 29—32).

Загальні нариси про діяльність Франциска Скорини див. в «Энцикл. словарь Брокг.-Ефрона», полутом 59. СПб. 1900, стр. 228—9. (*П. Владімірова*): в «Русскомъ Біогр. Словарѣ» під словом «Скорина» СПб., 1904, стр. 600—603 (з реєстром літератури). Дивись ще: *А. Миловидовъ*. Судьба русской книги въ Сѣверо-Западномъ краѣ въ связи съ его культурной исторіей. Христ. Чтеніе, 1903 р. (т. ССХVI, част. I, стр. 354—361). *Ө. П. Булаковъ*, ор. cit. стр. 201—211 (з мал.) і ин. Докладний опис видань Скорини у *Каратаева* «Описание»... 1883 р., стр. 28—43.

²⁾ Проф. *П. А. Шляккинъ*, «Къ біографіи Франциска Скорини», — *Журн. Мин. Нар. Просв.*—1892, № 4, ч. 230, стр. 382—5.

³⁾ Про Псалтирь Скорини див. спеціальну роботу *А. Викторова*: «Замѣчательное открытіе въ древне-русскомъ книжномъ мірѣ (Первая книга, напечатанная Ф. Скориной)». М. 1867. Окрема відбитка з 1-го випуску «Бесѣдъ въ Обществѣ Любителей. Росс. Словесности при Москов. Университетѣ».

⁴⁾ *Владіміровъ*, ор. cit. 47.

Докончана бѣси а книга въ великомъ градѣ оу
 краковѣ при державѣ великаго короля полскаго
 казимира . ѿдокончана бѣмѣщанимъ оу краковѣ
 скимъ шванполтомъ , фѣоль , ѿз нѣмьць не
 мьцькогоро доу , франкъ . ѿскончаша повожнемъ
 нароженнемъ . аї сѣть девѣтъдесѣтъ а лѣто .

З Окто҃ху Фіоля к. 1491 р.



Портрет Доктора Франциска Скорини (Біблія 1517—19 рр.)

Державна
 бібліотека України

венедіанських) і за рівні славнозвісним німецьким виданням того часу ¹⁾. Їх називали навіть слов'янськими «сельзевірами» ²⁾.

Крім чіткості та чистоти оригінального шрифту, делікатного формату в 4-ку (а в Віленських виданнях навіть в вісімку і в 12 долю аркуша), книжки Скорини, особливо празькі, відзначаються великою кількістю майстерних ритин на дереві. В цьому відношенні видання Скорини виявляють своє споріднення з зразками чеськими та німецькими, зокрема з аугсбургськими та нюрнберзькими ³⁾. Особливий вплив мала ілюстрована німецька хроніка Шеделя, видана в 1483 р. ⁴⁾.

В відношенні обрису літер і правопису видання Скорини знаходяться в залежності від церковно-слов'янських рукописів західно-руського письма XV—XVI ст. ⁵⁾.

Хоча друкарська діяльність Скорини територіально належить більше до Білорусі, але вона мала велике значіння і для суможної та звязаної з нею України. Книжки Скорини мали широке розповсюдження на Україні, привчали населення до друку і підготовляли недалекий вже розквіт власного українського друкарства. Вони старанно читались на Україні цілими поколіннями до цілковитої обтрипаності добротного німецького (аугсбургського) паперу ⁶⁾. Їх знає відомий український письменник XVI і поч. XVII в. Іван Вишенський ⁷⁾. Їх нерідко переписують на Україні ⁸⁾. Сама термінологія друківаних книг, що в старину називалися на Україні (для відрізнєння їх від рукописних) «битими», доходить до доби Скорини та його видань ⁹⁾.

Книжки Скорини викликали наслідування в друкарському відношенні в пизці наступних видань XVI ст.: Примуса Трубера в Тюбінгені, в Ні-

¹⁾ Іб., 70, 81—82.

²⁾ Стасов. Отчетъ О VII присужденіи наградъ гр. Уварова, стор. 32.

³⁾ Владиміровъ, оп. cit. 75—76 і далі.

⁴⁾ Іб. 76. Уявлення про ритинні оздоби видань Скорини можуть дати подані до цієї статті знімки ініціалів з Пятюкнижя Скорини і одної ритини звідтиж з підписом: «Мойсей навчаєт людей Израїлевих втораго закону». Остання ритина, між иншим, тим цікава, що передає тогочасні чоловічі убрання.

⁵⁾ Іб. 73.

⁶⁾ У 1915 році в бібліотеці був. Курської Дух. Семінарії я бачив кілька випусків Біблії Скорини (Ісуса сына Сірахова, Юдиф. Премудрости Божієї та Притчей Соломона). Велике число старанно-підклеєних листків та поношений вигляд цих книжок вказував на велику їх популярність серед українських читачів, які залишили тут свої приписки. Разом з Біблією тут оправлено декілька рукописних додатків XVII в. українського походження, переважно полемичного змісту.

⁷⁾ Погляди Ів. Вишенського в «Зачапці» на відповідність православних церковних книг «свободним наукам» (С. Голубевъ «Петръ Могила»... т. I, прилож., стор. 73) дуже нагадує те місце в передмові Скорини до всієї Біблії, де він рекомендує для вивчення граматики—псалтирь, логіки—книги Іова і Павла, риторики або красномовства—книги Соломонові, музики—«премножество стиховъ и песней свѣтыхъ» і т. д. (Каратаевъ, Описание... стор. 31—32). Характерна риса часу—біблійні книжки видаються Скориною вже не з одною побожною метою, але також і з просвітньою: для вивчання «седми наукъ вызволенныхъ» (artes liberales), філософії, історії і т. под. «Такъ въ первый разъ въ юго-западной Россіи начала XVI вѣка предложено было русскимъ читателямъ Скориною понятіе о семи наукахъ вызволенныхъ, которымъ предстояло развиться затѣмъ въ теченіе XVII вѣка», Владиміровъ, оп. cit. 116;—К. Харламовичъ, Западнорусскія православныя школы XVI и нач. XVII вѣка... Казань, 1898, стр. 234, прим 1.

⁸⁾ Владиміровъ, оп. cit., 218 і далі.

⁹⁾ В Апостолі 1525 р. Скорина вживає вирази: «вибито» про послання ап. Павла до Галатів (Владиміровъ, іб. 63). Пор. вираз: «битые» книги в опису книг Кливо-Печерського монастиря 1554 року (С. Голубевъ, «Петръ Могила» т. I, К. 1883. Приложение 2, стор. 10).

меччині (1561—1563 рр.)¹), Несвізької друкарні коло Слуцьку (Катехизис 1562 р. та твір Симона Будного «О оправданіи» того ж року²) і мандрівної друкарні Тяпинського, що видала коло 1570 р. Євангеліє білоруською мовою³). Останні дві друкарні виникли в зв'язку з пропагандою протестантських ідей⁴). Завдяки пропаганді католицького папізму, працювала в



кінці XVI-го ст. слов'янська друкарня в Римі, в Ватикані. Пам'яткою їй є лише два неповних листки від книжки про новий календарь римський, виданої р. 1596⁵). Цікаво, що шрифт цієї книжки наслідує Скорині і старшим друкам слов'янським, в той час, як по українських та білоруських друкарнях уже панує шрифт московського зразку⁶).

¹) *Владиміровъ*, іб., стор. 201—202. В Тюбінгені видано було слов'янським шрифтом: Катехизис 1561 р., «Постыла, то есть кратко істмаченіє всіх неделских євангеліовъ» 1563 р., Новий Завіт 1563 і ще кілька інших книжок (Див. *Каратаєвъ*, «Описаніє», стр. 132—148).

²) *Каратаєвъ*, іб., стор. 136—140. №№ 58 і 59.

³) *Владиміровъ*, іб., стор. 203—204; *Каратаєвъ*, іб., стор. 201—203, № 94. Передмову Тяпинського до Євангелія цілком надрукував *П. Владиміровъ*, в «Кіевской Старинѣ» 1889 р., т. XXIV, № 1 (додаток). Описав це Євангеліє *А. Н. Попов* в «Чтеніяхъ О. П. и Др. Р. 1879, т. I. Про самого Тяпинського див.: *Довнаръ-Запольскій*, «В. Н. Тяпинскій, переводчикъ Евангелія на білорусское нарѣчіе» — «Изв. отд. русскаго яз. и слов. Акад. Наук», 1899 р. кн. IV.

⁴) *М. Грушевський*, «Історія України - Руси», т. VI, Київ-Львів, 1907, стор. 431—3.

⁵) *Каратаєвъ*, іб., стор. 272—3, № 147.

⁶) Див. нижче.



V.

ПОЧАТКОВЕ ДРУКАРСТВО В МОСКВІ.—ІВАН ФЕДОРОВИЧ І ПЕТРО МСТИСЛАВЕЦЬ.



ним часом виникає друкарство в Москві. Перші його спроби мали якийсь звязок з італійським впливом, про що свідчить, між иншим, московська друкарська термінологія (напр. „тередорщикъ“—друкаръ від італ. *tipatore* і т. под.)¹⁾. Відомий письменник і громадський діяч Максим Грек († 1556) зазначав москвинам про друкарство, як про засіб охоронити церковні книги від зіпсування їх переписувачами. Цікаво, що Максим Грек мав випадок познайомитися з друкарством в самій Венеції, навіть од відомого Альда Мануція, найкращого друкаря свого часу в Європі²⁾. В 50-х роках царь Іван Грозний шукає друкарів серед німців (через Шлітена), але невдало. Коло р. 1556 провадив в Москві друкарську справу Маруша Нефед'єв, але за раною смертю не встиг зробити що-небудь значне³⁾.

Справжня друкарська справа в Москві, певна, відома і безсумнівна, починається тільки в звязку з іменами славних друкарів: вдового діякона Івана Федорова або Федоровича і Петра Тимофійовича Мстиславця. Заснування Московської друкарні, де вони працювали, відносять до 1553 р.⁴⁾.

Мстиславець, з огляду на його прізвище, був, мабуть, білорус, родом із Мстиславля (тепер пов. місто Могилівської губернії, недалеко від московського кордону, а також і від Скорининої батьківщини—Полоцька). Вважають, що він був учнем Скорини, а пізніше—ініціатором друкарської справи в Москві і навіть, може, навчителем самого Федорова⁵⁾. Що традиція Скорини, дійсно мала вплив на початкове московське друкарство, про це свідчить, між иншим, т. зв. „Хлудівське“ Євангеліє, без вихідного листка і без дати, надруковане в Москві, між 1553 і 1563 роками, шрифтом близьким до Несвіжського⁶⁾. Традиція Скорини, треба вважати, була тою вихідною точкою, з якої по малу виробилася окрема московська друкарська традиція.

Апостол 1564 року, надрукований Федоровим та Мстиславцем, є зразковий з друкарського боку твір. Але він був наслідком багатьох попередніх анонімних спроб⁷⁾. Московське походження останніх доводять схожістю їх до наступних, вже датованих московських видань. З'явитися ці видання могли не пізніше 1561—63 рр. тому, що на них знайдено рукописні записи цих років⁸⁾.

¹⁾ В. Е. Румяновъ в передмові до видання: „Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Выпускъ первый. Изданіе Моск. Синод. Типографіи. М. 1872. стор. 14—15. Гатцукъ „Очеркъ исторіи книгопеч. дѣла въ Россіи“. Рус. Вѣстникъ, 1872 г. № 5, стор. 332-333; Булаковъ, *op. cit.*, 216—217.

²⁾ Геннади Г. П. «О типографскомъ знакѣ альдинскихъ изданій пзъ сочиненій Максима Грека.—Библиограф. Записки т. I стор. 184. Румяновъ, *op. cit.*, 5.

³⁾ Е. Голубинскій „Къ вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ“. «Богословскій Вѣстникъ», 1895 т. I, стр. 224 і с.л., Румяновъ, *op. cit.*, 6.

⁴⁾ Рум., *op. cit.* 6.

⁵⁾ П. Владиміровъ. Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV—XVI вв. Приложение III: О московскихъ первопечатныхъ Евангеліяхъ до 1564 г.—Чтенія в ист. Общ. Нестора лѣтоп. кн. VIII (1894), стор. 33-34; Е. Голубинскій, *op. cit.*, 236. А. Миловидовъ, Судьба русскої книги въ сѣверо-зап. краѣ въ связи съ его культурной исторіей. Хр. чтеніе, 1903, т. ССХVI, ч. I, стор. 360, прим.

⁶⁾ Владиміровъ, *op. cit.*, стор 34. І.—К. Ларзалловичъ. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914, стор. 96—97.

⁷⁾ Каратаевъ „Описание“... №№ 64-68, 82.

⁸⁾ Про перші недатовані Московські видання див. такі праці: А. Е. Викторовъ, „Не было ли въ Москвѣ опытовъ книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола

Виявившись остаточно в т. зв. „первопечатномъ“ Апостолі 1564 р., московська традиція зробила в свою чергу вплив на Україні та Білорусі, куди її перенесли самі-ж московські друкарі.

Рoku 1565, надрукувавши крім Апостола, ще Часослов, обидва майстри Федоров і Мстиславець втікли до Литви. Захоплений ними запас друкарського приладдя вони положили в основу наступних своїх видань по за межами Москви¹⁾.

Першим пристановищем втікачів був Заблудів (поблизу Білостока). Тут, в маєтку гетьмана Литовського Григорія Ходкевича, біжинці надрукували р. 1569 „Учительное Євангеліє“. Петро Мстиславець переїхав після цього до Вільна, де почав упорядковувати відому друкарню Козми та Луки Мамоничів²⁾, а Іван Федоров, надрукувавши р. 1580 Псалтирь, теж покинув Заблудів і переніс свою діяльність до Львова. Тут він заснував першу постійну друкарню на Україні. Її первісток—Апостол 1574 року—і є згадуєма нині вихідна точка власного українського друкарства.

VI.

ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.



Вприкінці дозволимо собі висловити кілька загальних уваг, що до пройденого слов'янським друкарством шляху від його початку і до появи друкарської штуки на території України. Цей шлях, як бачимо, обіймає ціле століття. В той час, коли Україна одержала першу свою друковану книжку, чехи і поляки могли-б уже думати про наближення столітньої річниці свого друкарства.

І. Перш за все звертає на себе увагу велика залежність стародавнього слов'янського друкарства від закордонного, особливо що до техніки. Для південно-слов'янського та тісно звязаного з ним румунського друкарства з цього боку велике значіння мала Венеція, а для північно-

1564 года?—„Труды III Археолог. Съѣзда... въ Кіевѣ“ т. II, К., 1878., стор. 211-220; *Арх. Леонид* „Евангеліє, напечатанное въ Москвѣ 1564—1568 гг.“. Пам. Ар. Письм., вып. XXXVII, 1882 р.,—*Е. Голубинскій* „Къ вопросу о началѣ книгопечатанія въ Москвѣ“, „Богосл. Вѣсти.“ 1895 г. т. I стр. 229—238 і інші *Голубинскій* (ор. cit., 238, прим.) проте вважає за більш правдоподібне, що ці видання без „виходів“ є спроби потайного друкарства вже після Федорова.

¹⁾ Мабуть, де-що залишилося й у Москві, бо через 3 роки після втечі Федорова і Мстиславця в Москві виходить Псалтирь 1568 р. тим самим шрифтом, що був і раніш у Федорова. Після 1568 р. ми не бачимо на прогзі цих 20 років книжок, випущених в самій Москві. Лише в 1577 році в Александровській слободі виїшла т. зв. „слобідська“ „Псалтирь“, надрукована Андроником Невежою (*Каратаевъ*, № 90). Тільки з 80-90 років XVI ст. московські видання виходять доволі регулярно. На 20-ті роки XVII ст. становище московської друкарні було вже цілком забезпеченим. Загальний огляд дальшого московського друкарства дає *В. Е. Румянцева*, в передмові до вищедит. видання: *Сборникъ памятникѣвъ...* М. 1872; *А. П. Соболевскій*, в статті „Книгопечатаніє“ в „Богосл. Энцикл. т. XII, СПб. 1911, стр. 178 і далі; *Булаковъ*, ор. cit., 238 і далі; *Щелкуновъ*, ор. cit., 170 і далі.

²⁾ Петро Мстиславець видав був в Вільні Євангеліє 1573 р. і Псалтирь 1576 р. доброї роботи (на зразок москвовської). Видання ці є в 6-ці Київо-Печерської Лаври. Після перерви (мабуть з огляду на смерть Мстиславця) друкарня Мамоничів відновлює свою діяльність лишень з 1583 р. виданням Служебника (див. його в 6-ці К.-Михайлівського ман.) і працює аж до 1617 року, коли вона випускає свої останні видання—уніятські Служебник та Часослов. Мамоничі поставили свою справу на комерційний ґрунт і дбали про завоювання широкого ринку, друкуючи книжки (переважно богослужбові) для різних країн. Ми маємо декілька редакцій Псалтирів, виданих Мамо-

слов'янського—Німеччина. Краків та Прага були передатчиками німецьких впливів. Зазначеною залежністю пояснюється характерне з'явище початкового слов'янського друкарства—екстериторіяльність, та віддаленість осередків виробництва від осередків збуту, яку ми спостережали при огляді з одного боку видань Фіоля і Скорини, що друкувалися для України та Білорусі в Кракові і Празі, а з другого боку—видань Вуковичів, що друкувалися для південного слов'янства у Венеції.

Тою ж залежністю первісного слов'янського друкарства від закордонного пояснюється і наочна непослідовність його еволюції. Навіть при поверховому огляді друкарства цієї доби звертає на себе увагу та обставина, що попередні видання технікою своєю іноді далеко переважають наступні, тоді як більш нормальний і більш самобутний розвиток справи повинен був би дати протилежний результат. Досить хоча б порівняти Черногорський Октоїх Макарія 1494 р. з пізнішим Октоїхом 1539 р., що старанно наслідує його, продовжуючи його і змістом (друга його частина), і що був надрукований трохи далі від Заходу та Венеції, вглиб Сербії, в митрополії Грачаницькій. Це порівняння дає змогу побачити, як наслідування, менш підтримане засобами західної друкарської штуки, не може стати на одній площі зі своїм оригіналом. Але ще цікавіше порівняти той же Октоїх Макарія 1494 р. з Черногорським же Четвероевангелієм Мардарія, виданим пізніше на 68 років (1562 р.). В творі Мардарія звертає на себе увагу безпорадність його друкарства, яке повинно обійтися власними засобами. Шрифту у Мардарія різного розміру та форми, рябий, неприємний, рядки криві, відбиток поганий. І не дивно. Макарій з допомогою воєводи Черноєвича одержав свій шрифт готовим з Венеції, а «унилий» Мардарій, що не мав такого щасливого випадку, «роўкодѣлнсахъ сіа слова от же́леза ѿ мѣди ѿ прѣчаа съ вѣликимъ трудоу ѿ подвыгимъ» (див. його післямову до виданого ним Євангелія). Коли на Заході вже давно, з часів Гутенберга та Шефера, знали таємницю відливки літер з допомогою матриць, бідолашний Мардарій ще робить літери з заліза, міді та інших матеріалів своєю «бренною рукою». Звичайно, це давалося йому з великими труднощами та завдяки його терпінню, про що він і зазначає читачеві ¹⁾. Подібне ж відношення помічається і між виданнями Скорини, що були з технічного боку гарно забезпечені приладами Заходу, і провінційними, далеко пізнішими білоруськими виданнями другої половини XVI ст. (Будного і Тяпинського), що наслідували Скорині, але без особливого успіху з боку друкарської техніки.

2. В порівнянні з технікою значно менше залежності від Заходу виявили слов'янські видання найстарішої доби у виробленні рисунків у шрифтів. Цей бік справи навіть самохіль віддано було смаку та нахилу слов'ян—

ничами про які проф. П. Владиміровъ каже так: Если издания (Псалтири) 1586 и 1593 г. можно назвать западно-русскими, а издания 1575, 1576, 1595 и 1596—московскими, великорусскими,—то, къ изданію 1592 г. вполне подходит название болгарского или, быть можетъ, вѣрше,—молдавско-валахского». («Др. Францискъ Скорина», стор. 211, 205—207 і інші). Про дальшу долю білоруської друкованої книги див. ст. А. Милошова: «Судьба русской книги въ Сѣверо-Западномъ краѣ въ связи съ ея культурной исторіей»—Христ. Чтеніе, 1903 р., ССХVI т., ч. I, стор. 486 і далі.

¹⁾ Подібне характерне видання уявляє з себе також і євангеліє, надруковане року 1537 працею ченця Феодосія в Руанській Монастирі (півд.-зах. Сербія). Також і в цьому виданні літери з початку і до кінця ріжні. «Это необыкновенное явление, пише Шафарикъ, вѣроятно, можно лучше всего объяснить себѣ тѣмъ, что... буквы просто вырѣзывали и притомъ изъ дерева, а не какого-либо металла. А чтобы сократить время, работа была раздѣлена между тремя или более лицами, что и произвело такое разнообразіе буквъ». (Шафарикъ, ... op. cit., 23 стор.).

споживачів. Зрозуміла річ, чому це було так. Перші зразки слов'янського друкарства уявляли з себе церковно-богослужбові книги, і для успішного їх збуту необхідно було довести навіть самими відсталим неукам та консерваторам, що в друкарстві нема нічого нового та богопротивного, і що воно є відтворення таких же самих книжок тільки в більшій кількості примірників. От через що перший друкар Фіоль з своїм співробітником Боредорфом мусів так старанно копіювати свій рукописний оригінал. От що сприяло, між іншим, залежності старих друкованих шрифтів од письма, палеотипії від палеографії¹⁾.

Ріжниця рукописних оригіналів дала початок різниці друкованих шрифтів. Оскільки можна судити без спеціальних дослідів, видання найстарішої доби слов'янського друкарства, що до характеру і начерку шрифтів, можуть бути поділені на такі групи:

а) група старша, що об'єднує видання краківські, венеціянські, південно-слов'янські, празькі та несвизькі. Літери тут відзначаються прямою, округлістю і нахилом до уставних нарисів²⁾. Ця група наслідує південно-слов'янський та білоруський полуустав. В виданнях Скорини цей шрифт трохи стилізовано.

б) група молодша, що об'єднує в собі видання московські, львівські, віленські (Мстиславц.), острозькі і дальші. Основою цього шрифту був московський полуустав пізньої (так званої «молодшої») формації, який находимо в московських рукописах першої половини XVI ст. Цей тип шрифту Федорович та Мстиславець занесли на Україну та на Білорусь. Цим же шрифтом видрукувана і перша книжка на Україні—Львівській Апостол 1574 р. Згодом цей тип витіснив старіший і не тільки на Україні та в Білорусі, але навіть у південних слов'ян та румунів³⁾.

в) третю невелику групу складає так-звана босніяцька буквиця, себ-то змінена «кирилиця», першого типу, заведена в друкарстві 1538 року⁴⁾. Цей шрифт є штучний, мудрований і не мав широкого вживання у слов'ян.

г) ще одну невеличку групу творить окремий курсивний шрифт, одлитий для Литовського Статуту 1588 р., в Вільні, на зразок білоруського скоропису XVI ст.

3. Що торкається різних окрас, якими оздоблювалися слов'янські найстаріші видання (і в цьому наслідуючи попередній рукописній традиції), себ-то: заставок, ініціалів і ритованих ілюстрацій, то в стилі ритин

¹⁾ На жаль, палеотипія, як окрема наукова галузь, не так гарно вивчена, як палеографія. Ми далеко не так твердо розбіраємось в різних типах старих шрифтів, як в типах старого письма. Ця важлива прогалина в студіюванні стародруків, між іншим, сильно гальмує просування вперед і окремих питань, напр., що до локалізації і датування видань без титульних листків. Нам ще далеко до з'ясування того, що власне вносила в рукописні традиції від себе друкарська штука як така, в чому виявилася еволюція як окремих літер, так і шрифтових комплексів в цілому. В існуючих курсах палеографії на ці питання майже не звернено уваги. Деякий виняток становить невеликий розділ, присвячений старому друку в «Очеркѣ славянской кирилловской палеографіи» проф. Е. Ф. Карскаго, (Варшава, 1901, стор. 326—332 і 82—84, 178—181). Навіть «річева» палеографія дочекалася більшої уваги до себе (напр., в курсі проф. Ш. А. Шляпкина, «Русская палеографія», Спб. 1913), ніж палеографія шрифтів.

²⁾ Пор. Е. О. Карскій, іб., 178—181; *Владиміровъ* «Др. Франц. Скорина...», стр. 73.

³⁾ Див., напр., в відділі друку Лаврського Музея № 65, незгаданий Каратаєвим румунський стародрук церковно-слав'янським шрифтом: *Картъчччччччч ма погриганіа*—Трехъбище 1630, 4^о Він надрукований таким же шрифтом, що й українські старовинні видання XVII ст.

⁴⁾ Див. *Карскій*, «Очеркѣ...» стор. 180; *Каратаєвъ* «Описаніе...» стор. 176—8, № 81. Шафарик (ор. сіт. 20) називає буквицю «виродкомъ кирилицы».



краківських, венеціанських і властиво південно-слов'янських видань дослідувачі бачуть ту саму єдність, що відзначалася відносно тексту їх і шрифту. Ріжницю складає тільки мистецька техніка. Що до цього, то спеціалісти-дослідувачі ритинного мистецтва (Стасов і Ровинський) поділяють ритини початкових стародруків на дві групи: з одного боку вони поставили видання Фіоля і південно-слов'янські, а з другого—венеціанські. «Несмотря на различіе и взаимную отдаленность мѣстъ, гдѣ произведены эти гравюры, вездѣ (в виданнях першої групи П. П.) мы встрѣчаемъ одно и то же: тѣ же формы, тотъ же характеръ рисунка и ту же грубость работы; степеней развитія вкуса или умѣнья почти вовсе не видно»¹⁾. Що до венеціанських видань, то художньою технікою і майстерством ритин зазначені вчені порівнюють їх тільки з виданнями Скорини, як найкращі досягнення ритуальної штуки у слов'ян: «То изящество рисунка, то мастерство гравюры, которыя на столь короткое время проблестали въ изданіяхъ Венеціанскихъ и Скорининскихъ, никогда уже болѣе не повторялись ни въ одномъ изданіи церковно-славянской печати въ течение всей второй половины XVI-го, всего XVII и первой половины XVIII вѣка. Но за то и тѣ и другія изданія имѣли впоследствии прямое вліяніе на судьбы русской гравюры на деревѣ»²⁾.

4. Що до змісту найстаріших слов'янських видань, що ми їх розглядуємо,—то він доволі однобічний. Це майже виключно богослужбові книги в церковно-слов'янських текстах. Як необхідні для вживання в кожній церкві, вони особливо потребували механічного розповсюдження засобами друкарства. В південно-слов'янських і московських виданнях виключно панує церк.-слов. мова. Білоруський друк відає данину «четьмиъ» книжкам біблійним в перекладі на сучасну мову (Скорина, Тяпинський). Український друк в цьому відношенні зайняв середину: в Острозі друкується Біблія, але все-ж таки в традиційному церковно-слов'янському тексті. Лише в кінці XVI ст. з'явилися перші друковані світські книжки, але переважно утилітарного характеру (граматики, судові статуту і т. п.) і в дуже обмеженій кількості³⁾.

5. В повній відповідності з релігійним (головним чином літургійним) змістом перших слов'янських книжок, і першими майстрами друкарської справи були духовні особи, а у південних слов'ян майже виключно ченці. Це було також продовженням попередньої традиції, коли переписувачами книг були переважно особи духовні. Але тип друкаря доволі вже відрізняється від типу «списателя». В надзвичайно цікавих «послѣ-словіяхъ» до друкованих старих книг вже почувається новий енергійний дух їх авторів. Не дивлючись на звичайні традиційні формули, як, наприклад, прохання до читачів не клясти, а справляти і т. под., в цих післямових вже прозоро виступають люди індивідуалістичного настрою, енергійні, сміливі, неспокоїні, підприємливі. Вони легко переходять з місця на місце. На заході Фіоль, Скорина, вони часто виступають по судах—сприятлива

¹⁾ Див. два примірники цієї цікавої з боку шрифту книги в Києві: в бібліотеці б. Університету та у б-ці б. Дух. Акад. По Каратаєву (№ 137) надруковано таким же курсивним шрифтом ще брошуру 1595 року: Унія, альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ. (теж в Вільні).

²⁾ В. В. Стасовъ, «Разборъ» праці Ровинського в «Отчетѣ о VII присужденіи наградъ графа Уварова» стр. 26, 28 і 32.—Д. А. Ровинскій, «Подробный словарь русскихъ гравировъ XVI—XIX вв.» т. I, Спб., 1895, стов. 14, 142.

³⁾ Перші спроби більш-менш світських видань (в віршах) це: «Хронологія» Андрія Римши, Острог, 1581 і «Просфоніма» Львів, 1591 р. (Каратаєв, №№ 103 і 122).

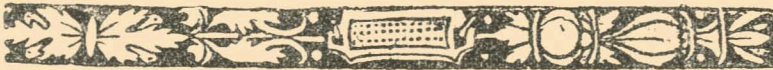


для нас обставина, завдяки якій ми знаємо про перших друкарів більше, ніж могли б знати без цього. Перші друкарі—передові люди свого часу і не тільки в своїй власній справі. Вони добре освічені, начитані, часто не-позбавлені художнього смаку та майстернього володіння новим літературним стилем свого часу (наприклад, Іван Федоров).

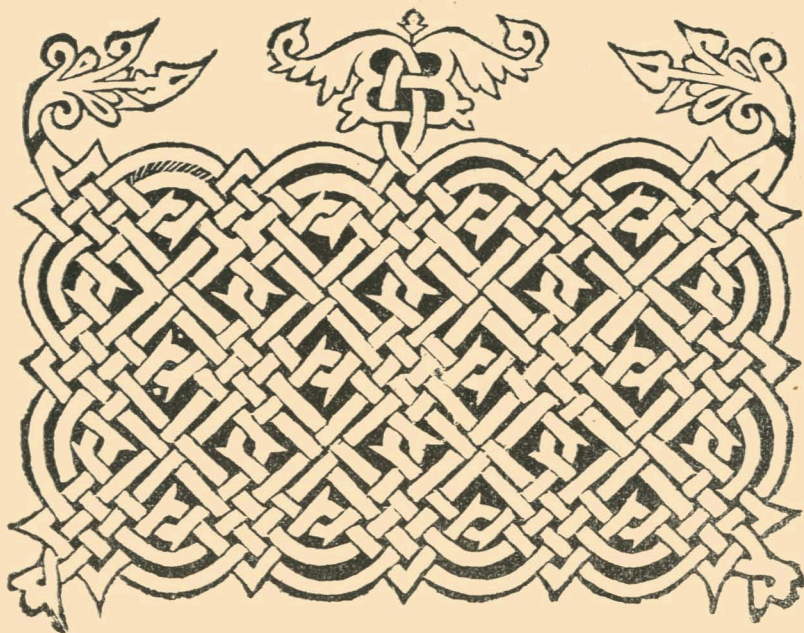
6. Що торкається видавців слов'янських першодруків, то їх можна (розуміється, умовно) поділити на такі категорії. Це були: а) комерсанти—підприємці на зразок Мамоничів, б) освічені керовники та протектори своєї релігії і народности (Юрій Черноєвич, Іван Грозний або кн. Острозький), в) єретики—пропагандисти нових релігійних ідей, на зразок Будного або Тяпинського, г) нарешті, самі ж друкарі, що були, подібно до всіх взагалі піонерів, фанатиками свого фаху. Де-хто (наприклад Скорина) об'єднав в собі кілька зазначених типів.

Взагалі ж, неможливо не зауважити, що друкарство у слов'ян в початкову його добу трималося переважно на особистих зусиллях окремих відданих йому осіб, головніше, самих же перших друкарів (Макарій, Мардарій, Федорович і інші). А через те, що вони своїм зусиллям та само-відданою працею не завжди перемагали недостачу капіталу та технічного приладдя, то їй не дивно, що перші слов'янські друкарні були недовговічні.¹⁾

Тільки в наступні часи, пізніше охопленої нами початкової доби, коли до цієї нової, але вже певної і прибуткової справи прибуває капітал і за друкування беруться міцні і сталі організації—братства та багаті монастирі (наприклад, Лаври: Київська та Почаєвська),—слов'янське друкарство зміцнюється. А головне, постійні послуги друку вимагаються вже не тільки для звичайного обслуговування релігійного культу, але й для потреб біжучого часу, для підняття освіти, для обслуговування виникшої в кінці XVI століття боротьби України та Білорусі з наступом іезуїтизму і полонізму. Доба дитинства слов'янського друку кінчається. Підходить XVII вік, який пересунув центр всеслов'янської друкарської справи на Україну (Львів, Острог, Київ) і який потім став «золотим віком» українського друкарства.



¹⁾ Деякий виняток роблять друкарні Вуковичів у Венеції і пізніше—Мамоничів у Вільні, що існували по 40 з лишком років.

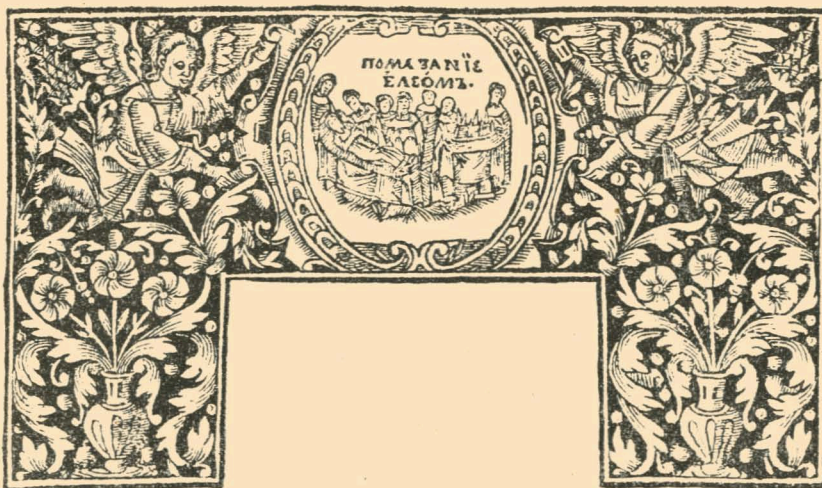


Серій Маслов.

ДРУКАРСТВО НА УКРАЇНІ В XVI—XVIII ст.

Відомо, що XV століття було визначною добою в історії книжної справи в Європі. Одночасово з старим засобом видання книг рукописом, що вживався протягом багатьох століть, в середині XV століття народжується друкарське мистецтво, себ-то машина форма виробництва книги з допомогою окремих заздалегідь приготованих рухомих літер. Винайдене Гутенбергом, друкарство швидко розповсюджується по всіх державах Західньої Європи, в кінці XV ст. проходить до слов'ян, що користувались в книжковій справі кирилівською абеткою, і у 1491 році Краківський міщанин Швайпольт Фіоль «із нѣмецъ немецкого роду, франкъ» видає в Кракові «Сѣмѣ-гласникъ» (Октоїх) і «Часѣдлобѣць»—перші датовані книги, що було їх надруковано кирилівським шрифтом¹⁾. В кінці XV і першій половині XVI ст. кирилівські видання виходять з цілої низки друкарень, що працювали в слов'янських і неслов'янських країнах—в Цетин'ї, в Брашові в Семиградії, в Празі та Вільні (відомі видання Франциска Скорини), в Венеції (друкарня Божидара Вуковича та його сина Віценца), в Горажді, в Руянській монастирі, в Грачаницькій митрополії, в монастирі Милешеві в Герцоговині, в Терговищі, в Білгороді, в Тюбінгені (друкарня Примуса Трубера) і інших місцевостях. Приблизно в середині XVI ст. до думки про заведення друкарні приходить і Московська держава; в 70-х роках XVI століття друкарство виникає також і на Україні.

¹⁾ П. Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ. Т. I. С.П.Б. 1883, №№ 1 і 2.



I.

ДРУКАРНІ В ГАЛИЧИНІ.

Найдавнішою з слов'янських книг, що були друковані на Україні та дійшли до нас, є Апостол, виданий 15 лютого 1574 року в Львові «друкаремъ-москвитиномъ» Іваном Федоровим. Як відомо, московські перші друкарі Іван Федоров і Петро Тимофієвич Мстиславець, після надрукування в Москві двох книжок («Апостолъ» 1564 і «Часовникъ» 1565), примушені були, як розповідав потім Федоров, тікати з Московської держави «престѣланого ради ѡслабленіа», яке зустріла їх діяльність у багатьох начальників, і цїєнноначальникъ, і оучитель, котрі звичаємъ злоупраќивъ, и ненаоученъ, и неискренъ к разсудкѣ чѣмъ пустили в хід наклепи. Залишивши Москву, Іван Федоров і Петро Мстиславець з'явилися в Польщі. Тут вони знайшли притулок у гетьмана литовського Гр. Ол. Ходкевича і в маленькому його селі Заблудові (Гродненської губ.) надрукували на протязі від 8 липня 1568 до 17 березня 1569 р. «Евангеліє учительное». Мабудь, лишаючи Москву, вони мали можливість взяти з собою деяке друкарське приладдя, у всякому разі пунсонни або матриці та орнаментові частини, тому що і заблудівське «Евангеліє Учительное» та інші видання Федорова, що були надруковані в Польщі, з друкарського боку мають багато спільного з московським Апостолом 1564 р. Після надрукування «Евангелія Учительнаго» Петро Мстиславець залишив Заблудів та перейшов до Вільни, де продовжував свою діяльність в друкарні Мамоничів, Федоров же лишався ще де який час у Ходкевича і рр. 1569—1570 надрукував у Заблудові «Псалтирь съ часословцемъ». Тим часом Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність і запропонував Федорову зайнятися обробкою землі в подарованім йому маєтку: побелѣ намъ—розповідає про закриття друкарні Федоров—работаніа сего престѣати, и хѡдѡбъство рѣкъ нашихъ ни ко что же положити, и кз беси земледѣланіемъ житіе міра сего препрокождати. Одначе друкаръ знайшов для себе незручним рѣломъ ниже сѣмьнемъ времѣа животѣ своєго искрацѣати; він гадав, що йому належить більше кѣмъто житиныхъ сѣменъ

дубою на кімнати по всімнічній разквіти. З огляду на це він залишив ти- хий заблудівський притулок та після довгої мандрівки, що була для нього сполучена з «многими скорбями и бѣдами», прибув, мабуть, в 1572 р. до Львова ¹).

У Львові Федоров зараз же заходився коло влаштування друкарні і, одержавши допомогу від синів Гр. О. Ходкевича, а також зустрівши під- тримку з боку нижчого духовенства та міщан, 25 лютого 1573 р. при- ступив до друкування «Апостола» і закінчив його 15 лютого 1574 року. Папір для друкування Федоров одержував з Кракова з папірової фабрики Лаврентія.

З друкарського боку львівський «Апостол» повторює особливості мо- сковського «Апостола» 1564 р. В обох виданнях той-же шрифт, що на- слідував полудуству московських рукописів першої половини XVI ст., ті-ж заставки та ініціали; подібна-ж також і верстка набору в шпальти, так що в тому і другому виданні основний текст книги займає 259 листків, при чому набір сторінки складає 25 рядків; подібна-ж нумерація листків; рамка, що навкруги образу євангеліста Луки перед текстом «Дѣяній», від- бита тією-ж ритинною дошкою. Бажаючи в новому виданні відтворити особливості свого першого видання, Федоров, все-ж, вніс до львівського «Апостола» низку відмін—при тотожності рямок самий образ св. Луки уявляє иншу композицію; вона була виконана, мабуть, місцевим майстром, що сховав своє прізвище в монограмі W. S.; на кінці окремих частин книги зустрічається орнамент, якого нема в «Апостолі» 1564 р.; инші також тексти попередньої статті в початку і післямови в кінці видання. Працюючи серед иншого культурного оточення, серед инших видавничих традицій, Федоров не міг не скоритись звичаю, що вживався в Польщі, прикрашувати книги гербами тих або инших шляхетних фамілій: в початку Львівського «Апостола» на окремому листку вміщено герб Г. О. Ходкевича, а на останній сторінці (л. 264 зв.)—герб м. Львова, разом з друкарським знаком самого Федорова ²).

Апостол 1574 р. був єдиною книгою, надрукованою московським друкарем у Львові. В слідуячому році ми бачимо Федорова вже на посаді у кн. К. К. Острозького, що в той час вів підготовчу роботу до видання повного тексту слов'янської Біблії. В 1575—76 р.р. Федоров перебував в Дерманській монастирі на Волині, що належав князю Острозькому, де ви- конував обов'язки «справцы», себ-то управителя; р. 1577 він їздив до Ва- лахії та Туреччини, мабуть за біблійними книгами в грецьких та болгар- ських монастирях; в 1580—1581 р.р. працював в Острозькій друкарні. Р. 1582 Федоров знову з'являється у Львові. Друкарня його зо всіма при- ладдями і 140 книгами ще в р. 1579 була закладена за 411 польських злотих Ізраїлю Якубовичу, проте все-ж Федоров енергійно готується про- довжувати друкування, складає нову умову з своїм помічником Грінем Івановичем, з яким працював ще в Острозі, заводить новий шрифт, замов- ляє папір та їздить у справах свого підприємства до Кракова. А все ж доля не судила Федорову здійснити свої дальніші плани. 5 грудня 1583 р. смерть поклала край його бурхливому життю й невтомній діяльності. Його по- ховали на цвинтарі церкви св. Онуфрія; на гробовій плиті його зробили написи:

1) Див. післямову Івана Федорова до Львівського Апостола 1574 р. *И. Каратаев*, Ор. cit., стор. 182—186.

2) *В. Е. Рудянинов*, Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Выпускъ I. М. 1872, стор. 44—45 і таб. I і XX. *И. Каратаев*, Ор. cit. № 84.



ДНІ ПЯТОГО МІСЯЦА ПЕРШОГО ДНЯ

Первое оубо слово сътворихъ обекхъ,
 ѿ деофиле . оннхже нача іс , тво
 ритиже ноучити . донегоже дне ,
 заповѣдавъ апломъ дхомъ стыи ,
 нхже нзбрѣ възнесєа . пренимн
 же и поетѣаи есе жибѣ пострадѣ
 нїи своємъ . възмозехъ истинныхъ знаме
 нїихъ . дньми четыри десѣтьми іавла
 ѡа имъ нгѣа іаже оцртвїи бжїи . ени
 мнже нїады , повелѣбаше имъ ѿіеросалї
 ма не ѡлвчѣтнєа . нождѣти обѣтоканїє
 ѡчєє , еже слышѣете ѡ менє . іако іѡаннъ
 оубо кртнлѣ єсть водою . выже имѣте кре
 стнїтнєа дхомъ стымъ , неполнозѣхъ єи
 днєхъ . оннже оубо єзшєшєа , въпрашахъ

Зд
 а

въстѣю н велїкѣю нѣлїа пѣсхї . и навъзнесє
 нїє гнє .

Г

1. . . . др҃карѣ москвитинѣ, которы сконѣ тѣцѣнемѣ др҃кованѣ за-
недбалое сѣнобликѣ. преставилѣ к лѣобѣ рокѣ афиг декекр . . . ѣ. 2. оупокое-
нѣа коскресенѣа из мертвѣхѣ чаю. др҃карѣ книгѣ пред тѣмѣ неквиданѣхѣ¹⁾.

Взявши на увагу перший із цих написів, а так само вказівки Федо-
рова на те, що коли він друкував „Апостол“ 1574 р., то йшов «по сто-
пѣмѣ тѣптанимѣ нѣккоѣго коѣнѣ збѣрѣнна мѣжа», і згадку про давно відому
друкарню (antiquitus institutam) церкви Львівського братства в привілеї
короля Жигимонта III за 15 жовтня 1592 р., Д. Зубрицький вважає, що
друкарство у Львові почалося значно раніше 1573—1574 рр.²⁾ А в тїм,
повна відсутність будь яких зразків цієї до-Федоровської доби примушує
ставитись до гіпотези Зубрицького з певною обережністю.

Після смерті Федорова львівська друкарня його, як не викуплена
своєчасно, перешла у власність Якубовича. Останній, як це нам свідчить
окожне посланіє Гедеона Балабана за 8 листопада 1585 р., був збірився
продати її московським купцям, що саме тоді перебували у Львові: „зна-
шлися таковыє купчиковѣ,—нише єп. Гедеон,—хотѣвши оныє усѣ мат-
рецы и приправы друкарскіє купити, а до московское земли сѣ панствѣ
его королевское милости вывезти“. Але крім московських купців, друкарня
зацікавила і Львівське Братство. Не маючи коштів заплатити Якубовичу
належних йому 1.500 злотих, Братство звернулось до Гедеона Балабана, з
яким було ще тоді в дружніх відносинах. Останній порозсилав по своїй
єпископії згадане вже посланіє з проханням „о вспоможеніє заплаты того
святѣобливого дѣла“.

На початку р. 1586, ще до остаточної розплати, Братство, треба ду-
мати, перевезло до себе друкарський прес і ин. друкарське приладдя Фе-
дорова: принаймні в грамоті єп. Гедеона за 1 травня 1586 р. сказано, що
братчики „друкарню опущеную видвигнули, стараючися веспол з нами, аби
знову наше письма друкованы были... и тыжд до друкарнѣ ремесници и
люде ученые показалися“. Трохи згодом, за допомогою кн. К. К. Острозь-
кого та Федора Скуміна-Тишкевича, Жигимонт III, грамотою за 15 жов-
тня 1592 р., зміцнив права Братства на утримання друкарні, а наступні
королівські привілеї надали йому виключне право, монополію, на друку-
вання книг для навчання та церковної відправи.

Найдавніші відомі в бібліографії видання Львівського Братства при-
падають на р. 1591. Це, перш за все, окожна грамота царгородського
патріярха Ієремії, видана 23 січня; далі—*Προσφωυτѣа*, панегірик в пошану
митр. Михайла Рогози, мовами слов'янською та грецькою, випущений 1-го
лютого, і, в кінець кінцем найдавніший підручник граматики—*Ἀδελφότης*.
Грамматика довроаглаголикаго Блинноглобенкаго языка³⁾.

Почавши своє існування під кінець XVI ст., Братська друкарня не
припиняла роботи в наступні століття і зберіглася під назвою Ставропі-
гійського Інституту аж до наших часів. Протягом XVII і XVIII ст. Брат-

¹⁾ D. Zubrzycki, *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów 1836*. Цитуємо з другого видання, надрук. в «Временникѣ Ставропігійскаго Ін-
ститута на годъ 1913». Львів, 1912, стор. 5—7.—С. Л. Пташицькій, Іванъ Федоровъ, мо-
сковскій первопечатникъ. Пребываніє его во Львовѣ. «Русская Старина» 1884 г. № 3.—
Ив. Мамшевскій, Новыя данныя для біографіи Івана Федорова, русскаго первопечат-
ника. «Чтенія въ Ист. Обществѣ Нестора-лѣтописца». Кн. VII. К. 1893. Надгробні на-
писи з могили Федорова взято з вже згад. праці В. Е. Румянцева, стор. 49.

²⁾ D. Zubrzycki, *Op. cit.*, str. 7-8.

³⁾ И. Каратаевъ, *Op. cit.* № 124, 122 і 125.

ство друкувало переважно книги церковно-богослужбові і підручники, що розходилися не тільки у Львові, але й далеко за межами Галичини.

Проте, іноді серед братських видань цієї доби зустрічаються також твори старих українських письменників, особливо вірші або віршовані діалоги. З них наприклад: Плачъ лълько мѣментъ по зѣстю зъ свѣта сегò... Григоріа Желиборскаго 1615¹⁾; Вѣршѣ на Рѣзвѣ і ин. днѣ братського друкаря Памви Беринди, 1616²⁾; Вѣршѣ зъ трагѣдїи, хѣ пасхвинъ, Григоріа Бѣгелѣва, 1630³⁾; Размышлѣніе въ мѣщѣ Хѣ Єписѣтѣла ишего Іоаникія Волковича, 1631⁴⁾; Євѣдїа—панегірик Григорія Бутовича, студента «презациной Академіи Замойской», в пошану єп. Арсенія Желиборського, 1642⁵⁾; «Благоутробіе Марка Аврелія» —діалог Михайла Козачинського в пошану імп. Єлизавети Петровни, 1745 р.⁶⁾ і ин.

В кінці тридцятих років XVII ст. у Львові з'являється нова друкарня влаштована Михайлом Сльозкою. Сльозка, мабуть, був гарним друкарем та комерсантом. Єго дѣтїнствѣ при знаменитѣ, а Цѣркви Бжеї кагопо-трѣбнѣ и многѣплѣднѣ дѣлѣтѣ тѣпографїкѣ вухѣбанный, и по мѣрѣ дарѣванїа Хѣба къ немѣх выскѣчѣннѣй,—він 3 липня 1633 р. вступа членом до Львівського Братства, поліпшує друкарню, засновує палітурню та, роз'їжаючи по ярмарках, продає братські видання. Як людина комерційна, Сльозка не дуже дешево цінував свою працю, і протоколи братських засідань 1630-х рр. повні вказівками на ті довгі розмови, які доводилось провадити Братству зі своїм упертим друкарем. В 1638 р. Сльозка вирішив відкрити свою власну друкарню та, при допомозі католицького архиєпископа Станислава Гроховського, дістав у короля Владислава IV грамоту на друкування латинських, польських та слов'янських книг. Не задовольняючись цим, він одержав санкцію на друкування церковно-слов'янських видань від царгородського патріярху і від митрополита Петра Могили.

В наступнім 1639 р. Сльозка надрукував в своїй друкарні Апостол⁷⁾ та панегірик, що не дійшов до нас, в пошану львівському єпископу Ієремії Тисаровському—„Augora, na hozyzonsie Lwowskim święsaca“. Братство, якому загрожувала конкуренція з боку Сльозки великими збитками, спочатку пробувало боротись з ним шляхом скарг Володиславу IV та патріярху Парфенію, але потім, р. 1643, знайшло більш корисним увійти з ним в згоду і знову притягти його до праці в своїй друкарні. Сльозка прийняв пропозицію Братства, але продовжував друкувати книги і під своїм прізвищем.

1) П. Каратаевъ. Op. cit., № 219.

2) П. Каратаевъ, № 223. Памва Беринда з'являється серед діячів Братської друкарні коло 1614 р. Швидко після видання „Вірш“ він переходить до Києво-Печерської Лаври, де працює в друкарні, заснованій Єлисеєм Плетенецьким. А. П. Сичевская. Памва Беринда и его Вирши на Рождество Христово и др. дни. К., 1912.

3) В. Шурат. Христос Пасхон. Львівські віршовані діалоги з 1630 р.—в збірнику „Привіт Іванови Франкови“ Львів. 1916, від. II, стор. 137-178.

4) П. Сельницкій. Каталог книгъ церковно-славянскої печати. Жовква 1908, № 485.

5) П. Каратаевъ, № 533.

6) В. Удольскій. Очеркъ славяно-русскої библиографіи М., 1871, № 2015—М. Максимовичъ. Извѣстіе о книгѣ Благоутробіе Марка Аврелія. Собрание сочиненій, т. III. К., 1880, стор. 737-745.—Про друкарню Львівського Братства див. D. Zubrzycki. Historie badania... str. 8-23, 37-38, 45-46; С. А. Пташинкій Op. cit. стор. 476-477; А. С. Крыловскій. Львовское Ставропигиальное Братство. К. 1904, стор. 263-307.

7) П. Каратаевъ. № 493.

А в тім, не одному Братству „новозниклая“ друкарня Сльозки справляла прикрість. В травні р. 1646 Петро Могила скаржився Братству на те, що Сльозка приносить збитки також і йому: „только зачнемо яковые книги друковати, онъ уперезаесть, з умыслу на прикрости намъ чинечи“, і загрожував, коли Сльозка „такового своего предсеязтого замыслу не понехаесть“, відлучити його від церкви: „нехай будетъ проклять, зовсімъ анафемъ его предаемъ, п милостямъ вашимъ (себ то братчикам) пилю приказуемъ, жебысте милость ваша з нимъ жадного обцованя не мѣли и з нимъ, яко проклятымъ, користовать не важилесе, подъ таковымъ же каранемъ духовнымъ“. Загрози митрополита, одначе, не вплинули ні на Сльозку, ні на Братство. В серпні того ж 1646 року Сльозка з благословення Львівського єпископа Арсенія Желиборського видав *Номоканонъ, си естъ: Сакопраникъ и Деѣтср҃гїарїон си естъ: Слѣжебникъ*¹⁾, передрукувавши обидві книги з видань Київсько-Печерської Лаври. Братство, наперекір вимогам митрополита, також не розірвало з ним звязків і навіть уповноважило його бути своїм представником на похороні Петра Могилы.

Помер Сльозка року 1667. Після його смерти спадкоємці мали на думці продовжувати його справу, алеж Братство вжило всіх засобів і досягло того, що суд вирішив процес на користь братства з тією, одначе, умовою, щоб останнє купило у спадкоємців Сльозки все друкарське приладдя та книги.

З видань Сльозки з літературного боку, крім згаданого вище панегірика «Аугога», найцікавіші два видання «Ключа разумѣнія» (1663, 1665) і «Небо новое» (1665) Іоанікія Галатовського. Більшість же його видань, подібно до видань Братства, складають богослужбові книги²⁾.

В половині XVII ст., в 1645—1646 рр., в Львові існувала друкарня єпископа Арсенія Желиборського, що була при церкві св. Юра. Організатором цієї друкарні був Андрій Скольський. З друкарським мистецтвом Скольський познайомився, працюючи в братській друкарні, потім він провадив друкарські роботи в Молдавії. Повернувшись до Львова, він погодився з Сльозкою, друкував у його своїм шрифтом, що вивіз з Молдавії, судився з Братством, причому обвинувачував Братство в тому, що воно друкує книги змістом своїм ворожі римській церкві та допомагає розповсюдженню «схизмы». Пізніше Скольський помирився з Братством і навіть, в 1641—1643 рр., керував його друкарнею. Коло р. 1645, Скольський перейшов до Арсенія Желиборського і надрукував у нього дві книги «*Вухологїон си естъ Молитвоглогъ ѿн Требникъ*» 1645 і «*Зобраѣне короткои наѣки ѿ артикѣлаухъ вѣрм...*» 1646³⁾. Останнє видання є повний передрук катехизису, виданого під тим же самим заголовком в Київсько-Печерській Лаврі року 1645. Дальша доля друкарні Арсенія Желиборського невідома. Можливо, що вона була передана у власність Львівського Братства⁴⁾.

З інших львівських друкарень XVII—XVIII століть треба зазначити друкарню *Wojciecha Miłczewskiego*, 1684—1692 р. Мільчевський друкував головним чином польські книги, але коло р. 1690 видав слов'янський букварь, чим порушив права Братства. Спираючись на свої привілеї та інші королівські декрети, Братство поклікало його на суд Львівський, а потім

1) *И. Каратаевъ*, №№ 596-597.

2) *D. Zubrzycki*, *Historyczne badania...* str. 12—15, 23—24; *С. Голубевъ*, *Кіевскій митрополитъ Петръ Могила*, т. II, К., 1898, Приложенія, стр. 159—166, 475—480, 487—489; *А. Крыловскій*, *Льв. Ставроп. Братство*, К. 1904, стор. 278—285.

3) *И. Каратаевъ* №№ 590 і 598.

4) *D. Zubrzycki*, *Op. cit.*, str. 24—25. *А. Крыловскій*, стор. 282—283.

надворній, наслідком чого Мільчевський повинен був передати Братству слов'янський шрифт і ті примірники букваря, що лишилися не продані¹⁾.

Коло року 1687 львівський єпископ Юсиф Шумлянський, так само як Арсеній Желиборський, відкрив друкарню при катедральній церкві св. Юра. З видань цієї друкарні в бібліографії відомі тільки дві «Метрики» 1687 і 1688 рр. і «Псалтирь» 1688 р. Друкарем у Шумлянського був Василь Ставницький. Року 1690, погодившись з Братством, Шумлянський за 5000 золотих передав йому свої привілеї на друкарню та все друкарське приладдя і обіцяв, що надалі ні він, ні хто інший в його єпархії не буде засновувати друкарень. Але ж року 1700, одверто приєднавшись до унії (таємно він став уніятим ще р. 1678), Шумлянський почав енергійну боротьбу з Братством, що уперто трималось старої віри, і з метою пошкодити матеріальним прибуткам, що приносила Братству видавнича діяльність, наперекір своїй обіцянці знову завів при своїй катедрі друкарський варстат. 9 жовтня 1700 року з Свято-Юрської друкарні вийшов Ірмолой сі естѣ; ѿмоглаєнникъ, під післямовою до котрого підписався «гисеръ (т. т. словолитчик) и типографъ» ієромон. Йосип Городецький. В зв'язку з обставинами шведської війни, облогою та захопленням Львова Карлом XII, ця друкарня залишалась бездіяльною, а в 1708 році, після того, як Братство, не витримавши боротьби з Шумлянським, нарешті перейшло до унії, з'єдналась з Братською друкарнею.²⁾

Крім Львова, друкарська справа розвивалась і в інших місцях Галичини. В самому початку XVII ст. в Стрятині коло Самбору працювала друкарня Федора Юровича Балабана, небіжа львівського єпископа Гедеона. Ця друкарня випустила дві книги: «Служебникъ» 1604 р. і «Требникъ» 1606 р.. 24 травня 1606 р. Федір Балабан помер, і друкарство в Стрятині припинилось. Пізніше стрятинську друкарню придбав Єлисей Плетенецький; вона була покладена в основу друкарні Київсько-Печерської Лаври.

До того-ж часу відноситься заснування друкарні в Крилосі під Галичем, що належала Гедеону Балабану. З крилоських видань тепер відоме тільки одне—«Євѣліє Учїтельное» патр. Каліста, що було закінчене друком 1 жовтня 1606 р.³⁾

До 1618—1620 рр. належать кілька видань, що були надруковані в невеличкій друкарні ієромонаха Павла Домжив-Лютковича-Гелиці і ієродіякона Сильвестра, що працювали в селі Угорцях, Самборської округи в маєтку А. Ф. Шептицького. Року 1622 ми зустрічаємо цю друкарню в Минську, а кількома роками пізніш бачимо її вже на Волині⁴⁾

Д. Зубрицький в дослідях про галицькі друкарні повідомляє, що між 1669 і 1671 р. архимандрит Варлаам Шептицький заснував друкарню в

¹⁾ D. Zybrzycki. Op. cit., str. 26; A. Крыловскій, стор. 285.

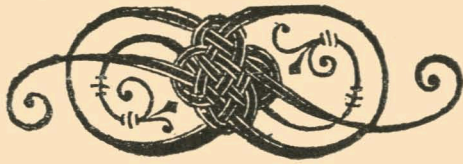
²⁾ D. Zybrzycki. Op. cit., str. 16—17, 26—28. П. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. II. Спб., 1862, № 33. П. Сельницкій. Каталогъ книгъ ц. сл. печати. №№ 57, 157, 452 и 453.

³⁾ D. Zybrzycki. Hist. badania, str. 29—31.—П. Каратаевъ №№ 175, 182, 186—П. Гильтебрандтъ Гедеонъ Балабанъ и его три книги Спб. 1900 («Русск. Ист. Биб.» т. XIX. Примѣч., стор. 3—50).

⁴⁾ M. Wiszniewski. Hist. lit. polsk., t. VIII, 1851, str. 434, зазначає ще «Выкладъ вѣры», надрукований в Угорцях в 1611 р., але мабуть це сумнівне видання є те саме, що і «Събраніе вѣратде словес от божественнаго писанія», яке було видано Домжив-Лютковичем та Сильвестром у 1618 р.—D. Zybrzycki. Hist. badania, str. 31—32.

Унівському монастирі Золочівської округи. Дійсно, найбільш відомі унівські видання починаються з 1670 року. Але друкування в Унівському монастирі почалось, мабуть, значно раніше. У Каратаєва знаходимо, правда, неясне посилання на «Псалтирь», що їй видано тут р. 1652, примірник якої колись був у бібліотеці Царського. Р. 1660 в Унівському монастирі були надруковані П'ятни академісти пресладкомъ Гү Ншмъ Гі Хү Прѣои Бци, видані «благословенієм и накладом» єп. Львівського й архимандрита Унівського Арсенія Желиборського. Друкарство в Унії продовжувалось до семидесятих років XVIII ст. при діяльній допомозі з боку Варлаама та Афанасія Шептицьких. Унівська друкарня видавала мало не виключно богослужбові книги. З боку літературного серед унівських книг цікаві повторні видання творів Кирила Транквіліона — Зерцала Богослоскіи 1692 р. і Євѣгеліе оучитѣланое 1696 р. З друкарів, що працювали в Унії, ми знаємо ім'я Симеона Ставницького, що надрукував «Акафісти» р. 1660, «Выкладъ о церкви и церковныхъ рѣчахъ» р. 1670 и «Зерцало до превзрениа и зрозумениа вѣри» р. 1680. В той же час виступає «Гѣсеръ и типографъ» Дмитрій Кульчицький, що надрукував р. 1678 «Псалтырь»¹⁾.

Можливо, що опріч розглянутих вище, на території Галичини існували в XVII ст. й інші, дрібніші друкарні, сліди діяльності яких до нашого часу не дійшли. Принаймні в умові, що їй склало з Сльозкою в червні р. 1643, Львівське Братство, яке дбайливо охороняло свою монополію на друкування церковно-слов'янських книг, з великим роздратованням зазначає, що тепер сливе кожний дяк або щип намагається «выставить друкарню» й друкувати книги на свою користь²⁾.



—И. Каратаевъ, № № 206, 243 і 261.—Ю. А. Яворскій. Пропамяная западно-русская книга «Диалогъ о смерти» 1629 года. Спб. 1912.

¹⁾ D. Zubrzycki. Hist. badania, str. 33—34. П. Строевъ. Описание старопечатныхъ книгъ гр. О. А. Толстова. М. 1829, №№ 143 и 158. И. Каратаевъ, № 685. Ил. Севяницькій. Каталогъ книгъ ц. сл. печати, №№ 54, 319 (ср. Ундольскій, № 761), 499, 597 и 600.

²⁾ D. Zubrzycki. Hist. badania, str. 32.

В бідній на культурні сили Угорській Україні в XVII і XVIII ст. друкарство мало малий розвиток. В середині XVII в. існувала друкарня в найдавнішому релігійному осередку Угорської України—в Св. Михайловському монастирі в Грушеві Мармороського комітату. В цій друкарні були надруковані «Пентекостаріонъ», «Молитвословъ» і «Букварь», що не збереглись до наших часів. В час відомого повстання Емериха Текелі (1678—1688 рр.) Грушівський монастирь згинув разом з друкарнею від дикунських рук текелівських куруців. В кінці XVII и в XVIII ст. церковно-слов'янські книжки для угорських українців друкувалися по-за межами Угорської України—в Тирнаві, недалеко від Пресбурга (два твори єп. Іосифа де-Камеліс: «Катехизисъ» 1698 р. і «Букварь» 1699 р.; «Краткое припадокъ моральныхъ собраніе» єп. Георгія-Генналія Бізанція, 1727 р.), в Коложварі («Elementa puerilis institutionis» єп. Мануїла Ольшавського, латинською і ц.-сл. мовами, 1746 р.), в Великім Каролі (в середині XVIII ст.), в Відні—в друкарні Іосифа Курдбека (1770—1792 рр.) і в Будині (з 1795 р.). Див. А. Петровъ. Матеріали для історіи Угорской Руси. V. Первый печатный памятникъ угорорусскаго нарѣчія. Спб. 1908, стор. 1—5, 24—25, 101—109.—Евг. Перфеукій. Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси въ XVII-мъ и XVIII-мъ вѣкахъ. «Извѣстія Отдѣленія русск. яз. и словесности». Т. XXI (1916 г.), кн. 2, стор. 277—294.—Гидор Стрипський. З старшої письменности Угорської Руси. «Привіт Іванови Франкови» Львів 1916, від. II, стор. 179—195.



II. ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ.



ерші ступні в історії волинського друкарства тісно звязані з діяльністю кн. К. К. Острозького. Задумавши видати повний текст слов'янської Біблії, кн. Острозький коло 1575 р. викликав зі Львова Івана Федорова й доручив йому організувати друкарню в Острозі. Р. 1580 Федоров надрукував на острозькому прасі «Книгу нѣкаго закѣта, к ней же напередѣ ѡамы» і присвятив її князю, як «прѣкый окоць» од його «дому печатнаго»¹⁾ 5 травня р. 1581 острозька друкарня випустила невеличкий, на дві сторінки, вірш під назвою «Хронологія» Андрія Римши²⁾, а 12 серпня того же року вийшла славнозвісна Біблія, перша у православних слов'ян друкована спроба повного збірника книг Старого й Нового завіту³⁾. Острозька Біблія уявляє з себе великий том розміром в аркуш, що містить у собі 628 листків (1256 стор.) дрібного стислого друку (в два стовпці, по 50 рядків на сторінці). Поруч із природньою для такого давнього часу, як кінець XVI ст., примітивністю друкарської техніки Біблія ця справляє враження підприємства колосального, що вимагало величезних коштів і незмірної праці. І тільки така багата людина, як кн. Острозький, і такий умілий друкар, як Федоров, могли здійснити це грандіозне видання⁴⁾.

¹⁾ *П. Строевъ*, *Op. cit.* № 24—*П. Каратаевъ*, № 100.

²⁾ *П. Каратаевъ*, № 103.

³⁾ «Бівлія руска» Франциска Скорини, що була видана в Празі р.р. 1517—1519, має тільки 22 книги Старого завіту. *П. Каратаевъ*, № 13.

⁴⁾ Крім примірників Острозької Біблії, виданих 12 серпня 1581 р., бібліографія знає ще примірники, що на титульному листку мають дату 12 липня 1580 р. Окрім того єсть примірники, де низка листків наукована иншим, не острозьким шрифтом.— *П. Каратаевъ*, №№ 101 і 102.—*С. Л. Италицкій*. Іванъ Федоровъ. Изданія Острожской библіи въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни. Спб. 1903 г. (Відбиток з часопису «Печатное Искусство»).

Надрукувавши Біблію, Федоров повернувся до Львова. Друкарня продовжувала діяльність без нього і обслуговувала потреби того літературного гуртка, що групувався навколо кн. Острозького. Острозькі видання 1580 і 90 рр. стоять в тісному звязку з релігійною унією, що в ті часи підготовлялася і потім була прийнята на Берестейському соборі 1596 р. Вони освітлювали спірні питання конфесії під поглядом православної партії. До числа цих видань належать «Ключъ царства небеснаго» Герасима Даниловича Смотрицького (1587), значна частина якого присвячена запереченню нового календаря, що його завів папа Григорій XIII¹⁾; збірник скерованих проти католицтва статей, виданий р. 1588 за підписом «многогрѣшнаго и убогаго Василея»²⁾; український текст „Апокрісиса“ Христофора Філалета, коло р. 1598³⁾; так зв. «Книжица въ десяти отдѣлахъ» р. 1598⁴⁾; Клірика Острозького «Єпїсх на листх ѿца Іпатїа (Поція) з додатком Історїи ѿ австрийскома, то єсть ѿ разбѣйническома фєрарскома ако флорєнскѣ синодѣ, р. 1598⁵⁾ та ин. Острозькі видання початку XVII ст. це в значній мірі книги богослужбові. Після смерти К. Острозького († 13 лютого 1608 р.) друкарня його занепадала. До р. 1612 ми не знаємо ні одної надрукованої там книги. 25 травня р. 1612 вийшло останнє острозьке видання—«Часослѣкх», що його надруковано з наказу кн. Януша Острозького, який перейшов уже в католицизм⁶⁾. Дальше доля острозької друкарні невідома. Взнявши на увагу, що київська лаврська друкарня за двадцятих років XVI ст. користується острозьким шрифтом, можна гадати, що після скасування острозької друкарні перешла до Київсько-Печерської Лаври⁷⁾.

Крім острозької кн. К. К. Острозькому належала ще друкарня в Дерманському монастирі (Дубенського повіту). З дерманських видань тепер відомі тільки дві книги: «Октайки», що його надрукував пресвітер Даміан: почато його друкувати 12 квітня 1603 і скінчено 12 вересня р. 1604, і «Листх Мелетїа патріархи Александрійского (себ-то Мелетїя Пігаса) до єпископа Іпатїа Поцка», виданий 6 лютого р. 1605. Схожість дерманських і острозьких шрифтів і та обставина, що в діяльності острозької друкарні в р.р. 1603—1605, як що судити з видань, які дійшли до нас, спостерігаємо перерву, дозволяють гадати, що Дерманський мана-

1) П. Каратаевъ, № 116.—Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VII, К. 1887, стор. XIII—XV і 232—263.

2) П. Каратаевъ, № 119.

3) П. Каратаевъ, № 131. Польський текст надруковано було в Вільні р. 1597.

4) П. Каратаевъ, № 154.

5) П. Каратаевъ, № 155.

6) П. Каратаевъ, № 211.

7) Здогад, що зустрічаємо його по бібліографічних роботах, ніби нескінчене видання «Книги Никона Черногорця», яке не має ні титульного, ні вихідного листка, надруковано в Острозі р. 1640 (див. Соликовъ, Опытъ ч. I, № 594; Строевъ, Описание книгъ гр. Толстова, № 94 й ин.),—наврод чи має під собою які-небудь підстави. Вказівка Ундольського («Очеркъ сл.-р. бібліографіи», № 1033) про те, що «Тестаментъ» надруковано в Острозі р. 1686,—так само дуже сумнівна.—Острозькій друкарні присвячена спеціальна праця А. К. Сьмєлкаю «Острожская типографія и ея изданія», в двох частинах. Почаев, 1885. Ми нею не мали змоги скористуватись.

стирь самостійної друкарні не мав і що в Дермані працювала перевезена сюди тимчасово друкарня острозька ¹⁾.

В дальшій історії волинського друкарства ми зустрічаємо цікавий факт існування в XVII ст. невеликих мандрівних друкарень. Одна з таких друкарень належала відомому українському письменникові ієромонахові Кирилові Транквіліону - Ставровецькому; друга—вже знайомим нам з діяльності в селі Угорцях ієромонаху Павлу Домжив-Пютковичу-Телиці й ієромонаху Сильвестру.

12 березня р. 1618 Кирило Транквіліон видав у Почаєвському монастирі *Зерцало бгголокїи*, а 9 листопаду р. 1619 в маєткові кн. Раїні Могилянки-Вишневецької Рохманові (Кременецького повіту) випустив *Бгдїе Счїтїаное*. Окрім цих двох книг, написаних «трудюлюбїемъ» самого друкаря, інших видань, що вийшли з друкарні Транквіліона за цей період, ми не знаємо ²⁾.

Друкарня Павла Домжив-Пютковича й Сильвестра, почавши свою діяльність в Угорцях у Галичині, перейшла згодом до Мінську, а в половині двадцятих років XVII ст. ми бачимо її на Волині. Р. 1625 вона перебуває в с. Четвертні Луцького повіту, р. 1628 в Луцьку і р. 1629—в с. Чорній Рівенського п. В дальшому діяльність цієї друкарні припиняється. До нашого часу зберігся дарувальний запис за 23 травня р. 1630, що їм ієромонах Павло відписував своє майно, друкарню й книги, на непорушну власність Чорненському монастиреві. Проте спільник Павла ієрод. Сильвестр заповітом за 9 серпня р. 1635 передав друкарню Луцькому Хрестодвиженському Братству. На прикінці р. 1635 її перевезли до Луцька, а р. 1640 Луцьке Братство надрукувало в ній єдине видання— *Апостола и Евангелїа чрез кѣк неделѣ и празїи избранныи і: на кѣсь годѣ* ³⁾.

На р. 1638 припадають три книги, надруковані в Кременці: «Синодъ. в церкви кафедральной Луцкой... отправоваый», «О мустиріяхъ» і «Грамматїки или писменница языка словенскаго» ⁴⁾.

Приблизно р. 1732 в Почаєвській Лаврі було влаштовано друкарню для друкування уніяцьких книг богослужбових. У XVIII ст. друкарня ця випустила низку церковно-слов'янських, латинських і польських видань, між инш., надрукувала багато ритованих листків. Серед почаєвських видань найбільш видатним вважаємо «Богогласникъ» р. 1790—важливу пам'ятку для історії старої української вірші.

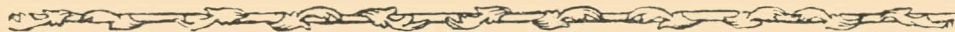
Годиться так само одзначити, що з кінця XVIII ст. до нас дійшло декілька роскольніцьких видань з назвою почаєвської друкарні на вхідних листках. Видання ці досліджено поки що не досить, і в теперішній час важко сказати, чи справді Почаєвська Лавра друкувала на замовлення роскольніків, або ж назва Почаєву виставлялася, щоб уникнути цензур-

¹⁾ *И. Каратаевъ*. №№ 176 і 178. — Знімки з дерманських видань див. в «Образдахъ славяно-рускаго книгопечатанїя» (*И. П. Сахарова*) S. I. et a., табл. XVIII—XXIII.

²⁾ *И. Каратаевъ*. №№ 238 і 249.

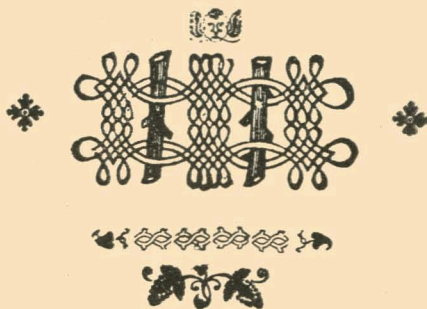
³⁾ *И. Каратаевъ*. №№ 296, 320, 322, 335, 506. — *Ю. А. Яворскій*. Пропавашая западно-русская книга «Диалогъ о смерти» 1629 г. СПб. 1912, ст. 1—23.

⁴⁾ *М. А. Максимовичъ*. Книжная старина южно-русская. «Собранїе сочиненїи», т. III, К. 1880, стор. 673—674. — *И. Каратаевъ*, №№ 467, 468, 474.



них утисків, на видання, надруковані в Клинцях і по різних інших таємних розкольніцьких друкарнях ¹⁾.

Друкування «гражданскими» літерами почалося на Волині на самому кінці XVIII ст., коли засновано було друкарню в Житомирі ²⁾.



¹⁾ Ю. Тисовскій. Мнимая типографія Почаевскаго монастыря (съ к. XVI до I-й четв. XVIII в.) К. 1895—А. Шуровскій. До питання про початок почаївської друкарні «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. VII (1895, кн. 3). Miscellanea, стор. 1—3.

²⁾ В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность в провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ. «Русскій Библіофилъ», р. 1911, № 6, стор. 20.



III.

ДРУКАРСТВО В КИЇВІ.

Відродження наукової та літературної діяльності на Україні, що виявилось в другій половині XVI ст., порівнюючи пізно, тільки на початку XVII ст. відбилось на Київі. Ця обставина спричинилась до того, що на ниві друкарської діяльності Київ виступає лише тоді, коли друкарський варстат давно вже був заведений в Галичині та на Волині.

Перша друкарня в Київі виникла в мурах Київо-Печерської Лаври. Старовинніші з видань київських, що зберіглися до наших часів: «Часословъ» 1617 р., вірші Олександра Мітури «Вѣзѣрѣдникъ цнотъ ѿца Єлисея Плетенецкого» 1618 р., «Анфологіонъ» 1619 р. та Казаньє Захарія Копистенського на чтіномъ погрѣвѣ ѿца Єлисея Плетенецкого 1625, — цілком ясно зазначають, що «фундатором» Лаврської друкарні був Єлисей Плетенецький, що займав 1599—1624 р. в Лаврі посаду архимандрита. Маючи на думці издавати свѣтлѣ книги і тупарскимъ дѣломъ оугодити црквамъ пракославіннѣ, Єлисей Плетенецький, після смерти відомого вже нам Ф. Ю. Балабана († 24 травня 1606 р.), ціною грѣвра придбав його припадзю пѣломъ друкарню, переніс її з Стрятину до Печерської оселі і тут, перебуваючи вже в похилих літах (к старости), тупографію кѣстакилъ. Захарій Копистенський в своїм «Казаньи» додає ще, що для потреб друкарні покійний архимандрит збудував папѣрню к Радомішляю, маєтності црковной, коштомъ немалымъ, на подикѣне к томъ краю ѣкх речъ небыкалзю. В передмові до «Анфологіону» р. 1619, між иншим повідомляється, що після організації друкарні Єлисей Плетенецький мав нараду з братією, чим раніш за все пракославіннѣ грѣца ѡбкеселити і яку прхвѣйшдью житъ свої рѣкомтъ БѢ принесті, і вирішили «Анфологіонъ» к прхвѣ Цркви напечатати

і хитростію тунарською передати. Таким чином новозаснована друкарня відкрила, мабуть, свою діяльність набором згаданого «Анфологіону». Однак раніше, ніж ця велика книга, що має 1048 стор. in folio стислого шрифту, була закінчена, в лаврській друкарні було в початку 1617 р. надруковано «Часословъ», що його вважають первістком київського друкарства.¹⁾

Крім зазначеного вище погляду, який виник ще в двадцятих рок. XIX ст. і панує в сучасний момент, що до заснування Києво-Печерської друкарні в літературі висловлювались й інші гадки. В XVIII столітті «богатомъ,— по вислову М. Максимовича,— на историческія выдумки», існувало переконання, начеб то лаврська друкарня була заснована в 1531 р. з ініціативи князя К. І. Острозького, що подарував Лаврі шрифт і інші приладдя своєї Острозької друкарні. Наприкінці XVIII ст. виникає також думка (вона повторювалась і в наступні часи) про те, що друкарство в Лаврі було засноване за часів Єлисея Плетенецького, але тільки не в 1616 р., а трохи раніше, кою р. 1606. Свщ. П. Троцький і до певної міри Ф. І. Титов, що обстоюють цей погляд, зміцнюють свої здогади, посилаючись на описи книг, надісланих до Лаври р. 1844 від підлеглих їй церков, в яких помічено кілька лаврських видань до 1617 р.: «Минея общая» 1608 р., «Псалтирь» 1609 р. і «Трїодъ постная» 1615 р. Безумовно, вище зазначені описи, які складали особи, що стояли осторонь від завдань бібліографії,—є джерелами мало певними. Проте все-ж здається загадковим той факт, що, наприклад, вказівки на київське видання «Минеї Общої» р. 1608, зазначають одночасно священники трьох ріжних сел.²⁾

Заснована Єлисеєм Плетенецьким друкарня з самого початку свого існування виявила енергійну діяльність і протягом 1617—1627 рр. видрукувала не менше 25 видань. Крім звичайного книжкового орнаменту (заставок, кінцівок, ініціалів, рямок на заголов. листках), ці видання завжди прикрашені образом Успенія Пречистої на звороті заголов. лл. і ріжними ілюстраціями до тексту. Окрім зазначених вище, серед першодруків лаврських треба одмітити ще вкршк на жалогный погребк Петра Конашекіча Сагайдачного, складені ректором Братської школи Касіаном Саковичем і казані ѿ его спсданк на погребк того цього рыцера р. 1622. «Вършк», прикрашені ритинами світського характеру, що змальовують герб Запорозького війська, самого Сагайдачного на коні і облогу м. Кафи. Далі згадаємо Бєгкды Іоана Златоуста на ді погланні апа Пакла, 1623 р., в яких в перше помічено т. зв. острозький шрифт; Бєгкды Златоуста на дкланіа стіхх апаз, р. 1624, з малюванням Івана Златоуста, св. Луки та 20 ритинами в тексті; Тажкобаніе на апокалупій Андрея Кесарійського, 1625 р., з трьома рити-

¹⁾ П. Каратаевъ №№ 230, 240, 248, 295 — С. Голубевъ Київській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники т. I К. 1883, стор. 386—392. — О. Титовъ. Типографія Києво-Печерской Лавры т. I (1606—1616—1721 г.г.) К. 1916, стор. 63—85. — Йою-жс. Приложение къ I тому. К. 1918, стор. 4, 15, 21—22, 119.

²⁾ М. Максимовичъ, «Книжная старина южно-русская» (1850 р.) і «О началѣ книгопечатанія въ Киевѣ мнимомъ и дѣйствительномъ» (1872 р.). Див. «Собрание сочиненій» т. III К. 1880, стор. 692 і 716—722. — Свщ. Павелъ Троцькій. Типографія Києво-Печерской Лавры «Труды Киевской Духовной Академіи» 1865 № 5, стор. 64—75. — С. Голубевъ. О началѣ книгопечатанія въ Киевѣ. «Киевская Старина» 1882 р. № 6. — О. П. Титовъ. Типографія Києво-Печерской Лавры, т. I, стор. 72—83.

Тимофій Олександрович Вербицький, майстер хрестоїстка печатного, разом з Стефаном Бериндою та Тимофієм Петровичом працювали в хрестоїстк тупографіканна «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» 1623 р. Пізніше Вербицький залишив Лавру і р. 1625 працював у власній друкарні на Подолі¹⁾.

Прізвище Стефана Беринди, може бути, родича Памви, зустрічається в лаврських виданнях рр. 1623—1630. Стефан Беринда також займався літературою, про що свідчать його вірші Великодний даръ Єлисею Плетенецькому в де-яких примірниках «Бесѣдъ» 1623 р.²⁾.

Андрій Наумович разом з Стефаном Бериндою трудився к сгстаблєннї писмєнх тупографіски при виданнї «Бесѣдъ на дѣянїя св. апостолѣ» 1624-р. Можливо, що він же надрукував складену Захарієм Коппстенським посвяту кн. Ст. Святополк-Четвертинському в де-яких примірниках «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» р. 1623, позначивши в кінці своє прізвище Андрей Николѣевич Тупографъ³⁾.

Тарасій Земка, що працював в лаврській друкарні з 1624 р. до смерті († 13 вересня 1632 р.), крім обов'язків друкаря і коректора, написав кілька передмов та післямов до видань 1624—1630 рр. та коло десятка віршів на герби Долматів, З. Коппстенського, Балабанів, Петра Могили. Крім того Земка брав участь в редагуванні лаврських видань; йому належить переклад синаксарія, з грецького на російськю кєсѣдъ ѡбщю в «Тріоді Постній» 1627 р. та виправлення з грецьких оригіналів текста «Тріоді Цвѣтной», 1631 р.⁴⁾.

Цими прізвищами вичерпується реєстр відомих нам лаврських перших друкарів, що виявляли в своїх виданнях гарне знайомство з принципами друкарської техніки та художньої обробки книги.

В грудні 1627 р. архимандритом Київсько-Печерської Лаври було обрано найбільш освічену людину свого часу, що зайняла також посаду митрополита київського—Петра Могили. Майже двадцять років стояв він на чолі Лаври († 31 грудня 1646 р.) та приймав найбільшу участь в житті лаврської друкарні. За прикладом Єлисея Плетенецького, Могила зібрав навколо себе найкращих представників сучасної інтелігенції та ще ширше поширив в Лаврі видавничу діяльність. Друкарня за його часів одержала мабуть певну організацію. В панегірику Умнологіа гн ѣстѣ пѣснославіє, піднесеному Могили на Великдень 1630 р. прє дѣлатели к типографїи, ми зустрічаємо друкарські посади, що рахувались за певними особами. На чолі друкарні в той час стояли Памва Беринда—тупікарокѡдецъ і Тарасій (Земка)—кєгѡ тупографікѣ, себ-то керовник друкарні; крім того в «Умнології» перераховуються ще десять осіб: ієродїакон Ісаїя—тупоназирѣтель, чернець Арте-

феръ, изданная въ 1626 г. Києво-Печ. Лаврою. Варшава 1915.—*Θ. Титовъ*. Типографія Києво-Печ. Лавры, гл. IV—VI; див. також «Приложенія».

1) *П. Каратаевъ*. № 284.—*Θ. Титовъ*. Приложенія, стор. 55.

2) *П. Каратаевъ*. № 284.—*Θ. Титовъ*. Приложенія, стор. 79.

3) *Θ. Титовъ*, Приложенія, стор. 94 і 78.

4) *П. Каратаевъ*. №№ 318 і 382.—*В. М. Отроковскій*. Тарасій Земка, южнорусскій літературний дѣятель XVII в. Петроградъ, 1921.—*Θ. Титовъ* Типографія К. Печ. Лавры, гл. V і VI. Див. також «Приложенія».

мій Половкович—тупобаягтѣѣ, Стефан Беринда—тупографъ, Нафан Зинкович—наборщикъ, Дмитрій Захарієвич—стакноспракитель, Парфеній Молковицькій і Михаїл Фойнацькій—образители, Павел Макарієвич і Феодот Кипрієвич—катици, Леонтій Іерусалимович—писмолѣате. Прізвища друкарів, що працювали в Лаврі в наступні роки, лишаються невідомими.

Лаврські видання могилянської доби поділяються на дві великі групи: 1) видання, надруковані церковно-слов'янським шрифтом, 2) видання польсько-латинські.

Перша група складається переважно з книг богослужбових та навчальних. Подібно своїм попередникам Могила, видаючи книги, вживав ті самі наукові прийоми перевірки та виправлення текстів. На художній бік видання Могила звертав також велику увагу. В цьому відношенні найбільш визначними є «Службеникъ» 1629 р., *Акадѣсти* 1629 р., «Тріодъ цвѣтная» 1631 р., *Андологія* 1636 р., *Євлія Шчителное* Каліста 1637, «Тріодъ постная» 1640 р. і відомий «Требникъ» 1646 р. Величезне по розмірам (1760 стор. in folio), це останнє видання вийшло в світ 16 грудня 1646 р., себ-то за два тижні до смерті Могили. Ритини для «Требника» різав на дереві чернець Гія, що з'явився в лаврській друкарні коло 1636 р. Йому належить 139 ритин до Біблії, позначених 1645—1649 рр.

З творів українських письменників в Лаврі в цю добу було надруковано кілька панегіриків та казаннів. Крім згаданої вище «Умногій» 1630 р., сюди треба віднести: *Евхаристію* або бдѣчностъ Петра Могили відъ свѣдѣнь гвалназіѣмъ ѣма з школы реторіки, 1632 р.; казання Могили під заголовком: *Крѣтъ Хрѣта Єпѣла и кождого чака*, 1632 р.; *Евѣрѣиа кеселобрамѣча*, «делікованая» Могилою лаврськими друкарями в 1633 р. і *Казаніе погребокое на тѣломъ кнѣза Ілїи Євѣтополка Четвертѣнско* ректора Колегіума Ігнатія Оксеновича Старушича, 1641 р.

Треба зазначити, що могилянські видання розповсюджувались далеко по-за межі України і зробили де який вплив на друкарство Московщини та Молдавії¹⁾.

В зв'язку з тим, що члени Могилянського гуртка, як і взагалі українські письменники XVII ст., в творах своїх часто користувались польською мовою, Могила коло 1633 р. завів в лаврській друкарні поруч з церковно-слов'янським також і латино-польський шрифт. Автори панегірику *Евѣрѣиа* 1633 р. відзначають цю обставину такими словами:

Єсть добрый и польской друкариѣ початокъ,
Жебѣ книжъ было рѣзныхъ к Парнаскѣ достатокъ.

Первістком цієї «польской друкариѣ» був, мабуть панегірик «*Mnemozune slawu, prac u trudow P. Mohily*», 1633 р., складений студентами Братського Колегіума до дня в'їзду Могили в Київ після обрання його в митрополити; з інших польських видань зазначимо такі великі по своєму історичному значінню пам'ятки, як «*Exegesis*» і «*Paterikon*» Сільвестра Косова, 1635 р., «*Terztowruch*» Афанасія Кальнофійського 1638 р., «*Parergon sudow swiętych*» Іларіона Денисовича, 1638 р. і «*Διδος*» Євсевія Пимина, 1644 р.

¹⁾ *И. Каратаевъ*. №№ 336, 337, 355, 382, 388, 389, 403, 439, 455, 511, 515, 595 і 657.—*О. Титовъ*. Типографія Кієво-Печер. Лавры, стор. 169—278, 476—478.—*Його-ж* Приложенія, стор. 189—380.



З Учительної Євангелії 1637 р.



З Акафиста 1654 р.



З Толкової Псалтирі 1697 р.

Державна
бібліотека України



З художнього боку, польські видання не уявляють особливого інтересу. Крім скромного друкарського орнаменту і звичайних геральдичних образів, ритин в них майже не зустрічається. Тільки *Taratoruzhka* прикрашена кількома малюнками; крім того до цього видання прикладено три плани Київсько-Печерської Лаври і Києва, на одному з яких зарисовано старовинну, мабуть збудовану ще Єлисеєм Плетенецьким, будівлю лаврської друкарні¹⁾.

В другій половині XVII та в перших десятиліттях XVIII ст. друкарська діяльність Лаври в залежності від соціально-політичних умов, в яких перебувала тоді Україна, то зменшувалася то збільшувалася, але загалом лаврське видавництво йшло по тому шляху, що позначився вже в попередні часи. Найбільшої продуктивності друкарня Лаври виявляла за архимандрита Інокентія Гізеля (1656—1683 р.р.) та Іоасафа Кроковського (1697—1708 р.р.).

Традиція наукового редагування призначених до друку текстів, що установилася ще в початку XVII ст., продовжувалася і тепер. Видання, як і раніше рясно оздоблювалися ритинами, різаними на дереві, а з кінця 70-х років також і на міді. Друкування провадилося церковно-слов'янським та польським шрифтом. Беручи на увагу згадку Лазаря Барановича в одному з листів до Інокентія Гізеля про печерську «нову польську типографію»²⁾, коло 1670 р. польські шрифти в Лаврі були поновлені, а в кінці вісімдесятих років одлитий був також новий слов'янський шрифт.

Що торкається лаврських друкарів цього періоду, то в початку 1660-х років найближчим помішником Гізеля в керуванні друкарнею був Варлаам Ясинський. В 1669—1680 р.р., як «дозорца» друкарні виступав ієром. Іоасафат, а з друкарів згадуються Іван Армашенко, Менжинський, Тимофій Кушка, батирщик Олексій Мушин. Пізніше «начальникомъ печатнаго двора» був ієромонах Софонія. В самому кінці XVII ст. і в початку XVIII друкарнею завідував ієросхиманх Стефан, а після нього ієромонахи Антоній Тарасович, Тихон та Веніамин Фальковський.

На ритинах, що друкувалися в ті часи в Лаврі, зустрічаємо імена ченця Ілії, що працював ще за часів Петра Могили, Прокопія, Євстратія Д., Дорофея, Іоана Реклинського, Федора, Никодима Зубрицького, Тита, Даніїла Галяховського, Іларіона Мігури, Марка Семенова, Тихона, Глікерія Баранецького та инш., крім того—славнозвісних в кінці XVII та початку XVIII ст. різьбярів на міді Інокентія Щирського і Леонтія Тарасевича, що одержав освіту в Аугсбургові.

Велику частину лаврських видань другої половини XVII та початку XVIII ст. складають книги святі та літургійні. Із них в друкарському відношенні найцікавіші: *Акадѣсты всеедмичныя* 1677 р., *Айѣтах* 1695 р., *Євѣліє* 1697 р., *Уаалтирь съ краткмаих толкованіемъ* 1697 р., «Тріодъ цвѣтная» 1702 р., цікаве по формату (56×38 сант.) Євангеліє—апракосъ 1707 р., «Служебникъ» 1708 р., *Євѣліє* 1712 р., *Урлоуіюу ії ѣсть Чѣсловокъ* 1713 р., *Уаалтирь* 1715 р. та инші³⁾.

Року 1661 з благословення Інокентія Гізеля Лаврська друкарня видрукувала *Патерікх ѡнъ ѡтченикх печерскій*, що був наслідком довгої під-

¹⁾ *О. Титовъ*. Типографія К.-Печер. Лавры, стор. 279—308.—*Пою-же* Приложенія, стор. 519—530.

²⁾ *Письма преосв. Лазаря Барановича*, Черниговъ, 1863, стор. 75.

³⁾ *И. Пекарскій*, Наука и литература... т. II, №№ 111, 128, 210, 226, 287.—*О. Титовъ*.—Приложенія, стор. 424—429; 462—471; 482—484; 256—262; 475—481; 222—224; 505—507; 508—510; 511—512.

готовчої роботи, друкарської та редакційної, початої ще за Петра Могили та що продовжувалася за Йосифа Тризни. Це перше слов'янське видання Київсько-Печерського Патерика було рясно ілюстровано різаними на дереві ритинами Ілії, що датовані 1655—1658 рр. Текст та ілюстрації видання 1661 р. майже без змін передруковувалися потім в 1678 та в червні 1702 р. Одне разом з примірниками, що звичайно зустрічаються, третього видання, в грудні 1702 р. Лавра надрукувала кілька окремих примірників, призначених для подарунків, з різаними на міді ритинами Л. Тарасевича¹⁾.

Визначне місце серед лаврських видань того часу займають твори сучасних українських письменників. Так, з творів Іоанікія Галятовського в Лаврській друкарні були надруковані: *Ключь разсудкнїа* 1659 р.; *Казанна*, приданна до книги *Ключь разсудкннн назканон*, 1660 р.; *Мессїа пракдїкнїй*, 1669 р. (те ж саме польською мовою: *Messiasz prawdziwy*, 1672 р.). Лазарь Баранович видав в Лаврі: *Мѣч дѣкнїй* 1666 р., *Żywoty świętych* 1670²⁾, *Lutnia Apollinowa* 1671 р., *Трѣбь словесъ проповѣднѣныхъ* 1674 р.³⁾. «Плачь о преставленїи царя Алексѣя Михайловича» 1676 р. Далі треба зазначити *Мірѣх із Бггомъ чакѣкѣс* Інокентія Гізеля, 1669 р.; збірники казаннїв Антонїя Радивиловського: *Огородокъ Марїи Бгць* 1676 р. та *Рѣкнїцъ Хкѣх* 1688 р.; чотири томи відомих *Чет'їх Мінеїв* Дмитрія Ростовського під загол. *Кнїга житїй стѣхъ*, 1689—1705 рр. (друге видання було надруковане в 1711—1718 рр.⁴⁾).

З історично-літературного відношення значиний інтерес уявляють панегіричні вірші та казання, надруковані в Лаврі в кінці XVII та поч. XVIII ст.: «Trybut jasnie wielm. I. Samułowiczowi» від київо-могилянських колегіатів, 1686 р.; кілька творів Стефана Яворського: «Echo glosu wolajacego na puszczy» 1689 р.—в пошану гетьмана Мазепи, «Arctos» 1690 р. і «Pełnia nieubuwajacey chwały» 1691 р. в пошану Варлаама Ясинського та казання *Виноградъ Хкѣх*, виголошене на шлюбі племінника Мазепи ніженського полковника Івана Обідовського з Анною Кочубеївною в Батуринській церкві року 1698; з того ж приводу присвятив Обідовському свої вірші—«Hippomenes Sarmacki» 1698 р. відомий Филип Орлик, що підписався на них, як писарь консисторської митрополії київської. З інших панегіричних віршів зазначимо «Wogaty wiridarz» Яна Орновського 1705 р., в пошану харківського полковника Ф. Захаржевського, та «Domus Sapientiae» Андрія Хмарного 1708 р., в пошану митрополита Іоасафа Кроковського. До 1709 р. відноситься проповідь Феофана Прокоповича—*Панегурїкоє нїлї слѣбо поухалное ў прелїакноѣ нї койскама скѣйскїма повѣдѣ*. Казання це

1) *Пекарскїй*, №№ 55 і 56.—*О. Титовъ*. Приложенія, стор. 385—401.

2) Заголовок цієї праці Барановича читається так: «Żywoty świętych ten Apollo pieie; iak ci działali, niech tak koźdy dzieie....» В деяких більш рідких примірниках заголовков книги має другу формульовку: «Apollo chrzescianski opiewa żywoty świętych; z chwala ich snoty ucho sklon z ochoty».... Див. наприклад, примірник бібліотеки б. Київської Дух. Академії під значком *Вол. 572*.

3) Лист Барановича до Варлаама Ясинського з докладним проектом композиції заголовк. листка «Трубъ» див. «Письма Лазаря Барановича», Черниговъ, 1865, стор. 22—24.

4) *Пекарскїй*, №№ 29 і 93.—*О. Титовъ*. Приложенія, стор. 381—384, 402—418, 423, 444—458, 530—531.

було тоді-ж видане також і по латині під заголовком «Panegyricus de celebratissima victoria», з додатком віршу «Epinicium» латинською, польською та слов'янською мовами. Текст цих панегіричних творів прикрашується різними геральдичними емблемами та іншими ритинами І. Щирського та Л. Тарасевича ¹⁾.

В 1674 р. в Лаврі був надрукований відомий Євоніс (2-ге вид. 1678 р., 3-є 1680), що звичайно приписують Інокентію Гізелю, але без досить переконуючих підстав. Того-ж 1674 р. Лаврська друкарня видала найдавніше з тих, що збереглися до нашого часу драматичних творів Київсько-Могилянської колегії «Алексій, человекъ Божій», а р. 1712 надрукувала збірник моральних навчань для юнацтва під заголовком Ім'яка Іеро-політїка, in 12⁰, прикрашений «ради охотнїйшаго прочитанія» 67 ритинами на міді ²⁾.

З більш дрібних творів Лаврської друкарні зазначимо низку так-званих академічних тезисів кінця XVII—поч. XVIII ст. з ритинами І. Щирського та інших, кілька слов'янських букварів (1664, 1670 рр.), «елементарі» польською та латинською мовами та два календарі—на 1714 і 1717 рр. ³⁾.

Лаврські видання цього періоду розповсюджувалися далеко поза межами Києва. В п'ятидесяти-семидесяті рр. Лавра не раз надсилала свої книги на продаж до Москви, де в 1672 р. її друкарські майстри Тимофій Кушка та Олексій Мушин відкрили навіть книгарню. Одначе торгівля у Кушки та Мушина пішла не дуже жваво, так що вони швидко були примушені подати чолобитну про перепуск їх до Смоленську та українських міст. Крім Лаври, українськими, зокрема київо-печерськими книгами, торгували в Москві також і київські міщане. Московський уряд, не задовольняючися купівлею лаврських видань, в 1669 р. провадив з Інокентієм Гізелем переговори про друкування в Лаврі «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» і «Бесѣдъ на дѣянїя св. апостоль». Гізель, одначе, не виявив бажання прийняти московське замовлення і відмовився від нього ⁴⁾.

До кінця XVII ст. друкарня працювала, мабуть, в старому приміщенні, малюнок якого вміщено на плані, прикладеному до «Тератургимы» 1638 р. Коло 1701 р., за Іоасафа Кроковського, для друкарні було збудовано новий будинок: відвідавши цього року Київ московський священик І. Лук'янов в описі своєї подорожі залишив між-іншим таку замітку: «нынѣ кругъ монастыря ограда дѣлають каменную, зѣло великую; да дѣлають палату друкарню, гдѣ книги печатать» ⁵⁾.

В наступні часи, з 1718 до 1800 р. діяльність лаврської друкарні поширювалася при менш сприятливих, порівнюючи з XVII століттям, умовах.

Два рази на протязі цього періоду друкарня терпіла від пожеж, що були в Лаврі. Велика пожежа, що була вночі з 21 на 22 квітня 1718 р.

¹⁾ М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 709—716.—П. Пекарскій, №№ 2, 142 і 143.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 484—486, 497—498 і 531—534.

²⁾ Пекарскій, т. II, стор. 333—335 і № 216.—Удольскій, Очеркъ № 881.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 421—423, 507—508.

³⁾ Пекарскій, №№ 232 і 309.—Удольскій, №№ 798 і 847.—О. Титовъ. Типографія К.-П. Лавры, стор. 465—475. Приложенія, стор. 420, 510 і 516.

⁴⁾ В. Эйторигъ. Книги Киевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. М. 1894.—К. В. Харламовичъ. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань. 1914, стор. 440—445.—О. Титовъ. Типографія К.-П. Лавры, стор. 340—360.

⁵⁾ Про діяльність Лаврської друкарні в 1647—1718 рр. див. О. Титовъ. Типографія Києво-Печ. Лавры, стор. 309—495.

та принесла великі збитки всьому монастирю, захопила також і будинок друкарні та знищила, мабуть, різні друкарські приладдя, напр., дерев'яні кліші, запаси паперу та багато надрукованих вже книг. В огні між-іншим згинула і остання четвертина 2-го видання Чет'их Міней Дмитрія Ростовського. Завдяки пожежі праця в друкарні на деякий час цілком припинилася і була відновлена лише в 1720 р. Відбудований після пожежі будинок друкарні мав, мабуть, той вигляд, в якому його виображено на заголовковому листку Біблії 1758 р. Вночі з 2 на 3 серпня 1772 р. друкарня знову була «разорена пожарнымъ случаемъ», під час якого згоріла словолитня та верхній поверх друкарні, де були комори книжок, паперу та інших друкарських матеріалів¹⁾.

Інші обставини, що несприятливо відбилися на діяльності Лаврської друкарні, стоять в зв'язку з тими церковно-політичними відношеннями, що створилися в XVII і XVIII ст. між київською митрополією та церковною владою Московщини. В Москві вже давно звернули увагу на те, що українські книжки, зокрема видання Київсько-Печерської Лаври, мають багато відмінного, порівнюючи з виданнями, що друкувалися в московській друкарні. З особливим упередженням до «новослагаемыхъ» українських книг відносився московський патріарх Іоаким. Як відомо, в 1685—1686 рр. київська митрополія, що входила до того часу в склад Царьгородського патріархату, підпала під владу патріарха московського. В зв'язку з цим, коли в 1688 р. Київсько-Печерська Лавра збиралася видрукувати збірник казаннів Антонія Радивиловського—«Вѣнецъ Христовъ», патріарх Іоаким став вимагати, аби книга була передана йому, патріарху, для попереднього перегляду, а в наступнім році Іоаким дорікав Ясинського за видання без патріаршого «досмотрѣнія и благословенія» першої четвертини Міней Дмитрія Ростовського.

В січні 1718 р. в Лаврській друкарні був надрукований «Минологіонъ», де на заголовковому листку Лавра називалася ставропігією свѣтѣйшаго кїевскаго константинопольскаго патріархи. Цей одгук давньої залежності церковно-ієрархічної звернув на себе увагу Петербургського уряду. Від архимандрита Іоаникія Сенютовича стали вимагати пояснень, яким чином була дозволена така помилка. Стурбований Сенютович відповів, що власноручно написав текст заголовкового листка для «Минологіона», де про Лавру висловився, як про «ставропігію исконную святѣйшаго вселенскаго константинопольскаго, нынѣшнюю же московскаго всеросійскаго патріарха». Цей текст «цицоваль» Филип «цицарь», що, з свого боку, зазначив, що він «визицовал» вищезгаданий напис слово в слово з рукопису архимандрита та відбитку передав друкарю, о. Тихону, але одержав назад «подчерненный», який і знайшли в друкарській келії, а хто підчернив, залишилося невідомим. В зв'язку з цим інцидентом Сенат указом від 22 грудня 1720 р. наказав «именоваться кїевскому и черниговскому монастырямъ во всѣхъ книгахъ ставропігією всеросійскихъ патріарховъ, а не константинопольскихъ, и вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги съ такими же церковными книгами справливать, прежде печати, съ тѣми великоросійскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчїя въ оныхъ не было. А другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не объявлять объ оныхъ въ духовной коллегіи, и не брать отъ оной позволенія, въ

¹⁾ Святиц. Павелъ Троицкій. Типографія Києво-Печерської Лаври «Труды Кіевск. Дух. Академіи», 1865 г., № 6, стор. 163—165.—О. Титовъ. Ор. cit., стор. 444—445.

тїхъ монастыряхъ не печатають, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ церкви восточной противности и съ великороссійскою печатью несогласія прозійти». В наступних після цього синодальних указах Лаврі наказувалося називатися ставропігією Св. Синоду і перш ніж друкувати ту чи иншу книгу надсилати по два примірники «пробъ» (коректур) для остаточного виправлення та дозволу в Московську Синодальну контору. Пізніше Синод примусив Лавру давати щорічні відомости про те, які книги були надруковані лаврською друкарнею на протязі року.

В звязку з цими указами керовникам Лаври доводилося немало давати пояснень Синоду, вислуховувати уваги та суворі докори за ті або инші помилки в лаврських виданнях. Так, наприклад, в 1770 р. сприводу помилок, що були в надрукованій Лаврою Біблії, преосв. Платон казав в Синоді повіреному Лаври ієром. Агею: «хорошо бы при указѣ синодальномъ оную (Біблію) послать въ Лавру съ хорошимъ репримандомъ; надобно-бъ де Лаврѣ добрую дать финфу и проучить ихъ хорошенько: сами орфографіи не разумѣють, а знающаго изъ стороны принять не хотятъ; писали уже указы объ исправномъ печатаніи не однажды и не дважды и подтверждали неоднократно, но они насъ не слушаютъ, и не знаю, въ какую надежду, какъ бы нарочно въ противность отмѣнно печатають московскимъ экземплярамъ. Мы принуждены другія принять мѣры...». Инші синодальні члени до цього додавали, що «и в бумагахъ, присылаемыхъ въ Синодъ за подписомъ самого архимандрита Лавры, нѣтъ правильности; тѣмъ болѣе не можетъ быть правильности въ книгахъ, которыхъ исправленіе поручается монахамъ небрежнымъ».

Тільки в 1786 р., за митрополита Самуїла Миславського, що об'єднав в собі владу над київською єпархією та Київсько-Печерською Лаврою, догляд за подібністю лаврських видань з московськими було вилучено з відому Синодальної Контори та передано Київському митрополитові¹⁾.

На протязі XVIII ст. Лавра користувалася монополією видавництва та продажу церковно-богослужбових книг в межах Київ і енергійно боролася з конкурентами. В 1766 р., наприклад, вона вимагала від мійського уряду заборонити якомусь то ченцю продавати на київо-подольськім торгу книги чернігівського видання. Митрополити Київські, владі яких Лавра, як ставропігія Св. Синоду, до Самуїла Миславського не корилася, не завжди були задоволені з цієї монополії і час од часу робили спроби заснувати друкарню при Київсько-Софійськім соборі.

Особливо настирливо домагався права на відкриття друкарні при митрополитій катедрі в 1752—1753 рр. митрополит Тимофій Щербацький. В своїх клопотаннях перед Колегією Закордонних Справ і Св. Синодом зазначав він, що це право було вже надано його «антецессарамъ» Гедеону Святополку-Четвертинському, Варлааму Ясинському та Іоасафу Кроковському і доводив, що без друкування книг «обойтись митрополіи киевской всячески не можно», тому що лаврських видань не вистарчає ні для обслуговування парафіяльних храмів, ні для потреб православних чужоземців, наприклад, греків, що були примушені таким чином купувати книжки у Венеції. Крім того і Академії Київській книги «необходимо къ ученіямъ потребныя» доводиться набувати за кордоном, чому «немалая сумма денежная ежегодно съ государства Россійскаго за рубежъ выходитъ».

Побоюючися, в разі задоволення клопотань Щербацького, шкідливої для себе конкуренції, Лавра вирішила взяти всіх заходів, аби зруйнувати

¹⁾ Пекарскій, II, № 359 і стор. 668—670.—II. Троицкій, loco citato, стор. 172—176 і 199—200.—В. Титовъ, Типографія К.-П. Лавры, стор. 374—378, 445—450.

його наміри. «Хотя до десяти тысячъ терать буду, только не допущу преосвященному митрополиту имѣть типографію», казав сириводу цього архимандрит Лаври Лука Білоусович.

За для переїждод Тимофію Щербацькому в С.-Петербург, а потім і до Москви, де в 1753 р. перебувала Єлизавета Петровна і куди тимчасово були перенесені засідання Св. Синода, Лавра командувала, як «стрипчого» свого ієромонаха Софронія Тернавіота, котрому доручила піклуватися цією справою і в Колегії Закордонних Справ, і в Синоді, а також намагатися захисту у ріжних впливових осіб, та особливо у цариці, що особливо сприятливо відносилася до Лаври. В клопотанні, що Софроній Тернавіот подав 16 липня 1752 р. до Колегії Закордонних Справ, Лавра зазначала, що наперекір посиленням Тимофія Щербацького на грамоти, що були дані його попередникам, «въ древнихъ, среднихъ и недавно минувшихъ годахъ въ Кіевской епархіи типографіи не было, а имѣлась издавна и нынѣ имѣется типографія въ Кієво-Печерской Лаврѣ, высокомонаршими грамотами утвержденная»; ця друкарня «во всякой исправности находится, и не токмо кіевскую, но и протчїи епархіи, по востребованиямъ, такожъ и заграничныхъ благочестивыхъ людей всякими церковными книгами безъ скудости доволствуетъ,... а ежели кому каковы книги и вновь выпечатать потребно будетъ, то К. Печ. Лавра тѣхъ желателей удовольствовать можетъ». В разі митрополиту дана буде грамота на влаштування особливої друкарні та вільне друкування книг, для Лаври «черезъ то великая послѣдуетъ обида», через то, що «имѣющихся при кієво-печерской типографіи майстеровыхъ людей—справщиковъ, наборщиковъ, словолитейщиковъ, прасъ-майстеровъ, батѣйщиковъ, переплетчиковъ, рѣщиковъ и прочихъ его преосвященство, яко вольныхъ людей, къ новой своей типографіи вышею платою перевесть можетъ, отъ чего давно устроенной и жаловаными грамотами утвержденной Кієво-Печерской типографіи крайнее разореніе, а Лаврѣ великая обида воспослѣдуетъ». В серпні 1752 р. Лавра звернулася з проханням до самої Єлизавети Петровни, а 30 квітня 1753 р. написала цариці нову чолобитню, в якій були повторені міркування, що були вже висловлені минулого року, і просила захистити її від «крайнего и невозвратнаго убытка и нечаянной обиды» і преосв. Тимофію, «затѣйшой нимъ напрасно типографіи имѣть не дозволятъ; ибо въ томъ его преосвященству и всей Кіевской епархіи и малѣйшей не состоитъ нужды».

Хоча в розгорівшійся таким чином боротьбі симпатії Єлизавети Петровни були на боці Лаври, проте Колегія Закордонних Справ і Синод виступили «доброхотами» митрополита. Можливо, що Тимофій Щербацький не жалкував грошей для підкупу потрібних йому урядовців; у всякому разі Софроній Тернавіот підозривав з його боку «многоятежныя волны мздоудаянія». 13 жовтня 1753 р. Синод підписав грамоту на відкриття друкарні при митрополитській катедрі та, без докладу цариці, передав її Тимофію Щербацькому, що перебував в Москві. В грудні 1753 р. митрополит виїхав з Москви до Кієва. Одначе святкував він свою перемогу недовго. Тернавіот, що залишився в Москві, не дивлючися на те, що справу начебто було програно, продовжував «стужать» у цариці і нарешті досяг того, що 19 квітня 1754 р. до Кієва було послано посланця від Синоду, котрий і одібрав у Тимофія Щербацького з таким зусиллям добуту ним синодальну грамоту.

Року 1767 клопотання про відкриття друкарні при Софійському соборі підняв митрополит Арсеній Могилянський, але і його спроба не мала успіху.



Ритина Л. Тарасевича з Патерика Печерського 1702 р.

Державна
бібліотека України

В боротьбі з київськими митрополитами Лавра перемогла і залишилась при монопольних правах на друкування богослужбових книг. Але привилей на виключний продаж книжок Печерський монастир наприкінці ХVІІІ ст., очевидно, вже втратив. В 1778 р. завідуючий лаврською друкарнею, в пояснення безгрішнїя лаврської скарбниці, зазначав, що «прежде, кромѣ кїево-печерской лаврской лавки, нигдѣ не торговали въ Кїевѣ книгами, а если и торговали частныя лица, то лаврскими книгами въ пользу Лавры, а теперь много лавокъ съ церковными книгами въ пристойнѣйшихъ мѣстахъ, чѣмъ лаврская лавка, при самыхъ публичныхъ улицахъ, и торгуютъ книгами изъ типографїи московской, черниговской и почаевской»¹⁾.

Наведені вище розпорядження центральної влади, що обмежували видавничу діяльність Лаври і ставили її в цілковиту залежність від московської церковної цензури, помітно змінили, порівнюючи з ХVІІІ ст., характер лаврського друкарства. В Лаврській друкарні друкувалися тепер книги, майже виключно церковно-слов'янською мовою, переважно для потреб церковного вжитку.

Не перераховуючи всієї кількості цих богослужбових видань, зазначимо тільки «Псалтирь» 1720 р., in 12^o, ледве чи не першу книгу, що була надрукована Лаврою після пожежи 1718 р.; потім—«Апостоль» 1722 р. і «Триодъ цвѣтнующъ» 1724 р., в яких вперше було уміщено, за підписом протектора друкарень Гавріїла Бужинського, встановлені синодським указом цензурні свідoctва. Крім того, згадаємо «Молитвословъ» 1746 р., цікавий своїм мініатюрним розміром—in 24^o; «Акаѣистъ вмч. Варварѣ», що витрїмав в ХVІІІ ст. величезну кількість видань, і інші²⁾.

З видань, що не належать до богослужбових, зазначимо «Библію» 1758 р., надруковану в Лаврі «первымъ тисненїемъ» за текстом московської Біблії 1756 р., з портретом Єлизавети Петровни та 48 ритинами в вигляді заставок³⁾; «Патерикъ Печерскїй» 1760 р., з репродукціями ритин Л. Тарасевича з Патерика 1702 р. (видання було повторене в р.р. 1768 і 1796); «Догматы православныхъ вѣры» ієром. Самуїла Миславського, 1760 р., що дають цікаве з'єднання слов'янського та латинського текстів в межах одного видання; «Книгу житїи святыхъ» Димитрія Ростовського, 1764 р., передруковану з виправленого московського видання 1759 р.⁴⁾

Книг світського змісту в цей період надруковано було дуже небагато. До них треба віднести, наприклад, Панегірик в пошану Єлизавети Петровни, складений префектом Київської Академії Михайлом Козачинським і надрукований «трегубымъ діалектомъ»—слов'янською, латинською та польською мовами—в 1744 р. З підручників, виданих в ХVІІІ ст. Лаврою, крім кількох букварів, зазначимо латино-польську Піарську граматику, що була надрукована з особливого дозволу Синоду в 1765 р. для Київської Академії⁵⁾.

В відношенні зовнішності лаврські видання ХVІІІ ст. продовжували художні традиції минулого часу, і, наприклад, Вс. Ізм. Срезневський га-

1) П. Троцький. Типографія Кїево-Печерской Лавры. «Труды Кїевск. Дух. Академіи» 1865 г., № 6, стор. 170—172, 183—187.—О. П. Титовъ. Къ исторїи Кїевской Духовной Академіи въ ХVІІ—ХVІІІ вв. Выпускъ ІІІ. К. 1913, стор. 65—132.

2) Пекарскїй, №№ 432, 508 і 564.—В. П. Срезневскїй и А. Л. Бель, Изданія церковной печати времени имп. Елисаветы Петровны. Петроградъ, 1914, № 135.—Вперше «Акаѣистъ вмч. Варварѣ» був надрукований в Лаврі 1698 р. Пекарскїй П, № 5.

3) В. П. Срезневскїй и А. Л. Бель, op. cit. № 348. П. Троцький зазначає ще Євангелїє, надруковане в 1777 р. грецькою мовою (I с., стор. 182 і 191).

4) Срезневскїй и Бель, №№ 395, 399. Удольскїй, №№ 2405, 2530 і 3076.

5) Срезневскїй и Бель, №№ 76 і 77.—Акты и документи, относящієся къ исторїи Кїевской Академіи, Отд. ІІ, томъ ІІІ, К., 1906, стор. 227—229.

дає, що з усіх друкарень, що працювали в Росії за царювання Єлизавети Петрівни, друкарня Київсько-Печерської Лаври займає перше місце і по вдалому поєднанню та розподілу шрифтів, і майстерним прикрашенням сторінок—заставками, кінцівками, ініціалами і рамками навкруги тексту, і художньою композицією заголовкових листків і ритин¹⁾.

Що торкається технічного обладнання лаврської друкарні, то треба зауважити, що в XVIII ст. друкування переводилося на шости ручних верстатах. Містилася друкарня в будівлі, вигляд якої показано на заголовковім листку Біблії 1758 р. Коло друкарні було спеціальне помешкання для словолитні, де в вісімдесятих роках було 8 словолитних пічок. Відливкою літер займалися в цей час головним чином закордонні майстри, але коло 1775 р. «глицаремъ» був лаврський ієром. Донат. Крім словолитні при друкарні існувала ритувальна майстерня та інтролігаторський відділ.


Діяльність друкарні перебувала під доглядом спеціальних завідуючих з ієромонахів. Під їх доглядом перебували також різні подвір'я, пасіки та сінокоси, зараховані до друкарні, а також і окрема друкарська скарбниця. В одному з друкарських подвір'їв, в с. Пакулі Чернігівського намісництва в 1759—1786 р.р. функціонував напіровий млин, що належав Лаврі²⁾.

В кінці XVIII ст. з ініціативи Самуїла Миславського в Лаврі була заведена також поруч з церковнослов'янською і світською друкарня. Скористувавшись перебуванням цариці Катерини II в Києві, Самуїл Миславський звернувся до неї з відповідним проханням, і 15 березня 1787 р. було видано височайший указ про відкриття при Лаврі «Типографіи Академіи Київской» для друкування книг російською і чужоземними мовами. Приступивши до організації світського друкарства, Самуїл Миславський переслав раднику закордонної канцелярії Н. Н. Бантиш-Каменському 1.500 карб. з друкарських сум та прохав його набути для Лаври шрифти, що були вже вживані. Завдяки посередництву Бантиш-Каменського Академічна друкарня того-ж 1787 р. почала свою діяльність. Першою надрукованою в ній книгою були «Поздравительныя рѣчи имп. Екатеринѣ II, во время высочайшаго ея въ Киевъ прибытія, пребыванія и отшествія сказыванія кievскимъ митрополитомъ Самуиломъ» 1787 р. В наступному тут друкувалися головним чином підручники для Академії, низка видань «Краткаго историческаго описанія Києво-Печерскія Лавры» Самуїла Миславського, Київські місяцеслови на роки 1797—1800, що склалися, по свідоству архієп. Філарета, Іринеем Фальковським. В літературному відношенні мають інтерес численні слова та промови Іоанна Леванди і кілька од в пошану митрополита Ієрофея Малицького: «Радостныя чувствованія музъ» 1796 р. і інші. Для потреб Академічної друкарні в 1790 р. в Лаврі була відкрита словолитня російських і чужомовних літер. При митрополиті Євгенії Болховитинові (1822—1837 р.р.) світське друкарство в Лаврі було поширено та поліпшено. Шрифт, верстати, словолитні машини і инше приладдя митр. Євгеній одержував від московського друкаря Семена Селивановського, або, при його допомозі, від закордонних фірм³⁾.

¹⁾ Срезневскій и Белъ, стор. XV—XIX.

²⁾ П. Троицкій. «Труды Киевской Духовной Академіи», 1865, № 6, стор. 165—168, 177—178 і инші. На стор. 163 і 192 Троицкій наводить реєстри завідуючих друкарнею 1733—1805 р.р., складені, одначе, без потрібної старанности (пор. стор. 192 і 201).

³⁾ П. Троицкій, стор. 194—196, 205—207. — В. Семениковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ-«Русскій Библіофілъ», 1911 г., № 7, стор. 16—18; 1912, № 2, стор. 58—63.



Діяльність Лаврської друкарні займає майже всю історію київського друкарства XVII і XVIII ст. В 20 роках XVII ст., поруч з лаврською, в Києві існували ще дві приватні друкарні. Обидві вони перебували на Подолі: одна належала Тимофію Олександровичу Вербицькому, друга—Спирidonу Соболю.

«Друкар» Тимофій Олександрович Вербицький, як видно зі збережених документів, був київським громадянином, міщанином і в той же час товаришем Запорізького війська. Вперше імя його, як «маістера художества печатнаго», зустрічається серед друкарів, що надрукували в 1623 р. в Лаврі «Бесѣды на 14 посланій ап. Павла». Після цього Вербицький поїхав, очевидно, на Запорожжя, а після повернення в кінці 1624 р. купив у запорозького козака Іосифа Путивця за 200 коп грошей литовських садибу на Подолі, недалеко від церкви св. Спаса. В тій же садибі, треба гадати, він і улаштував свою друкарню. З видань Вербицького відомий є тільки Часословъ, що був скінчений друком 27 серпня 1625 р. і повторений 6 травня 1626 р. В дальнішому ми бачимо Вербицького вже в Довгому Полі (Кимполунг в південній частині Буковини), де в 1635 р. в друкарні воєводи Матфія Басараба він надрукував Трѣтій книжъ цѣлѣтнихъ Маткѣннихъ¹⁾.

Найстаріше з відомих в бібліографії київських видань Спиридона Соболя—Аімонархъ цѣлѣтнихъ—було надруковане в 1628 році в друкѣ Іоанна Борецького, митрополита К: Ця вказівка на «дворъ» Борецького схиляла деяких (митроп. Євгеній) до думки, що друкарня Спиридона Соболя містилася в резиденції Іова—в Михайловському монастирі. Одначе Максимович з досить певною переконаністю довів, що у Іова Борецького в той час було два подвірря на Подолі, що йому особисто належали. В одному з них, мабуть, і провадив друкування Соболя. Після видання «Аімонарха» Соболя надрукував в Києві ще чотири книги: «Минею общую» 1628 р., Сѣквенхъ 1629 р. (два видання) і Аіпостолъ Тѣтрхъ 1630 р. Останнє видання зроблено було «коштомъ и накладомъ пана Богдана Стеткевича, подкоморого мстиславского». Коло 1630 р. Соболя залишив Київ та переїхав з своєю друкарнею до Білорусі. Тут він друкував спочатку в заснованих Стеткевичами монастирях: Кутейнським коло Орш (1—1632 р.р.) і Буйнічським коло Могильова (1635 р.), а в 1635—1638 р.р. його друкарня працювала в Могильові²⁾.

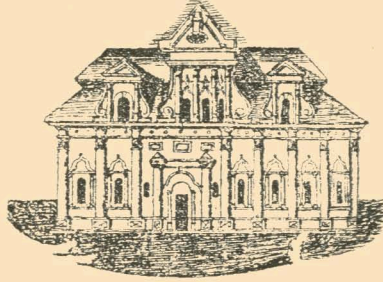


Після того, як Соболя переніс свою діяльність до Білорусі, з 1630 р. до кінця XVIII ст., в Києві існувала одна тільки друкарня Києво-Печерської Лаври, котра, як ми бачили, з 1787 р. завела у себе також і світське друкарство. Друга світська друкарня в Києві була відкрита в 1799 р. при Київському Губерніяльному Правлінні. Присту-

¹⁾ П. Каратаевъ. Описаніе сл. р. книгъ, №№ 303, 306 і 426.—*Историческія матеріали для біографіи «друкара» Тимофея Александровича*. «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора—лѣтописца». Кн. XII, К., 1898.

²⁾ М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 703.—П. Каратаевъ, №№ 321, 329, 345, 346 і 367.

пивши до її організації, Губерніяльне Правління купило у мешканця м. Махновки шляхтича Тадеуша Герина друкарню, що складалася з одного варстата та невеликої кількості російських і польських літер. На початку свого існування друкарня Губерніяльного Правління друкувала, мабуть, тільки урядові папери¹⁾.



Друкарня Київо-Печерської Лаври в XVIII ст.
(Біблія К. 1738).

¹⁾ В. Семенниковъ, Ор. сіт. «Русскій Библіофилъ», 1911 г., № 7, стор. 18.—Див. ще «Краткій историческій очеркъ Киевской Губернской типо-литографіи за столѣтній періодъ, 1799—1899» К., 1899.



IV.

ДРУКАРСТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.



Початок друкарства на Чернігівщині зв'язаний з прізвищем знайомого вже нам з Волині Кирила Транквіліона-Ставровецького. Коло р. 1625 він перейшов до унії та був призначений архимандритом Єлецького монастиря в Чернігові. Наприкінці свого життя Транквіліон влаштував в Єлецькій монастирі друкарню та коло 7 вересня 1646 р. надрукував в ній збірник своїх віршів та прозаїчних статей під заголовком

Перло Многоцѣнное. На заголовковому листку книжки зазначено, що зібрані в ній статті «ново на свѣт виданы з нової друкарни» автора¹⁾. І, дійсно, порівнюючи «Перло» з волинськими виданнями Транквіліона, легко можна помітити, що шрифт, заставки, початкові літери та інші друкарські прикмети в «Перлі» інші, ніж ті, що ми бачимо в почаєвському «Зерцалі Богословії» 1618 р., або в рохманівській виданні «Євангелія Учительного» 1619 р. «Перло многоцѣнное» є одно лише відоме нам видання Єлецької друкарні. Мабуть, після смерті Транквіліона († 1646 р.) ця друкарня припинила своє існування.

Відродження друкарського «суншту» на Чернігівщині відноситься до того часу, коли місце архієпископа черніговського та новгородсіверського посідав відомий літературний та політичний діяч XVII ст. Лазарь Баранович. В 1670-х роках він відкрив друкарню в Новгород-Сіверську, запросивши для її організації Симеона Ялинського. Роблячи висновок по тих виданнях, що збереглися, новгород-сіверська друкарня почала діяльність коло 1675 р. і зразу ж почала працювати і слов'янським і польським шрифтом. Друкувалися в ній почасті богослужбові книги, як наприклад «Часословъ» та «Псалтирь» 1675 р., «Анеологiонъ» 1678 р.²⁾—головним-же чином—власні твори Лазаря Барановича та його друзів—Іоанікія Галятовського, що зай-

¹⁾ *Каратаевъ*. Описание, № 593.

²⁾ *Удольскій*. Очеркъ, №№ 890, 891 і 926.

мав тоді посаду архимандрита Чернігівського Єлецького монастиря, і Дмитрія Ростовського. З творів Барановича в Новгород-Сіверському були надруковані три «слова» на різні церковні свята, 1675 р., і кілька збірників віршів та трактати польською мовою: «Filar wiary» 1675 р., «Nowa miara starey wiary», «Księga rodzaju» і «Księga śmierci», всі р. 1676¹⁾. Перу Іоанкія Галятівського серед новгород-сіверських видань належать: «Скарбница потрібна і пожитчна ксємѣ кѣтѣ» 1676 р. (тоді ж і по польськи: «Skarb pochwały») та два полемичних твори: «Stary Kosciół zachodni», 1678 р. і «Labeź z ріогами swemi», 1679 р. Дмитрію Ростовському належать «Чуда пресв. Дѣвы Маріи», що були видані в Новгород-Сіверському в 1677 р. та передруковувалися не раз в Чернігові під назвою «Руна Орошеннаго»²⁾. В 1678 р. в Новгороді-Сіверському був виданий панегирик Олександра Бучинського в пошану гетьмана Самойловича — «Czyhirin, pograniczne miasto, w ciężkim oblężeniu tureckim r. 1677»³⁾.

Мешкаючи звичайно в Чернігові, Баранович не мав можливості встановити потрібного догляду над Новгородсіверською друкарнею та був дуже незадоволений її роботою. В листі до Феодосія Сафоновича коло 1675 р. він скаржився, що без нього друкарня не може провадити роботи, що в її виданнях «отъ недосмотра полнехонько опечатокъ», казав, що має дозвіл на заснування друкарні в Чернігові, але перенести друкарню з Новгород-Сіверську було не так легко: «для перевозки этой черепахи нужны хорошие пегасы»⁴⁾. Таким чином друкарня залишалася в Новгород-Сіверську та працювала тут коло п'яти років, з 1675 до 1679. Перенесення її до Чернігову відбулося, мабуть, після того, коли 7 липня 1679 р. майже весь Новгород-Сіверськ був знищений пожежою.

Після перенесення друкарні Барановича до Чернігову, вона була поставлена в Троїцьким Іл'їнським монастиреві. Разом з друкарнею сюди переїхав також і Симеон Ялинський, з яким 7 вересня 1679 р. Баранович склав нову умову⁵⁾. На новому місці діяльність друкарні Барановича поширювалася в тому самому напрямку, що і в Новгород-Сіверську. В друкарні друкувалися богослужбові книжки, твори Барановича та інших українських письменників кінця XVII ст. З творів Барановича в Чернігові були видані: «Notiу рієсє, ran Chrystusowych рієсє» і «W wieniec Bożey Matki ss. oyców kwiatki», 1680 р., «Бѣгодать і йстинна і «Najaśnieysa nieba і ziemie Carica», 1683 р.⁶⁾. В Чернігові-ж були надруковані всі твори Іоанкія Галятівського, що відносяться до останньої доби його життя († 1688 р.): «Alphabetum rozmaitym heretikom niewiernym» 1681 р., «Fundamenta» і «Alkoran Mahometow» 1683 р., «Грѣхи rozmaityi» 1685 р., «Боги поганскіи» і «Sophia Mądrość» 1686 р., «Души людей умерлыхъ» 1687 р.⁷⁾. В 1683 р. в Чернігівській друкарні було надруковано «Руно орошенное» Дмитрія Ростовського, що передруковувалося потім в 1689, 1691, 1696,

¹⁾ В. Н. Перетцъ. «Filar Wiary» и «Księga Smerci» архієп. Лазаря Барановича К., 1898, стор. 6—7, 13, 27—28.

²⁾ Іван Огієнко. «Руно орошенное» св. Дмитрія Ростовського. Кам'янець на Поділля, 1920, стор. 3—4.

³⁾ М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 708—709.

⁴⁾ Письма пресв. Лазаря Барановича. Черніговъ, 1865, стор. 204.

⁵⁾ Ця умова під заголовком «Пункта на споряженъя друкарнѣ» надрукована А. М. Лазаревскимъ в «Кіевской Старинѣ», 1886 р., № 11, стор. 573—575.

⁶⁾ В. Перетцъ. Op. cit., стор. 8—10.

⁷⁾ Н. О. Сулимовъ. Іоаннікій Галятівскій. «Кіев. Стар.», 1884.

1697 і 1702 рр.¹⁾ Коло 1684 р. тут був виданий латино-польський панегірик в пошану Варлаама Ясинського—«Hercules post Atlantem». Автором панегірику був Стефан Яворський, що зазначив на ньому своє прізвище при помочі вигадливого двовіршю:

Jam tibi, mi Lector, supra mea nomina dixi:
Nam platanum baculo junge, sciesque virum²⁾.

Крім Стефана Яворського в Чернігові друкував свої панегірики також і Іоан Орновський: «Muza Roxolanska» 1688 р., в пошану Мазепи, і «Vogata drogich kamieniu speza» 1693 р., в пошану Івана Обідовського. До творів Черніговської друкарні відноситься, без сумніву, також польський вірш в пошану Лазаря Барановича від «товариства куншиту типографскаго» з підписом в кінці: «Lucabratiuncula Joannis Wieliczkowski»³⁾.

Організатором новгород-сіверської та черніговської друкарні Барановича був, як ми знаємо, Симеон Ялинський. Як видно з листа Барановича до Мазепи від 6 лютого 1689 р., Ялинський був мало досвідчений в друкарстві, та, крім того, ще, як це виявилось, людиною сумнівною. Приступивши до влаштування друкарні, Баранович дав Ялинському 4.000 злотих; на ці гроши Ялинський обіцяв «виставити» друкарню та надрукувати книгу Барановича «Трубы словесъ проповѣднихъ». Але на ділі вийшло, одначе, инакше. «Кгдыжъ онъ, п. Ялинскій—пише Баранович,—нѣкгда въ кунштѣ друкарскомъ не бувавши, дошуро сталъ по Виляхъ ездити учитися и способовъ друкарскихъ шукати, що мы видячи и не прудко зъ праці своей тѣшитися чаючи, повторе 4.000 злотыхъ на выдрукованье книгъ «Трубъ» важили до друкариѣ печерской». Між тим Ялинський, порозумівшись з новгородсіверським архимандритом, відлив деяку кількість шрифту та надрукував 3.000 граматик, часословів та елементарів, які без відому Барановича продав в свій «пожитокъ». І в наступному Ялинський продовжував обдурювати Барановича: «завше закладаючи мало не полтори тисячы книгъ», він давав Барановичу тільки третину цієї кількості, а все зверх того йшло в його та о. архимандрита користь. «Що мы видячи»,—продовжує Баранович,—умислили въ Чернѣговѣ препроводити друкарию, абы такъ способнѣйшою до выдрукованья намъ праць своихъ и до учиненья пожитковъ намъ, а не кому иншому, поблизу зоставала». Поставивши діяльність Ялинського під свій безпосередній догляд, Баранович остаточно переконався в цілковитій його нездатности до справи та відлучив його з друкарні. «Причина зась отдаленья его отъ друкариѣ тая,—пояснює він гетьману,—же онъ якъ ремесла друкарского непорядне и недосконале училъся, тылко доходячи чрезъ способы и свою текавость, такъ ани силы многимъ въ друкариѣ рѣчамъ знаючи, въ отливанью лѣтеръ великіє намъ чинилъ шкоды, матерій добре не умѣлъ приправовати, лечъ отливши азбуку и одну выдруковавши книжку, що разъ ново а ново переливалъ лѣтеры зъ значною намъ шкодою. А що непреливаными лѣтерами друковалъ въ Чернѣговѣ псалтиры, шестодневцѣ и малые молитвеннички, тыми отразилъ людей отъ друкариѣ, же нѣхто не хотѣлъ и глядети на так темное писмо; до того фарбы друкарской не умѣлъ добре въправо-

1) Пекарскій. Наука и литература, т. II, № 39.—I. Оієнко. Op. cit., стор. 4--6.

2) Platanus—явір; baculus—кіій.

3) М. Максимовичъ. Собрание сочинений, т. III, стор. 707—708, 709—710 і 715.

вати, такъ, же на іншихъ книжкахъ мощно бы рукою чернило отерти. Для чого была пришла наша чернігвская друкарня людемъ въ огидъ». Після відлучення Ялинського ¹⁾ Баранович запрохав якогось то друкарського «ремесника» з Вільни на імення Лукаша, котрий взяв «въ нагороду» 3.000 злотих, навчив троїцьких ченців і відливанню літер і виготовленню друкарської фарби ²⁾.

Діяльність Іл'їнської друкарні продовжувалася і після смерті Лазаря Барановича († 3 вересня 1693 р.). В 1699 р. тут був надрукований панегірик Петра Армашенка в пошану Мазени під заголовком «Theatrum perennis gloriae» ³⁾, в 1700 р.—*Аполвіга*, що пишеться Дмитрію Ростовському (друге видання—1716 р.) ⁴⁾, а в початку ХVІІІ ст. відомий віршенисець, архієпископ чернігівський Іоан Максимович цілком завалив друкарню своїми віршами. З творів його, що були надруковані в Чернігові, зазначимо: *Алфавитъ собраній, ридмами сложеній* 1705 р., *Біцѣ* до 1707 р., *Феатронъ или позоръ праводчитѣнны* 1708 р., тлумачення на «Молитву Отче нашъ»; *Царскіи и вѣтъ крѣта Гдѣа і Услах бажеткѣ ебангелскіе* 1709 р., *Бгѣмислѣ* 1710 р. і *Иліотропѣн* 1714 р. Книжка «Богородице Дѣво», що складається більше ніж з 24.000 віршів, викликала, як відомо, не зовсім прихильну рецензію Дмитрія Ростовського, який писав лист Стефану Яворському: «книга стиховъ печатныхъ прислана мнѣ: Богъ далъ тѣмъ віршенисателямъ типографію, и охоту, и деньги, и свободное житіе. Мало кому потребныя вещи въ свѣтъ происходятъ» ⁵⁾.

В 1720 р. Чернігівська друкарня, подібно друкарні Київсько-Печерської Лаври, підпала під підозріння петербурзького уряду, що обвинувачував її в тому, що вона друкує книжки «со мноюю противностью восточной церкви». В доказ приводилося, що один калужанин Єраст Кадмин підряжав чернігівську друкарню друкувати, по бажанню старовірському, шкільні часослові, які потім і продавав на ярмарках; крім того в надрукованому в 1710 р. «Богомысли» Іоана Максимовича «явилась многая люторская противность». Через це до чернігівської друкарні було вжито тих самих заходів, що й до київської ⁶⁾.

Того ж 1720 р. в Київі розповсюджувалися «голосно» чутки, начеб то друкарню Іл'їнського монастиря уряд вирішив взяти до Петербургу для Олександро-Невської Лаври. Коли ж ця чутка дійшла і до Чернігова, архієпископ Антоній Стаховський 1 червня 1720 р. прохав гетьмана Скоропадського про заступництво, «чтобъ обывели святой за предстательствомъ незличивыхъ людей не собулося, якъ носится» ⁷⁾.

В 1724 р. протектор друкарень Гаврііл Бужинський, звернув увагу на те, що чернігівська друкарня не присилає ніяких книжок ні для виправлення

¹⁾ Чернігівське видання «Октоїху» 1682 р. надруковане ще Ялинським; в виданнях 1685 р. ім'я Ялинського вже не згадується. Див. *Пекарскій*, Наука и литература, I, стор. 672.

²⁾ *А. Лазаревскій*, Два документа къ исторіи Черниговской типографіи. «Кіевская Старина», 1886 р., № 11, стор. 376—379. Пор. «Письма Лазаря Барановича», стор. 242—246.

³⁾ *М. Максимовичъ*, Сочиненія, т. III, стор. 713.

⁴⁾ *Пекарскій*, т. II, №№ 30, 304 і 305.

⁵⁾ *Пекарскій*, т. II, №№ 97, 112, 127, 143, 146, 147, 173 (див. ще 192, 193), 243.

⁶⁾ *Пекарскій*, т. II, стор. 672.

⁷⁾ *А. М. Лазаревскій*, Къ исторіи черниговской типографіи. «Кіевская Старина», 1886 р., № 7, стор. 374—375.



ні для ухвали, постановив послати з Синоду в Чернігов посланця з дорученням забрати та перевезти всю тамошню друкарню до Москви за рахунок її завідуючого, з накладенням на нього, крім того, ще штрафу в 1.000 карбованців. Кола чутка про це дійшла до черніговського єпископа, він заступився за архимандрита Іл'їнського монастиря Германа Кононовича, ставлячи йому в оправдання, що друкарня з 1721 р. ніяких книжок не друкувала «недостачества ради матеріаловъ и обветшалости инструментовъ». Тоді Синод постановив, що коли після огляду нарошного дійсно підтвердяться слова єпископа, обмежитися стягненням з Кононовича 100 карб., яко кару за те, що він не посилав щорічних повідомлень про стан друкарні. В 1726 р., одначе, поступив донос від одного з бувших в друкарні справщиків з зазначенням, що книги в 1722—1724 рр. друкувалися, але ченці їх сховали. Кононович зумів зробити відповідний відпис, і справа скінчилася для монастиря мабуть добре. Перелякана доносами та позовами, Чернігівська друкарня з 1725 р. почала просити дозволу на друкування книг і навіть клопоталася перед Синодом, аби було прислано «исправнаго и добраго справщика». Синод дав розпорядження послати ченця Феолога, але він чомусь не поїхав до Чернігова¹⁾.

Починаючи з двадцятих років XVIII ст. Іл'їнська друкарня друкувала майже виключно богослужбові книжки; іноді видавалися тут слов'янські букварі (наприклад, в 1743 і 1755 рр.), в 1755 р. була надрукована «Межевая инструкция»²⁾.

Що до художньої зовнішності, черніговські видання звичайно намагалися наслідувати київським. З ритивників, прізвища яких зустрічаються на малюнках черніговських книг, зазначимо слідуєчих: Михайло Чернявський, Никон Фетурський, Joannes Strzelbicki, N. Z. або Никодим (Зубрицький), Інокентій Піддубний, о. Костянтин, Макарій Синицький, Кузьма Крачковський), Георгій, Влас, Іаков Таляревський, Петро Т., Іліодор, Веніамин та інші³⁾.

В другій половині XVIII ст. черніговська друкарня працювала, як видно, доволі продуктивно. Ставши в 1766 р. в Іл'їнському монастиреві настоятелем, архимандрит Євстафій знайшов в ньому черніговського видання «книгъ разнаго содержания въ переплетѣ, тетрадах и листахъ 11.304 экземпляра, на сумму 46.804 р. 65 коп.». Продаж черніговських книг провадився в ті часи далеко по за межами Чернігова. З однієї справи 1778 р. видно, що книги, надруковані в Іл'їнській друкарні продавалися в Харкові, Ромнах, Сумах, Борзні і навіть в Києві⁴⁾.



Світського друкарства на Чернігівщині не було до кінця XVIII ст. В 1765 р. Малоросійська Колегія збиралася було влаштувати друкарню в Глухові, що був тоді административним осередком. Для цього вона звер-

¹⁾ Пекарскій, т. II, стор. 672—673.

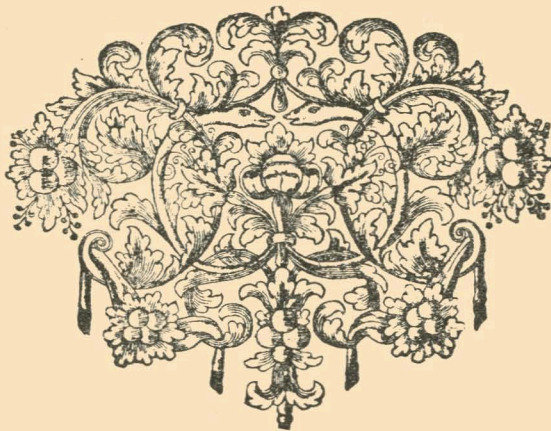
²⁾ В. П. Срезневскій и А. Л. Бель. Издания церковной печати времени имп. Єлисаветы Петровны. Петроградъ, 1914, №№ 54, 303 і 304.

³⁾ Пекарскій, т. II, стор. 673.—Срезневскій и Бель. *Op. cit.*, стор. XV, XX—XXI і окремі №№ описів.—Див. також статтю «Гравировальныя доски Черниговской Ильинской Типографіи» в «Трудахъ Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV-го Археологическаго съѣзда въ г. Черниговѣ». Черниговъ, 1908, стор. 179—180, з знімками.

⁴⁾ А. Л. Гдѣ и какъ продавались издания Черниговской Ильинской типографіи въ прошломъ вѣкѣ. «Кіевская Старина», 1889 р., № 4, стор. 199—200.



нулася до Києво-Печерської Лаври з проханням надіслати їй світського шрифту, але Лавра не могла задовольнити прохання Колегії, тому що сама в той час не мала ще світського друкарства. Перша світська друкарня в Черніговському намісництві відкрита була в Чернігові в 1797 році¹⁾.



¹⁾ В. Семенниковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи «Русскій Библіофилъ», 1911 р., № 6, стор. 16 і 19.—Посад Клинци, що був в кінці XVIII ст. в складі Новгород-Сіверської губернії, з працювавшими в ньому в 1785—1787 рр. старовірськими друкарнями в цей огляд не уміщено, бо він лежить по за межами етнографічної України. Про клинцовські друкарні див. *Ив. Калущій*. Нѣскольکو словъ о Клинцовой типографіи. «Библіографическія Записки», т. I, 1838, стовб. 157—159; В. Семенниковъ. Типографіи раскольниковъ въ Клинцахъ. «Русскій Библіофилъ», 1912 р., № 1, стор. 58—63.




V.

ДРУКАРНІ В ЛИСАВЕТГРАДІ, КРЕМЕНЧУКУ, КАТЕРИНОСЛАВІ, ХАРКОВІ, МИКОЛАЄВІ ТА НА ПОДІЛЛЮ.



акінчуючи огляд друкарської діяльності на території України в XVI—XVIII ст., нам лишається згадати про кілька урядових друкарень, що були засновані в різних містах українських в другій половині XVIII ст. Всі ці друкарні працювали виключно світським шрифтом та обслуговували головним чином урядові потреби, друкуючи ті чи інші офіційні видання. Книг, що мали б загальний інтерес, в ці часи друкувалося в них дуже рідко. Перша по часу світська друкарня на Україні була відкрита в «Крѣпости св. Єлисаветы», себто в теперішньому Лисаветграді при штабі новоросійського генерал-губернатора А. П. Мельгунова. В червні 1764 р. Мельгунов одержав з друкарні Сухопутного Кадетського Корпусу друкарський варстат зо всіма приладами та різними шрифтами. Крім того з друкарні Корпусу було надіслано в Новоросійську губернію тередорщика Івана Акімова і батирщика Олександра Мухина. Зорганізована таким чином Лисаветградська друкарня почала свою діяльність в 1764 або 1765 р. На чолі її стояв, мабуть, В. А. Чертков, що завідував під час своєї служби в Петербурзі друкарнею Кадетського Корпусу. З видань цієї друкарні, крім «пашпортовъ» та карантинних свідотв, в бібліографії відомо тільки одно—комедія Черткова «Кофейный домъ», надрукована в 1765 р.

В березні 1765 р. головним містом Новоросійської губернії було зроблено Кременчук. Сюди було перенесено з Лисаветграду «штабъ», себто губерніяльну канцелярію, і разом з ним перенесено було також і друкарню. Опісля друкарня ця перейшла, мабуть, до видання «Приказа Общественнаго Призрѣнія». В 1786 р. архієпископ смоленський та херсонський Никифор повідомляв Синод, що «при Приказѣ Общественнаго Призрѣнія здѣшняго Екатеринославскаго намѣстничества имѣется типографія въ двухъ станахъ, въ которой печатаются гражданскоі печати пашпорты для купечества, мѣщанъ и цѣховыхъ, подорожныя для разныхъ прѣзжающихъ, да въ откупищичью питейныхъ сборовъ контору ярлыки и



свідѣтельства; болѣе же сего, какъ гражданской, такъ и духовной печати, ничего другого не печатается». Крім того, в Кременчуці в кінці XVIII ст. тимчасово перебувала ще друга друкарня—похідна князя Г. А. Потьомкіна. Друкарня ця була взята Потьомкіним з «Военной Коллегіи» 1 серпня 1787 р. та перебувала при ньому в Кременчуці до 6 червня 1789 р. Потім вона, вже після смерті Потьомкіна († 5 жовтня 1791 р.), знову була в Кременчуці з 5 грудня 1791 року до 9 травня 1792 р., і з 23 червня 1792 р. до 28 червня 1793 р. В друкарні Потьомкіна друкування провадилося російською, французькою, латинською та грецькою мовами. Латинський шрифт було придбано ним в Львові, під час перебування друкарні в Ясах. Друкарня мала п'ять варстатів, з яких один був спеціально призначений до друкування мап, картин та дворянських грамот. Друкарем був Іван Геніх, що працював раніше в друкарні Військової Колегії. В 1791 р. в друкарні Потьомкіна був надрукований передсмертний його твір: «Канонъ вопіющія во грѣхъхъ души»¹).

В кінці червня 1793 р. друкарня Потьомкіна була переведена до Катеринослава. Місцевий губернатор В. В. Каховський передав її до відання катеринославського «Приказа Общественнаго Призрѣнія». Разом з друкарнею перейшов до Катеринославу також і друкар Іван Геніх. В початку XIX ст. ця друкарня, придбавши новий шрифт від харківського Університету, перейшла до Катеринославського Губерніяльного Правління²).

Ще в 1769 р. слобідсько-український губернатор Щербинин мав на думці улаштувати друкарню в Харкові при Духовному Колегіумі. Свій намір Щербинин, однак, чомусь не виконав. Перша друкарня в Харкові було закладена тільки в 1793 р. «Приказомъ Общественнаго Призрѣнія». Крім офіційних видань, з творів цієї друкарні кінця XVIII ст. в бібліографії відомо тільки «Слово на день коронування имп. Екатерины II» протоієрея Андрія Прокоповича, 1795 р., та два Місяцеслови—на 1797 і 1799 р.

В 1805 р. почала свою діяльність друкарня Харківського університету, що була зорганізована з ініціативи В. Н. Каразіна прибувшими з Петербургу друкарями Геком і Дрегером³).

В 1798 р. з ініціативи адмірала Н. С. Мордвинова була відкрита друкарня в Миколаєві при адміралтействі Чорноморської флоти. Для організації її Мординов викликав з Москви відомого друкаря Семена Селивановського, що з огляду на закриття в вересні 1796 р. вольних друкарень залишився без праці та без коштів. В перший-же рік свого існування адміралтейська друкарня була приєднана до відкритої в Миколаєві Штурманської школи, а в 1803 р. перейшла до Депо мап при Чорноморській флоті.

Видання Миколаєвської друкарні обслуговували головним чином потреби флоти та Штурманської школи. З книжок, що уявляють загальний інтерес, тут були надруковані в самому кінці XVIII ст. кілька творів Захар'їна: повість «Арфаксадъ», «Новый Синописъ», «Приключеніе Клеандра и Ни-

¹) В. Семениковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 6, стор. 27—29; № 7, стор. 41; № 8, стор. 42—43; 1912 р. № 2, стор. 48.—*Його-жс.* Дополнительные материалы для истории провинціальныхъ типографій XVIII и начала XIX вѣка. «Русскій Библіофилъ» 1913 р. № 7, стор. 60—64.

²) В. Семениковъ. Ор. cit. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 7, стор. 40—41; 1912 р. № 2, стор. 77.

³) В. Семениковъ, Ор. cit. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 6, стор. 16—17; № 7; стор. 41—45; 1912 р., № 3, стор. 36—42.

отилды» (всі в р. 1798) та Семена Боброва: лірично-епичне «п'єснотворє-
нїє»—«Таврида» 1798 р., «Домашнїя жертвы или семейственныя удоволь-
ствїя» 1800 р. і. ин.¹⁾.

Друкарство на Поділї починає свою історію з початку XVII ст., але перша подільська друкарня, що існувала в 1601—1611 рр. при кальвин-
ській школі в с. Паневцях, друкувала виключно польські і латинські книги. Виникнення кирилівського друкування на Поділї сполучено з прізвищем молдавського протопопа Михайла Стрільбицького, що в 1795 р. одержав від цариці Катерини II дозвіл перевезти свою друкарню з Дубосар, в Басарабїї, до Могильова-Подільського. Друкарня Стрільбицького існувала, мабуть, недовго. Наслідком її діяльності є «Часослов» 1797 р., надрукований церковно-слов'янським шрифтом.

В 1798 р. в Кам'янці-Подільському виникла світська друкарня²⁾.



¹⁾ В. Семенниковъ. Ор. cit. «Рускій Библіофилъ» 1911 р. № 8, стор. 35—37; 1912, № 3, стор. 53—57.

²⁾ М. Суслопарів, Друкарні Поділля (Історична замітка). «Бібліологічні Вісти» Грудень 1923 р., ч. 4, стор. 109—112.—В. Семенниковъ. Ор. cit. «Рускій Библіофилъ», 1911 р., № 6, стор. 19.



Віктор Романовський.


ІВАН ФЕДОРОВ І ДРУКАРСЬКА СПРАВА НА ВОЛИНІ В XVI СТ.



той час, коли Іван Федоров, або, як його звали у нас на Україні, Іван Федорович, бідкався у Львові, без грошей і потрібного приладдя з метою закласти друкарню, в цей час на сусідній з Галичиною Волині, в Острозі, лагодились приступити до великого діла—до видання слов'янської біблії.

Вже давно в Литовській державі носились з планом видання такої біблії. Ще за часів короля Жигимонта Августа (помер року 1572-го), з дозволу короля вибрався був до Москви київський ієродіякон Йоаким, щоб дістати від царя Московського біблію, «по нашому языку рускому, словенському», аби видати її «в нашомъ государствѣ христіанскомъ, рускомъ, великомъ князствѣ Литовскомъ»¹⁾. Не дуже то пощастило цьому Йоакимові дістати «зводов добре исправленныхъ», а також знайти «бѣседы євангельскія» в перекладі Сільвана, що також малось на меті, бо, як кажуть дослідники, Москва зустріла Йоакима негостинно, за підозріла в якихся побічних цілях і, здається, арештувала й вислала за межі Московщини. Так невдало кінчилась перша експедиція на північний схід з Литви за перекладами святого письма слов'янською мовою. Але в скорому часі князь Константин Острозький ще задовго до видання своєї славнозвісної біблії, почав був уживати заходів, аби знайти добрі копії біблійних текстів слов'янською мовою. Малось на меті, перевібивши ці тексти, зробити видання біблії, як найкраще. Через Литовського посла, Михайла Гарабурду, кн. Острозький випросив у царя Московського Івана Грозного список біблії, перекладеної з грецької мови, як казала давня традиція, ще «за великого князя Володимера, що охрестив землю руську». В інших слов'янських землях, куди послав князь Острозький, ні в Волощині, ні в Туреччині (Сербії), не знайшлося повного слов'янського тексту біблії. Так, принаймні, оповідає Острозький про історію шукання біблійних текстів в передмові до видання біблії 1580 року. Він каже, що за копіями слов'янськими він послав в краї слов'янські, грецькі й італійські й у «римскія предѣлы, тако й канадійскія островы, наче же многихъ монастырей грецкихъ, сербскихъ и болгарскихъ, даже и до самого апостоломъ намѣстника Ієремія, архиєрея Константинограда» і зібрав там багато «книгъ и книгочій по достоянію изобрѣтохъ». Але тільки в Москов-

¹⁾ М. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. VI, 440 стор.



щині знайшовся повний текст біблії, і це був список новгородської, так званої Генадієвої редакції біблії, складеної в Новгороді архієпископом Генадієм в XV віці. Ця ось редакція й була покладена в основу Острозького видання біблії.

В цей час в Острозі, біля князя Константина Острозького, згуртувалася невелика громада освічених людей, що заходились біля просвітньої справи. Вони заклали в Острозі школу, першу на Україні й у всьому східному слов'янстві школу вищого типу, а також працювали біля видання біблії. Для цієї останньої мети потрібна була й друкарня. Як школа, так і друкарня були видатними явищами не тільки для України, але і для всього слов'янства.

Школу Острозьку називають іноді сучасники колегією, або навіть академією греко-слов'янською чи трох'язичною; так, принаймні, висловлювався власний ректор цієї академії Герасим Смотрицький. Заснувалася ця школа в Острозі десь коло 70-х років XVI віку. Одною з найвизначніших справ гурту людей, що купчилися біля цієї школи, було видання слов'янської біблії. Це була справа нелегка, бо коли звірили привезений з Москви слов'янський текст із грецьким, латинським, польським та чеськими перекладами, то виявилось багато «разностей и повреждений». Таким чином Острозьким ученим довелось чимало попрацювати перше ніж остаточно вигогувати текст біблії до друку. І дійсно, з інших джерел ми знаємо, що острозька школа купчила біля себе людей з не аби-якою, як на той час, науковою підготовкою. Так трохи пізніше Захарій Капистенський не без погорди такими словами описує цю острозьку вчену громаду: «Найдовалися тут и мовцы оному Демосфенови равнии... и иные различныє любомудрцы. Найдовалися и докторове славнии въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ выщвѣчонии. Найдовалися и мафематикове и астрологове превыборнии, межи которыми овъ презацный мафематикъ, философъ и астрологъ, Янъ Лятось, который календаръ новый славне изганилъ и перомъ доводне презъ друкъ доказалъ, же есть омылный»¹). До цих-то осіб князь Острозький прилучив і Івана Федорова, що він його виписав зі Львову, аби той влаштував у Острозі друкарню і підготував укупі з ученою братією повний текст біблії до видання. На службу до Острозького Ів. Федоров вступив десь біля 1575 року.

Коли про Ів. Федорова ми взагалі мало знаємо, то про цей період його життя ми знаємо мабуть чи не найменше, а до недавнього часу і зовсім нічого не знали. Справа в тому, що звістки про цю цікаву людину переказані нам з давніх-давен майже виключно передмовама й післямовама до друкованих Федоровим виданнів і тільки в 80-х роках минулого століття Пташицькому пощастило знайти у Львівських архівах документальні данні, що поширюють наші відомости про цього друкаря-ентузіяста. Кілька літ пізніше, в актових матеріялах Київського Центрального архіву теж було знайдено кілька документів, що згадують про Івана Федорова за часів його перебування на Волині на службі у князя Острозького. Ці київські документи дають до біографії Федорова дуже небагато, власне тільки те, що без сумніву встановлюють переїзд Федорова до кн. Острозького біля 1575 року, бо з цього часу Федоров називається в актах «справцею Дерманського монастиря», а цей монастир належав до маєтностей

¹) Цей Латос, «мафематик и астролог», був до того часу професором Краківської академії, але через свою незгоду з реформою календаря, мусів покинути Краків і переїхати до князя Острозького.

князя Острозького. Покійний Малишевський, що використовував київські акти про Федорова, в невеликій статті, на підставі цих документів і спіраючись також на факти, що їх зазначав Пташицький, зробив спробу заповнити прогалину в біографії Федорова з часів 1575—1580 р.р. і висловив кілька гадок, на мою думку, цілком мало гідних віри. Так, наприклад, Малишевський говорить, що Ів. Федоров брав діяльну участь у розшукуванні копій св. писем і навіть сам їздив у слов'янські землі Туреччини. Під час цієї подорожі Іван Федоров заборгував Іванові Сербину, який згадується в актах тільки тим, що касує свої претенсії в справах із Федоровим, які у нього були в Волощині й Туреччині. Але виводити висновок про подорож Федорова тільки на підставі такої глухої звістки навряд чи можна. Тим більш немає підстав гадати про те, що Федоров збирав матеріали для видруккування своєї острозької біблії. Справді, в акті за 22 жовтня 1577 року говориться про те, що Іван Сербин ліквідує свої претенсії до Ів. Федорова, але які то були справи? Чи Сербин позичав гроші Федорову, чи Федоров мав своїх кредиторів, що жили в Волощині, а за нього ручився Сербин, чи Сербин ручився за турецьких купців, що винні були гроші Федорову за куповані у нього книжки—цього ніяк не можна зрозуміти з запису, що його навів Пташицький із *acta advocatialis*. Видко тільки одне, що Федоров мав якісь комерційні справи з Волощиною і взагалі з слов'янськими землями Туреччини, і ми маємо в цьому епізоді з Сербиним підтвердження факту таких комерційних справ. Такі-ж висновки про звязки Федорова з південними слов'янами на ґрунті культурного можна зробити і на підставі інших міркувань. Так взагалі звязки Федоровської друкарні з іншими містами Литви й Польщі були досить широкі. Федоров мав справи з купцями як сусідніх міст, таких як Краків, Коломія, Буськ, так і з далекими, як Слудьк, Київ то-що. Могли бути звязки і з південним слов'янством, бо ще в перші часи перебування у Львові Ів. Федоров звертався за грошевою допомогою до «богатыхъ и благородныхъ въ міръ, прося помощи отъ нихъ и метание сотворяя колѣномъ касаяся» не тільки до місцевих громадян, але й до православних греків, що тільки тимчасово перебували у Львові, а постійно мешкали десь у Туреччині. Так свідчить про це сам Федоров у передмові до свого видання. Можливо, що ще в ці часи завелись у нього якісь борги з людьми, що мешкали в Волощині або Туреччині. В усякому разі звязки з слов'янськими землями у Івана Федорова мусили бути доволі широкі: ось що говорить про культурні зносини тих часів України і південно-слов'янських земель пізніший дослідник давньої літератури проф. Сперанський. В своїй розвідці про духовну спадщину Ів. Федорова, Сперанський наводить численні приклади поширення його українських виданнів серед південного слов'янства. «Варто переглянути—каже він—церковну збірку мало не всякої сербської чи болгарської церкви і там... в більшости випадків ми зустрінемося з такими книжками, як євангелії київського або московського друку, служебна мінея, пролог того-ж таки походження; часто знайдете рідкий у нас примірник біблії, що її друкував років 1580—81 в Острозі Федоров»... «славянская кирилловская книга Ив. Федорова до сихъ поръ остается живымъ свидѣтелемъ культурной связи нашей съ югославянскимъ міромъ¹⁾». Цілком природно припустити, що ці культурні звязки встановились ще за

¹⁾ М. Н. Сперанский. «Иванъ Федоровъ и его потомство». Древности. Труды Импер. Московского археологического общества, том 23, вып. 2-й, Москва, 1914, стор. 87—88.

часів перебування Федорова у Львові. Одиноким натяком на справи Федорова що-до поширення своїх друків, лишилась звістка про скасування Іваном Сербином претенсії у справах, що були у нього з Федоровим у турецьких землях.

Таким чином з біографії Івана Федорова ми виключемо його подорож з метою розшуку рукописів до слов'янських земель Туреччини. Очевидячки зі Львова, видрукуювши р. 1574 Апостола, Ів. Федоров переїхав безпосередньо до князя Константина Острозького біля 1575 року «справцею» (управителем) Дерманського монастиря, який належав князям Острозьким.

Акад. М. С. Грушевський припускає, що записки Федорова князю Острозькому року 1575 були в зв'язку з видавничими планами, що укладав у той час кн. Константин.

Це дуже можливо, бо беручи на увагу, що друкування самої біблії і першої пробної книжки, а так само влаштування друкарні і виправки тексту біблії то що, вимагали при тодішній техніці ніяк не менше трьох-п'яти літ праці, можемо цілком погодитись, що самі записки Федорова князем були першим реальним ступінем до перетворення в життя давньої ідеї видання нової біблії.

Немало часу одбирало у Федорова урядування маєтками Дерманського монастиря. В ті часи володіти або розпорятися маєтком—значило одночасно всіма приступними засобами обороняти його від ворогів, а ворогом міг бути всякий, а найчастіше найблизчий сусід. Довелось й нашому друкареві віддавати свій час на господарювання й хазяйнування тодішніми засобами, що неодмінно зв'язані були з виступами в судах і навіть зі збройними нападами й бійками з сусідами.

До Дерманського монастиря належало село Кунино, яке повсякчас і здавна ворогувало з сусіднім селом Спасовим із-за спірних ґрунтів. Між цими селами бували раз-у-раз сварки, при чому Спасівці були найбільшими задираками і, покладаючись на свого сильного власника, «Гетьмана найвищого вел. князства Литовського, пана Григорія Ходкевича», залишались що-разу непокараними. Після смерті Ходкевича, Куниці скористувались першим привагідним випадком і «з власного розказання» князя Острозького на чолі зі своїм «справцею» Іваном друкарем, як Федоров іменується в актах, напали на Спасівців. Ці останні скаржаться на Куниців і позивають їх до суду із справцею їхнім Іваном Федоровим. Довго тяглась ця справа, при чому, мабуть, у великій мірі докучала нашому друкареві, бо, як ми знаємо з інших джерел, Іван Федоров зовсім не мав нахилу до господарювання не тільки над чужими маєтками, але навіть і своїм власним, бо одмовився від «веси немалой», яку йому подарував старий Ходкевич, щоб забезпечити йому спокійне життя після друкарських праць в Заблудові. Одмовився від маєтку й сумирного життя, щоб помандрувати в далеку дорогу й шукати прикладення своїх сил до улюбленого друкарства, що-б «сѣмена духовныя по міру розсѣвати». Через те Федоров мабуть радо кидає свої господарські справи й переїздить в кінці 1576 року до Острогу, щоб працювати виключно коло друкарських справ.

В 1580 році в Острозі Ів. Федоров випускає Псалтирь і «Новий завіт». У передмові до цього видання Федоров звертається до кн. Константина Острозького й просить його прийняти цю книгу «яко пръвый оwoшь отъ дому печатного своѣго Острозького». Книжку цю надруковано в 8-мку, на 484 листках по 30 рядків на сторінці, з чорними заставками ріжних визерунків, з кіноварними надрядковими написами і деякими заголовними літерами, з гербом кн. Константина Острозького і зі знаком «печатника



з Москви». До цього ж таки видання додано абеткового покажчика, якого склав Тимофій Михайлович на 53 листках ¹⁾.

В тому ж таки 1580 році, 12 липня вийшло з рук Івана Федорова славнозвісне й монументальне видання так званої Острозької біблії. Перші вісім листків цієї біблії нумеровані—містять в собі 1) Заголовок книги, який надруковано кіновар'ю й чорною фарбою і обведено тою самою рамкою, яка вживалася в Московському й Львівському «апостолах», 2) герб князя Острозького з літерами К. К. и К. W., які оточені віршами з шести куплетів, 3) дві передмови з віршами на прикінці їх, першу грецькою й слов'янською мовами від князя Острозького—другу від Герасима Даниловича, однією слов'янською мовою і оглав книг старого й нового завіту. Далі на нумерованих листках уміщено спочатку історичні книги Старого Завіту; книги пророцькі й навчаючі мають особну нумерацію листків (1—180 стор.); три Макавейські книги знов мають особну нумерацію (1—30 стор.) так само, як і чотири Євангелії (1—56 ст.). Нарешті всі інші новозавітні книги знов уміщено на листках з окремою нумерацією.

На останньому аркуші надруковано «послѣсловіє» самого друкаря Ів. Федорова, його знак і «выход». Текст прикрашено визерунками, фігурними літерами то-що ²⁾ Біблія має шість шрифтів.

Усю книжку надруковано доволі дрібним слов'янським шрифтом, далі є шрифти: грецький, подібний до слов'янського і крім того є ще дрібний слов'янський й на заголовкових листках московський т. зв. «первопечатный».

Буйний шрифт, котрим надруковано 2-ий й 3-ій рядок заголовного листка, взято з віленської друкарні Мамоничів.

Так видрукувано було одну з найвидатніших книжок в цілому слов'янському світі. В швидкому часі популярність Острозької біблії вийшла далеко за межі України. Причина тому полягала в високій вартості як самого тексту біблії, так і в бездоганному зовнішньому вигляді друкованих сторінок. Як я вже казав, перевірку тексту біблії зроблено було за допомогою вченої Острозької громади. Особливо доклад праці до біблійного тексту Герасим Данилович Смотрицький. Він написав простору передмову про важливість святого письма для народу і склав вірші на герб кн. Острозького. Значну участь над виправленням тексту біблії приймав також і сам друкар наш, Іван Федоров. Особливо пильнував він наслідувати тексту давній Генадієвій біблії, запобігаючи вносити в текст якісь нові слова й речення, ближчі до народньої мови. Текст Острозький так близько повторює Генадієв, що повторює навіть помилки цього останнього. Один з біографів Федорова (проф. Малишевський) висловив гадку, що друкар Федоров знав і грецьку мову, принаймні вчився їй, щоб краще працювати над текстом. У нас немає підстав, щоб підтвердити, або відкинути цю думку. В усякому разі текст Острозької біблії говорить швидше за те, що до грецьких перекладів святого письма редактори зверталися мало. Але так чи інакше, видання вийшло зразкове.

Що до друкарської техніки, то вона, як на той час, була бездоганною: «Красою шрифтів, чистотою й чепурністю друкарського виробу Острозька біблія не гірша за найкращі видання Європейських друкарень того часу» ³⁾.

1) Булаковъ. Иллюстр. истор. книгопеч. Спб., 1889, стор. 260.

2) Ibidem, 261 стор.

3) Булаковъ. Op. cit., 263 ст.

Крім згаданих виданнів в Острозі було надруковано цілу низку інших:

- 1) Хронологія Римші (дві картки) 1581 р.
- 2) Без року збірка грамот патріярха Єремії в календарній справі.
- 3) О крестном знамені (дві картки).
- 4) Грамота на священство від К. Терлецького (без року).
- 5) 1587 р. Гер. Смотрицький «Ключь царствія небеснаго».
- 6) 1588 р. Св. Василя. «О единой истинной православной вѣрѣ».
- 7) Постническія словеса св. Василя 1594.
- 8) Посланіє кн. Острозького проти владик уніятів 1595.
- 9) Іоанна Златоустого Маргарит 1595.
- 10) Часослов 1599.
- 11) «Книжица в 10-ти розділах» 1598.
- 12) Правило истиннаго живота христіанскаго 1598.
- 13) Отписъ на листъ, въ бозѣ велебнаго о. Іпатія 1598.
- 14) Апокрізісъ Альбо отновѣдъ на Книжны о съборѣ Берестейскомъ Філалета 1598 або 1599.

Це майже всі Острозькі видання XVI віку.

Не дивлячись на невелику, як на наш час, кількість виданнів, Острозька друкарня визначається особливою вагою своїх друків. Я вже згадував про біблію. Зазначу хіба ще на такі видання, як грамоти патріярха в справах календарній, або «Ключь царствія небеснаго», особливо полемичні видання в справі унії, головне «Апокрізіс» Філалета, надрукований другим виданням в Острозі 1598 р.

Це найвидатніший трактат з усієї полемичної літератури того часу. Філалет розкриває таємні пружини, якими керувались владки йдучи до унії з Римом, наводить листи короля,—митрополита й Потія, і взагалі малює яскраву картину тодішньої боротьби против Унії. Особливий розділ Філалет присвятив обороні загальних принципів соборности, щоб довести справедливість православного берестейського собору. Не дивлячись на неправославність своїх деяких теологічних поглядів «Апокрізіс» довго був уживаний православними як першорядна зброя проти уніятів і католиків.

Вже з цих прикладів бачимо, що школа Острозька і друкарня були найвизначнішими культурними явищами на Україні. Скоро і по інших містах України почали закладатися друкарні й школи.

На Волині відомі такі друкарні—в Дермані, Рахманові, Четвертні, Луцьку, Кременці і Почаїві.

З цих друкарень тільки Дерманська закладена була в XVI віці і мабуть при допомозі Івана Федорова—решта заснована вже в XVII столітті, коли Острозька друкарня почала занепадати після смерти Константина Острозького.

Ще за життя кн. Острозького, Ів. Федоров видрукнувши в Острозі третє своє видання, переїздить до Львову, де й помер у великій скруті 5(15) грудня 1583 р. До недавнього часу на кладовищі Львівського Онуфрїївського монастиря знаходився надгробок Федорова з надписом: «друкаръ москвитинъ, который своимъ тщаниемъ друкуваніе занедбаное обновилъ; преставился в Лвове року 1583 декабрь...» а посередині було написано так: «упокоенія воскресенія из мертвыхъ чаю. Друкаръ книгъ пред тым невиданныхъ». Посередині надгробку уміщено було друкарський знак, що Федоров вживав і по своїх виданнях, з літерами І та Ѡ. На превеликий жаль цей надгробок знищено ще в 1883 р. Вже за часів війни світової один з кореспондентів, побувавши у Львові, зробив в Московському Археологічному



Товаристві доклад, де говорив, що у Львові ще й досі зберігається надгробок Федорова. Але ця звістка ще в 1915 році спростовується категорично В. А. Верещагиним, який каже що за місяць шукання могили Федорова, надгробку і т. ин. він рішучо нічого не знайшов.

Таким чином після Федорова нічого не лишилося крім його видань—решта загинула. Але діло його говорить саме за себе.





Кость Копержисинський.

ОСТРОЗЬКА ДРУКАРНЯ В ОСТРОЗІ ТА В ДЕРМАНІ ПІСЛЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ (1596 р.), ЇЇ ВИДАННЯ ТА ДІЯЧІ.



ро Острозьку школу й друкарню писалось досить багато, але при тому найбільше уваги зверталось на часи її розквіту в 80-х рр. XVI в.—Ми, з свого боку, звернемо увагу українських бібліографів на час діяльності острозької друкарні після берестейської унії, зокрема й на той мент, коли друкарню й школу перенесено було до Дерманя.

В 90-х рр. в Острозі помічається де-який занепад наукової й просвітньої діяльності. Добре освідомлений про українські справи патріарх александрійський Мелетій стурбовано прохає кн. Костянтина-Василя «збудувати школу, —цю найкращу огороду благочестя»; проте ж турбується він і в листі до скарбника князя ¹⁾ (1597 р.). Зразу поліпшити справу було неможливо, бо після подій 1596-го р. українська інтелігенція була заякана, греки змушені були втікати закордон: отож знайти православних учителів було за важко. Залишалось іти по лінії найменшого опору. Так і зробили. Головним чином звернули увагу на діяльність друкарні. Треба було поспішати, і ось р. 1597-го в Острозі (а не в Вільні), не розібравшись добре в тому, що робили, видрукували книжку неправославного вченого Христофора Броневського, славнозвісний «Апокризис», 4^о, за якого довгий час дорікали українцям польські критики й діячі, обвинувачуючи їх в звязку з «еретиками» (Карат., ч. 151).

Р. 1598-го в Острозі видано вже не одну книжку: Василь Сурзький друкує «Псалтырь съ возследованіемъ», 8^о, передпославши книжці свої вступні статті. Порівнюючи до кн. «О единой вѣрѣ» (1588 р.), зложеної тим же діячем, нові статті не містять у собі нічого нового ні темами (пасхалія, календарна справа, походження д. св.), ні способом викладу. Той же письменник того ж р. 1598-го видає свою «книжницю», 8^о, в десятих розділах, не підписавши свого ймення. Книжку зложено шаблоновою для цього письменника системою (див. оглав її у Каратаєва, ч. 158), уявляє собою

¹⁾ Листи Мелетія в кн. «Мелетій Пигаєв» II. *Мальшевскаго*, II, стор. 75, 76.

збірку чужих творів (напр., листів Мелетія). Передмова до неї з розміру та з боку змісту незначна, і навіть перший розділ, який містить «Указаніє отъ богословскихъ писмъ и вселенскихъ учителей отъ священныхъ ихъ писаний, яко Духъ Св. отъ единого Отца исхождение имать»—поза цим «Указанієм» має лише невеличку статтю редактора, Василя Суразького, на шаблону для цього письменника тему про походження духа св. від отця і сина. Крім того видано «Часослов» (Остр., 1598) також, як припускав ще Максимович, приготований до друку Василем Суразьким¹⁾, який навіть не мав часу написати до книжки передмову (Карат., ч. 153).

Нарешті надруковано було «Отпис на лист» «Клирика церкви Острожской» єпископові володимирському й берестейському Іпатієві Потієві, писаний р. 1598 (Карат., ч. 155). В тій же кн. наприкінці, уміщено було «Історію о листрикійскомъ, то есть о разбойническомъ ферарскомъ синодѣ» що залежалась в друкарні²⁾.

Р. 1599-го той же «клирик» уложив відповідь на другий лист Іпатія до кн. Острозького, але, як видно, його не було надруковано³⁾.

Цих кілька видань свідчать про те, що вирішили, що б не було, поновити діяльність. На асигновані князем гроші видруковано було наспіх твори, що залежали в друкарні під час занепаду її роботи. Цілу працю трудолюбно та з любов'ю до справи української просвіти та української партії в польсько-лит. державі виконали три особи: Василь Суразький, Клирик Острозький та брат відомого ворога польської шляхти та панів, героя народніх легенд Северина Наливайка,—п. о. Даміян Наливайко. Допомогали їм певне якісь невідомі нам учні. Р. 1597-го приїхав до Острогу архид. Кириян зі Сходу.

На чолі цілого острозького гуртка в цей час стояв Василь Суразький (так його іменували сучасники К. Сакович, М. Смотрицький), який підписувався в редактованих ним виданнях (1588, 1598) скромним титулом «многгрѣшнаго и худшаго в христіанѣхъ, убогаго Василя»⁴⁾. Він обняв завідування Остр. друкарнею певне р. 1586-го, коли її залишив Іван Федоров⁵⁾, а до того, мабуть, учився друкарської справи в цього першого друкаря-москвина. До 1598-го р., коли з іменем Василя вийшло останнє видання («Пс. съ возел.» 1598), він, певне, завідував Острозькою друкарнею й коло цього року мабуть умер. Всі видання 1586—1598 рр. у Острозі виходили в світ за доглядом В. Суразького. Окрім перерахованих уже в нас передмов та редакційної роботи йому належить ще коротка передмова до «Маргариту» 1596 р. (Припущення А. Селецького)⁶⁾.

Ні Василь Суразький, ні його співники не в силі були самостійно й у потрібній кількості подати оригінальні вчені трактати й тому змушені були брати матеріал зі сторони, з непевних, часом, рук, або використовувати старий. В такий спосіб утворювалося хоч би позверхове кви-

¹⁾ Собр. соч. I, 188. «Священникомъ Васиіємъ».

²⁾ На думку К. Студинського В. Суразький користувався нею вже р. 1588.

³⁾ Опублікував К. Студинський.—Пам. укр.-руської мови і літератури вид. Арх. Ком. Н. Т. ім. Ш. у Львові, т. V, стор. 201—223. Гадка де-яких учених про існування «Патерика или отечника Печерского» (Остр., 1597) безпідставна. Місяця, що на їх покликається В. Завитневич для доведення його існування, взято певне з рукописного патерика («Паллиод. З. Копись.»), Варш., 1883, стор. 361.

⁴⁾ Не треба змішувати його з Клириком Острозьким та з др. діячами, як це часом робили дослідники. Докладно про нього говорить в моїй невидрукуваній студії п. з. «Вас. Суразький та його письменницька діяльність».

⁵⁾ Припущення А. Селецького: «Остр. типографія», стор. 99—100.

⁶⁾ Підстава: схожість передмови з кн. «О вере единой». У Карат., ч. 139.

тування: з друку виходили книжки не дуже блискучі, як утвори оригінальні, невидатні з боку якості, та проте досить численні й небезкорисні. Вже в самій штучності цього уданого квітання криється причина наступного нового занепаду. Лишень через чотири роки вдалося видрукувати «Часослов» (Острог, 1602), але це видання відноситься ближче до дальшого періоду діяльності Острозького гуртка.

Однак у той час, коли (р. 1598) спинилася робота в Острозькій друкарні, культурні традиції Острозького «гелікону» скупчувалися в Дерманському монастирі, який з давен-давна (заснований в XV в.) відомий був на Україні, як осередок книжної справи та мав змогу користуватися науковою допомогою з Острогу та Суражу¹⁾, коли там розквітало «сім вільних мистецтв». В XVII ст. Дерманський монастир²⁾ підупав, але з XV до початку XVII-го ст. він ще-далі більше багатів на маєтності та книжки, що там зосереджувались й переписувалися. Наприкінці XVI ст. делегати з цього м-ря на берестейському соборі відогравали велике значіння. Це видно хоч би з того, що ігумен дерм. монастиря, вже архимандрит, Генадій підписувався зараз же по архим. Київському.

Р. 1599-го Дерманський монастир, певне підсилений діячами Остр. гуртка, виконав велике завдання—переклад «Пчелы». Вже цей переклад (з грецького видання Геснера, Венеція, 1549) свідчить про інший, ніж то було в Острозі, напрям роботи: помітно намагання ближче додержуватися ц.-слов'янської мови, тоді коли в Острозі писали й друкували мовою «простою»³⁾. Діячі Дерманського гуртка належали, як видно до консервативнішого напрямку, а переклад їхній не витримав конкуренції з старшим перекладом «Пчелы», який встиг завоювати собі симпатії читачів.

Проф. М. Сперанський ставить дерманський переклад «Пчелы» в звязок з дальшим заснуванням друкарні й школи в Дермані. Праця коло перекладу є один із перших ступінів до поновлення справи, яка починала гинути. Офіційний («фундуш»⁴⁾) школи й перенесеної з Острогу друкарні, зроблений кн. Кост. Вас. Острозьким (1602 р.), треба ставити в звязок з приїздом до резиденції українського вельможного пана досить відомого українського діяча, освіченої людини, автора «Путника о святомъ градѣ Іерусалимѣ»⁵⁾, Мелетієвого екзарха, Ісаакія Борисковича, який пізніше став єпископом Луцьким та Острозьким (номінально). Присутність в Острозі почесного гостя, строго ортодоксальних поглядів (однак, як свідчать його листи та «Путник», не ворога простої мови) розворушила старого князя, і вже р. 1602-го в Острозі видруковано згаданий нами «Часослов» (Карат., ч. 169). По «фундації» монастиря Ісаакія було призначено першим його ігуменом, хоча згідно з її змістом, ігумен на майбутнє мав обиратись.

Наприкінці 1602-го або на поч. 1603-го р. прибув до Дерманя, вихованець Острогу відомий Іов Княгиницький⁶⁾, людина ортодоксально право-

1) Сюди переведено друкарню й школу р. 1582-го.

2) Літературу про Дерм. м-рь див. в *В. Зєвринського*: «Матеріали для истор.-статист. изсл. о православи. м-ряхъ. I, Спб. 1890 ч. 168.

3) *М. Н. Сперанскій*.—Переводные сборники изреченій в сл.-рус. письменности. Москва 1904; текст частково видрукований в «Приложеніяхъ». В перекл. брав участь «болгарин або поболгареній українець» (судячи з мови), стор. 388—389.

4) Пам. изд. времени. ком. для разб. др. акт. IV. Київ. 1839, 34—39.

5) Припущення І. Франка; текст видр. в «Литер. сб., издаваемомъ гал.-рус. Матией». Львів. 1871, стор. 99—123.

6) Див. «Житіє» його. «Зоря галицька яко альбум», 1860, 228.

славних поглядів¹⁾, досконалий знавець церк.-слов. мови та знайомий з мовою грецькою. Пробув він у Дермані, як і Ісаакій, до самого початку 1605-го року.

Короткий час перебував у Дермані Григорій Отреп'єв зі своїми товаришами, та особливого значіння для культурної справи перебування його мати не могло. Отож при таких власне умовах вирішено було перенести до Дерманя Острозьку друкарню, якою, по смерті Василя Суразьського, завідував один із панотців Острогу, вихованець Львівської єзуїтської колегії (якої певне не скінчив) Даміян Наливайко, родом з Кам'янця на Поділлі²⁾ (?). Народився він чи не наприкінці 40-х рр. або на самім початку 50-х рр. XVI ст., з походження був сином вільного, заможного козака-ремісника, вчився, як видно, в Віленській єзуїтській колегії, а по смерті батька, якому його роботодавець Гусятинський пан Калиновський «*zebra pokolatal*», став єдиною опорою зсиротілої родини та оселився в Острозі, де став панотцем і одночасно учнем І. Федорова в друкарській справі. Коло 1589-го р., коли патріарх Єремія гостював у Острозі та прихильно поставився до Даміяна³⁾, той одержав підвищення і став протопопом придворної церкви в Острозі (спочатку, певне, Богоявленської, потім Миколаєвської). Першорядне значіння почав Даміян відогравати в Острозькій гуртці тільки тоді, коли зійшов з кону Василь Суразький (коло 1598-го р.). Всі видання, що виходили накладом Острожського з 1602-го р. («Часослов», Острог) випускались за безпосереднім доглядом, а часом і з іменем Даміяна. Однак нам загрозувала б велика помилка, коли б ми захотіли судити про діяльність Даміяна лишень із змісту урівноважених передмов його до редагованих ним видань, у яких він скромно підписувався: «Даміанъ, недостойный пресвитеръ». Документи Архіву П.-З. Р.⁴⁾, в яких ім'я його зустрічається поряд із іменем Северина Наливайка, дають нам рясний матеріал для «реальної» характеристики ідейного представника української культури міст, того героїчного часу. Людина палкої козацької вдачі, Даміян з'являвся перед українські маси то з хрестом⁵⁾, то з мечем у руках. Скарги на Даміяна дають незаперечні данні для того, щоб судити, що розбишацькі напади, в яких, звичаєм того часу, брав участь Даміян, були корисні не тільки для «ідейної справи, але й для кишені привідді та його спільників, які збагачували свої матеріальні скарби коштом прихильників католицтва та унії. Кара на смерть Северина (на «мідянім бикові», як каже народня легенда), поважні літа та зміна обставин часу, зробили Даміяна лагіднішим. Він з часом став виключно займатися справами української просвіти та писати панегірики в пошану і славу вельможного пана, якому передовсім служив та був зобов'язаний своєю недоторканістю підчас великої поразки української партії в державі шляхетської республіки. Яко особа духовна, Даміян знайшов спільну мову з ортодоксально-православними особами, що керували Дерманським монастирем, а яко людина життя він вніс до їхнього осередку острозьку поступову течію, що стояла за «просту мову» в святім письмі, являючись

¹⁾ Див. реценз. його на «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона. *Голубевъ*.— П. Могила, т. I. «Приложенія».

²⁾ Про нього я розповів докладно в невидрукуваній статті.

³⁾ D-r Antoni J. (Bolle) Przewodnik naukowy i literacki. *Rozznik*. VII, 1879; стор. 867 і далі.

⁴⁾ Ч. I, т. III.

⁵⁾ К. *Niesiecki*. *Korona Polska*. Lw. 1740, стор. 518—519: оповідання про процесу на чолі з Даміяном.

головним її заступником у Дерманю. Ось це, властиво, й спричинилося до того, що Дерманські видання друкувалися двома, а не одною, церк.-слов'янською, мовами.

Першим виданням перенесеної до Дерманя друкарні був «Диалогъ або розмова о православної и справедливой вѣрѣ, единой Мелетія патриарха александрійского», без указівки місця та року видання, але певне в Дерманю, коло р. 1603-го (Карат., ч. 173). З листа ¹⁾ князя Острозького до Львівського Братства від 7 червня 1602 (?) року, писаного, на нашу думку, тоді, коли до Острогу дійшла звістка про смерть патриарха видно, що надрукування цієї книги знаходиться в звязку з цією сумною звісткою та що вона мала вийти з друку також грецькою мовою (Острозький прохає грецьких літер та «зицера цвичоного», а власне Касіяновича, який знає, як їх вставляти до форми). Українською мовою «Диалогъ» було перекладено близьким до Мелетія «зацнымъ мужемъ» Микитою (Никитою) ²⁾. Грецький текст зовсім не дійшов до нашого часу; український зберігся в двох списках. Одного з них видрукував Малишевський (ор. сіт. II кн. 1872, стор. 49—84), а другий ми знайшли в рукоп. збірнику Р. П. Б. (Собр. Яворського, ч. 10). За редактора грецького друку книжки, коли такий існував, слід визнати Ісаакія Борисковича, а українського—Даміяна.

Другим виданням у Дерманю був «Ухтаикъ сирѣчь ѿ ѿмогласникъ»..., (Карат. ч. 176) якого розпочато друком 12 квітня 1603 р., закінчено у вересні 1604-го р., (див. вихід, Каратаєв, ч. 176). Вихідного листка цієї капітальної праці (в аркуші) підписав «Даміанъ, недостойный презвитеръ». Це свідчить, що він брав значну участь в підготованні книжки до друку. Йому напевне належить велика передмова, друкована двома мовами (українською та церк.-слов'янською; церк. слов'янськ текст певне належить Іову Княгиницькому). Кінець-кінцем передмова ця могла бути колективною працею дерманського вченого гуртка. Іов Княгиницький та Ісаакій певне теж брали участь в її компонуванні. На звороті титульної картки уміщено панегіричні вірші (видруковані в «Изслѣдов. и Матеріалахъ» акад. В. М. Перетца, I, часть, II, СПб., 1900).

В основу дерманського Октоїху, як це викриває порівняння, покладено Московський Октоїх (1594), що його видав Андроник Тимофієв Невска за патр. Іова. Церковно-слов. мова первотвору залишилась й у дерманським виданні; часом, врешті, видавці мимоволі вносили українізми в правопис, зчасти, однак, навпаки, слов'янізували текст, намагаючись бути консервативними. Всі інші зміни в московським виданні скеровано на те, аби скоротити та зменшити розміром двохтомове московське видання. З цією ж метою вжито було й петіту. В результаті цієї технічної роботи створилась книжка з боку кількості матеріалу менша від московської на ⁰/_о 30, а на розмір менша вдвоє (в залежності від шрифту). Мети було досягнуто, за рахунок, проте якості, бо московським виданням, де сповна наведено пісні, було зручніше користуватись.

Третім виданням дерманської друкарні був «Листъ» Мелетія до Іпатія Потія. ⁴⁰ (Карат., ч. 178); видано його, як свідчить титульна картка, 6 лютого 1605-го року. Мовою українською перекладено листа, як свідчить уміщена наприкінці (зложена, певне, Даміяном) вірша, на Україні («въ Сар-

¹⁾ Акты, относ. къ ист. Зап. Рос., собр. и изд. Археогр. ком., т. IV СПб. 1851, стор. 203.

²⁾ Див. передмову.

матехъ») І. Борецьким («Борецкимъ надлеръ Апольови коханымъ»), який був тоді ректором Львівської братської школи (з 1604 р.).

Вірші «На крестъ в гербъ, о томъ, што на кони, На мѣсяць и звѣзды» (їх передрукував акад. В. М. Перетц), а також передмову¹⁾, зложеною Даміаном, про що свідчить підпис.

Трьома вище згаданими виданнями обмежується видавнича діяльність дерманського гуртка. Р. 1605-го Ісаакій та Іов залишають Дермань. З їх від'їздом припиняється педагогічна (у школі) та друкарська робота в монастиреві. Технічне приладдя друкарні переносять знов у Острог, і там наступного року відновляється друкарська справа. Навіть той короткий речинець, протягом якого друкарня існувала в Острозі, дає змогу констатувати неухильне переведення в життя намальованого задалегідь програму праці. Шукуючи творів безперечно авторитетних, дерманські діячі обмежились насамкінець лишень на творах Мелетія. Розраховано їх було на ширші кола читачів і для того видано приступною українському освіченому громадянству українською літературною мовою того часу. Ідучи на зустріч естетичним запитанням суспільства, а так само з пошани до засновника монастиря, який власне утримував друкарню, виданням передпосилали панегірики та прикрашали їх малюнками.

Своє консервативне відношення до мови церковних книжок гурток українських діячів виявив у вид. «Октоїха». Навіть передмову видруковано було в цім виданню, рівнобіжно з українським текстом церковно-слов'янською мовою. Загальне, ідейне керівництво мав, розуміється, патріарший екзарх, якому допомагав Іова Княгиницький, технічне переведення в життя всіх планів виконали Даміян та невідомі нам його другорядні помішники. Серед останніх тоді й пізніш могли бути Острозькі панотці Сава (докум. за 1592 р.) та Данило (докум. за 1597 р.)²⁾.

Після від'їзду Ісаакія та Іова Даміян залишився єдиною досвідченою в друкарських справах і найбільше освіченою людиною.

До смерті кн. Костянтина-Василя Острозького (1608) робота друкарні йшла нормально.—Р. 1606-го видруковано було в Острозі «Молитовникъ», це б то «Требникъ» (Крат., ч. 184—185). Це безперечно одно видання. Вірші «На гербъ», що їх було видруковано в цій книжці, треба ще розшукати українським бібліографам; їх бракує в відомих нам примірниках Ленінграду, а в Рум'янцевській книгозбірні зовсім бракує цієї книжки. В підписаній Даміаном передмові видавець виправдується в помилках у цій праці (ото-ж Даміян почував за неї відповідальним себе), а на початку каже, що приводом для надрукування послужила потреба в такій книжці та постанови православних соборів, які звернули увагу на помилки богослужбових книжок взагалі. Мова требника—ц.-слов'янська; штрифт великий (як у «Часол.» 1602-го р.).

Хоча Даміян нічого не говорить про других осіб, що працювали коло підготування тексту до друку, а все-ж треба гадати, що «коректованє» його з грецьким текстом розпочав ще дерманський гурток. Закінчив працю Даміян. На нього-ж пала провина в «єресях», допущених у книжці, в тому, напр., що наказується перехрещувати й католиків, коли б ті захотіли прийняти православ'я.

¹⁾ Надрук. в «Образцахъ сл.-рус. книгопечат. съ 1491 г.», табл. XXII. Повідомлення І. Франка, ніби то листа Мелетія р. 1605-го видруковано було й по-польському, в приступних мові джерелах стверження не знайшло.

²⁾ А. Перлштейль. Описание г. Острога. Чт. в И. Общ. И. и Др. Р., М., 1847, ч. 4, ч. VI, стор. 138, 140—141.

Цікаво, що того ж 1606-го р. «Требника» видано було також у Стратині накладом єпископа Гедеона Балабана. Р. 1607-го видано було книжку з голосним заголовком: *Лѣкарство на опалый оумысль чоловѣчій а особливе на затверделые сердца людскіе*; 4^о (Карат., ч. 190). Книжка містить послання Івана Золотоустого до Федора-Мниха та тестамент Василя, царя грецького до сина його Лева. Кілька українських віршів¹⁾, передмова та вихідна стаття належать Даміянові.

Текст уміщених в кн. творів видруковано двома мовами: укр. та церк.-слов'янською. Даміянові належить тільки український переклад, бо ц.-сл. існував і раніш. «Еслимъ тежъ,—пише він,—в перекладанью на простую мовоу невласне положилъ, альбо в чомъ не догодилъ, ты, яко моудрый, поправъ, а мнѣ яко человѣкови перебачъ» і т. д. (вихід. лл. 47 зв. — 48).

Лише через чотири роки після смерти кн. Острозького, у р. 1612-ім вийшло третє острозьке видання «Часословъ, сирѣчь послѣдованіе слоужбы...» «повеленіем» кн. Януша Острозького, католика з переконання²⁾. За «Часословом» в кн. уміщено «мѣсяцесловъ». Невідомо кому належать вірші на герб Острозьких (видано ак. В. М. Перетцом та І. О. Бичковим) та «Предмова до чительника»,—можливо, що теж Даміянові. Що правда, в цім часі (з 1610-го р.) перебував уже в Острозі Кипріян, який теж міг прикласти своїх сил до нового й останнього видання Остр. вченого гуртка.

Католик Януш дав дозвіл та засоби на видання «Часослова» певне не дуже охоче та лише шануючи пам'ять батька. Ото-ж раз одержаний дозвіл братчики постарались як найширше використати та передовсім відбили видання в багатьох примірниках.

Узгляднюючи той матеріял, який доводилось нам переглядати в Рос. Публ. Б. у Ленінграді, роботу їхню уявляємо собі так.

Видрукувавши книжку, вони відбили ще брошурку на сім зошитів (56 лл.), дрібнішим штрифтом та, щоб не викликати нарікань, приєднали її до видання «Часослова» й «Мѣсяцеслова», не змінюючи навіть титульної картки (такий примірник є).

Далі зложено було коротку передмову³⁾, виключно до «Мѣсяцеслова» та до неї приєднано текст цієї книжки (вірші залишилися ті ж самі). На титульній картці цього «Мѣсяцеслова» не змінено було навіть числа місяця цього видання (25-го травня).

Очевидно, що одночасно зложено було передмову до «Часослова» і подібним чином випущено в світ окрему книжку «Часослова».

Згадані в нас сім зошитів (56 лл.) зброшуровано було й окремо випущено в світ. Принаймні, єп. Дамаскин (Семенов Руднев) в своїй «Библиотекѣ Россійской» (СПБ. 1881, стор. 47) називає видання: «Полустава, в Острозѣ, 4^о». З боку змісту ці сім зошитів дійсно є півустава. Можна було б на підставі тих самих даних намалювати иншу картину роботи острозького братства в 1612-ім році: за нашу гіпотезу говорить те міркування, що на початку братчикам довелось бути дуже обережними та лише потім вони зважились в де-якій мірі розкрити свою роботу.

На перерахованих виданнях властиво й кінчиться слов'янське друкування острозької друкарні.

1) Сполучених зі змістом книжки й передмови: доказ, що Даміян є автором вірш; підписався він під передмовою.

2) Докладний опис цього видання зо всіма його подробицями див. в ст. І. О. Бичкова «Замѣтки о нѣкотор. ц.-сл. ст.-печ. кн.», Отч. П. П. Б. за 1886, 3—10; Карат. 2 2.

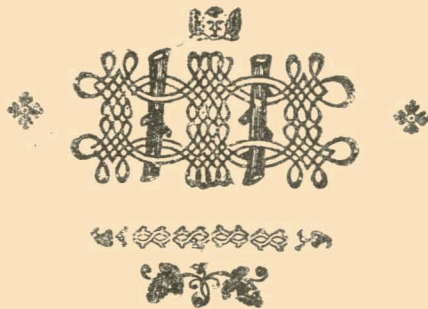
3) Текст передмови видрукував цілком І. О. Бичков.

Р. 1627-го Даміян Наливайко помер; старі розбишацькі вчинки його вже давно відійшли в непам'ять. Суспільство мало перед очима своїми лише його працю коло друкування святого письма та просвітню й релігійну роботу на українським ґрунті. Про вмерлого прихильно відізвався навіть не-православний Мелетій Смотрицький у своїм «Paraenesis'-ові» (W Krakowie, 1629, стор. 7, Р. П. Б. 13. VIII, 7, № 18).

Лише через багато років, р. 1640-го видано було в Острозі «Книгу Боговдохновенную Никона Черногорца»,—останній твір, виданий в старовину українською мовою в колись славнозвісній друкарні (Карат., ч. 507).

Не треба одначе гадати, що робота острозького братства виявлялася тільки у видавничій діяльності: це лише той бік її, який викриває перед очима нашими відповідні, прилюдні кроки й виступи української партії в тих бурхливих обставинах. Мимо того острозький гурток готував книжки й не для друку. Окрім згаданої вже «Пчелы» вкажемо ще збірник Моск. Рум. Бібл. (ч. 2616) українського письма XVI—XVII в.в., який може бути дуже цікавим для українських бібліографів¹⁾. Цей збірник безперечно вийшов з кол острозького вченого гуртка. Поміж иншим матеріалом тут зустрічаємо «Лекції славенскіє отъ перера Няливайка выбраніє»—твір Даміяна (збірник подібний до «Пчелы», одначе мало має спільного з відомими в друку текстами її).

Те, що було видано в Острозі, є лише невеликими рештками з великих, понайбільше втрачених скарбів і увляють з себе наочне свідцтво тої героїчної боротьби, яку вело українське місто з польським панством. Ціла українська культура тих часів була міщанською (згадаймо Львівське, Київське, Острозьке братства; Даміян—син ремісника); під прапором ідеологічним міщанство, як суспільна класа, вела вперту боротьбу зі своїм сильним ворогом і досягало в ній певних наслідків, зберігаючи одночасно для нащадків зернятка української культури, її ідейний скарб і технічні прийоми літературної продукції. Слабке в умовах тих часів, міщанство мусіло ховатись під охоронницьким крилом великих можновладців: князі Острозькі є одні з найпомітніших кураторів того часу. В їх цитаделі маємо всі риси, що завжди характеризують добу відродження (порівн. Італію) з вельбителями-панегіристами в тім числі (Гарасим Смотрицький, Даміян).



¹⁾ Описано його А. Соболевським. «Чт. въ Ист. О-вѣ Нест.-Летоп., К., 1893, отд. II, стр. 16.



Микола Михайленко.

ПРО КИЇВСЬКІ СТАРОДРУКИ XVII І ПОЧАТКУ XVIII ст. (1616 — 1721 р.р.).



еред пам'яток старовини, якими користуються дослідники для освітлення суспільного та культурного життя України, значне місце займають українські стародруки, з них зокрема київські. Їх по цей час ще мало студіювали. Після праці Ф. Титова¹⁾, що має хибні, можна ще повторити для характеристики стану студіювання київських стародруків XVII—XVIII ст. слова акад. М. Грушевського, котрими він охарактеризував київські видання перших десятиліть XVII ст. «Не вистудіювана ближче навіть друкована спадщина київського гуртка цих часів— київські видання дуже цінні для історії київського

культурного життя цих часів»²⁾.

В короткому огляді київських стародруків XVII ст. і початку XVIII (до 1721 р.), котрий нам поставили завданням дати далі, доведеться рахуватися з цим станом київських стародруків і не всі питання далі можна буде накреслити вповні.

Історію київських стародруків розпочинають з історії Київо-Печерської друкарні. Початок останньої звязують з діяльністю відомого Єлисея Плетенецького, що походив з-під Золочева, землі Львівської³⁾.

¹⁾ Пр. Ф. Титовъ. «Типографія Києво-Печерської Лаври», т. I К. 1918, ст. 506 і «Приложенія къ первому тому» К. 1918 ст. 18 + 546. Велика книжка Титова в 2 частинах має хибні. Так у томі про друкарню автор при опису Триоді 1627 р. зазначає «одних мініатюръ мы насчитали въ книгѣ до 80» (ст. 162). У Каратаєва (Описаніє славянорусскихъ книгъ ст. 390—391) маємо инший опис цієї Триоді. Можна зробити закиди відносно ритин Триоді в 1631 р. та 1640 р. і Єванг. 1637 р. У додатку до першого тому в післямові Апостола 1695 р. на ст. 469 ще не надруковано слідує «За Щасливого Владѣнія Нхъ Црского Пресвѣтлого Величества обоихъ сторонъ Днепра Войскъ Запорозскихъ Гетмана Блгородного Іоанна Стафановича Мазени. Типомъ Ново совершися». Вказівки відносно ритин Триоді 1631 р. і Триоді 1640 р. та відомости відносно Апостола 1695 р. подав нам проф. В. Данилевич, якому складаємо подяку за ці та інші вказівки.

²⁾ М. Грушевський. «Історія України—Руси» т. VII, Київ-Львів 1909, ст. 584.

³⁾ Ibid., ст. 405.

Єлисей Плетенецький став в 1599 р. печерським архимандритом після Никифора Тура. Діяльність Плетенецького припала як раз на ту добу в українському житті, коли козаки заявили свою солідарність з православними колами на початку XVII ст. В цей час козаки стають ближче і до Київського життя.

За допомогою їх трохи пізніше половини 1613 р. Єл. Плетенецький повертає Печерському монастиреві великі маєтки, що після унії дісталися Рогозі та Потієві. В 1616 р. король підтвердив їх за Печерським монастирем¹⁾. Ці маєтки поширили володіння Печерського монастиря, про котрі ми знаємо з опису 1593 р. Нагадаємо, що по опису 1593 р. належали Печерському монастиреві м. Васильків, за Дніпром—Вишенки, на Десні—Дубечня та інші поселення, згадаємо ще про подніпровську волюсть Сваромля, Тарасовичі та інші села і про володіння на річ. Тетереві—замок та містечко Радомишль, було ще багато інших володінь по ріжних місцях²⁾.

Таким чином з половини 1613 р. Печерський монастир мав значне економічне забезпечення.

Ці економічні засоби дали можливість Єл. Плетенецькому купити «ценою сребра»³⁾ стрятинську друкарню Гедеона Балабана. Що до часу купівлі та часу організації Печерської друкарні, в основу якої поклали Стрятинську друкарню, дослідники сперечаються. Напевно року зазначити не можемо, можливо, що це був 1615⁴⁾.

Перша книга, що вийшла з нової Печерської друкарні був Часословець (1616—1617)⁵⁾. Першою книгою почав друкуватися «Анєологіон», який вийшов з друку третім у черзі в 1619 р. Найбільшого розквіту діяльність Печерської друкарні досягає у XVII ст. В цій діяльності можна відокремити де кілька доб.

Перша доба Київського друкарства (1616—1630) звязана з діяльністю Києво-Печерської друкарні та діяльністю приватних друкарень Спир. Соболя та Тим. Олександровича, які були у Києві на Подолі⁶⁾.

Купивши у Стрятині друкарню, Єл. Плетенецький перевіз її до Києва і робить тут усе можливе для широкої діяльності її в майбутньому. Для потреб друкарні закладається фабрика паперу у Радомишлі на річці Тетереві. Появлялися у Печерському монастиреві свої ритівники, маляри, не кажучи вже про друкарів. Це все сприяло більш досконалому виданню книжок в Печерській друкарні. Вже через 10 років в 1627 р. з друкарні вийшла книга *Трїодїоу*. Книгу прикрасили киноварю та фігурними заголовними літерами, котрі умістили в рямки.

Заголовок книги має 14 гравюр (ритин), кожна окремо. В середині книги умістили до 100 ритин, ріжного розміру на дереві⁷⁾. *Трїодїоу*—це перше українське видання, до цього часу книга видавалася в 1491 р. у Кракові, в 1561 р. у Венеції. Інтересна ще ця книга тим, що синісари

1) Ibid., ст. 402, 398.

2) Арх. Ю.-З. Р., т. I ч. I № 91, також Арх. Ю.-З. Р., ч. VIII т. IV ст. 4 -3 (передмова).

3) Передмова до «Анєологіона» 1619 р. Титов—Додаток ст. 21.

4) Про це див. М. Максимович. Собр. соч. т. III К. 1880 ст. 692—3. С. Голубевъ «О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ» (К. Стар. 1882 кн. 6). М. Грушевський: «Історія України-Руси» т. VII ст. 407. Титов припускав купівлю друкарні в 1606 р. («Типографія Києво-Печерской лавры» ст. 72—73).

5) Каратаевъ. «Описаніе...» ст. 335—340.

6) М. Максимович Собр. соч. т. III, ст. 701—703.

7) Каратаевъ. Ст. 390—391.

та де-які інші статті книги переклав з грецької мови на тодішню українську Тарас Лєвонович Земка¹⁾. Крім Т. Земки працювали над книгою ще Захар Кописиєнський і Памва Беринда.

З цих трьох осіб визначний є своєю діяльністю Зах. Кописиєнський. Його праця «Книга о вѣрѣ единой» ... (1619) відома популярністю на Московщині. Цікаві його «Казанье на чѣтномъ погребѣ каженного мужа... Єліссеа... Плетенецкогѡ» (1625 р.) і «дмліа ѡлко казанье на рокобѡю памать... Єліссеа... Плетенецкогѡ». (1625 р.).

Не тільки економічними засобами Печерського монастиря користувалися Єл. Плетенецький та його наступник Захар Кописиєнський при друкуванні книжок. Тут допомагали теж сторонні особи. Маємо відомости, що де-які книги з Печерської друкарні виходили за допомогою Долматів, Корецьких²⁾. Свої кошти на друкування тратив Філофей Кизаревич³⁾.

З 1616 р. по 1630 р. Печерська друкарня випустила до 30 книг, зміст котрих був релігійний і релігійно-полемічний в більшості. З книг іншого характеру зазначимо «Вѣршѣ на жалосний погреб зацного рыцера Петра Коношевича Сагайдачнаго» (1622 р.), «Лексіконъ славеноросекій и именъ Тизкованіе»... Памви Беринди (1627 р.).

Вірші на погреб П. К. Сагайдачного уклав К. Сакович. У цій книжці є 3 мініатюри—1) герб Запорозького війська, 2) малюнок козака на коні з написом та гербом П. К. Сагайдачного, 3) малюнок облоги запорозькими козаками Кафи.

Друга книжка—лексикон. Її почав Памва Беринда по пораді Ф. Балабана. В словникові автор використав чимало народнього українського матеріалу, який є надзвичайно цінний серед всього іншого матеріалу. Пізніше в 1653 р. словник Памви Беринди передрукували в друкарні Кутейнського монастиря⁴⁾.

Таку широку діяльність за 15 років Печерська друкарня могла поширити також і завдяки гуртку людей, які зібралися біля Єл. Плетенецького.

Ми де-кого з цього гуртка згадували. Зараз зазначимо ще Лаврентія Зізанія, Йова Борецького, Олександра Митуру, братів Памви Беринди—Лукаша та Степана. Це більш видатні; з менш видатних згадаємо Гавр. Дорофеїча, Осипа Святогорця, Тимофія Олександровича, Андрія Наумовича.

З друкарів першої доби діяльності Печерської друкарні відомі Тарас Земка, брати Беринди, Тимофій Олександрович, Тимофій Петрович, Андрій Наумович. Частина членів гуртка Плетенецького походила з Галичини.

Від Печерської друкарні перейдемо до огляду друкарень Ст. Соболя та Тим. Олександровича. Діяльність останніх виявилася менше тому, що вони були мало забезпечені. Ст. Соболеві допомагали митр. Йов Борецький, ворог Петра Могили, і підкоморій Мстиславський Богдан Стеткевич. Друкарня Ст. Соболя випустила в 1628—1630 р.р. 5 книг. В 1630 р. Ст. Соболю переїхав на Білорусь до Кутейнського монастиря, де продовжував свою друкарську діяльність.

Тимофія Олександровича ми знаємо вже, як печерського друкаря. З його ім'ям звязана також друкарня його власна. З цієї друкарні в 1625—6 р.р.

1) *Титовъ*. Додаток, ст. 179—180.

2) «Иждивеніи же Благороднаго и Православнаго Константина Долмата» Каратаєв, ст. 375. Титов, «Типографія...» ст. 157.

3) *Каратаевъ*. ст. 381—382.

4) Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові т. LXVI ст. Б. Грінченка.

вийшли 2 видання Часословця¹⁾. Пізніше Тим. Олександрович переїхав зі своєю друкарнею до Буковини, де в Довгополі продовжував друкарську діяльність. Діяльність приватних друкарень, як бачимо, менша і нижча по своїй значинні від Печерської друкарні. Остання вже перед 30 р.р. XVII ст. заняла визначне місце серед тих друкарень, що були в першій половині XVII ст. на Україні. Молодша по часу, вона випередила старші друкарні а також де-які більш пізні.

Книжки Печерської друкарні стали поширюватися не тільки по Україні, але по всій Слов'янщині. Дальніший зріст діяльності Печерської друкарні зв'язується з ім'ям Петра Могили. Ним розпочинається слідуча доба в історії Печерської друкарні.

Добу київського друкарства за часів Петра Могили доводять до смерті Петра Могили (1647 р.) Наслідки діяльності Петра Могили в друкарській справі сягають далі так само, як наслідки діяльності гуртка Єл. Плетенецького та Захара Копистенського заходять до часів Петра Могили.

Діяльність печерської друкарні за часів Петра Могили також зв'язана була з життям, як і діяльність її в попередню добу. Де-що з цього життя, потрібне для дальшого, нагадаємо.

Цікава в першу чергу постать самого Петра Могили, з яким ми зв'язуємо добу у розвитку Київсько-Печерської друкарні.

Фамілія Могили належала до давніх молдавських родів. Завдяки туркам вона позбавилася в Молдавії свого господарювання і мусіла шукати притулку в іншому місці. Родинні зв'язки з польськими магнатами того часу—Потоцькими, Вишневецькими, Корецькими допомогли Могилам оселитися в Польщі. Що до самого Петра Могили, то дослідники гадають, що він одержав мабуть освіту у Львові, потім за кордоном²⁾.

Далі він перебував в Польщі. В 1628 р. після смерті Захара Копистенського став архимандритом Печерського монастиря. Дальніша його діяльність зв'язана з двома подіями, що трапилися в українському житті в першій третині XVII ст. Тут маємо на увазі заснування Київського Братства та відновлення митрополії патр. Теофаном.

На початку XVII ст. в 1615 р. Гальшка Гулевичівна, жінка мазирського маршалка Степана Лозки, записала свій ґрунт в Києві на Братство³⁾. В члені Братства почало вписуватися багато людей, тут зазначимо вступ до його гетьмана Сагайдачного з Запорозьким Військом.

В 1620 р. Київське Братство одержало ставропігію від патр. Теофана⁴⁾, що в той час був у Києві.

В Києві патр. Теофан висвятив на митрополита Йова Борецького. За цей смілий на той час вчинок взяли відповідальність Київське Братство і козаки⁵⁾. Все це були події, що трапилися ще до 1628 р.

З діяльності Петра Могили в Печерському монастирі відома його велика увага до школи. На потребу шкіл тоді звертали взагалі увагу. Енергійна діяльність єзуїтів в організації шкіл вимагала відповідної уваги від православних. А стан шкіл українських у той час був не ви-

¹⁾ М. Максимович, Собр. соч., т. III ст. 702. Про Тимофія Олександровича ст. Істоміна у «Чт. въ Ист. Общ. Н. Л.» кн. 12 К. 1898.

²⁾ Н. Костомаров, «Русская история въ жизнеописаніяхъ»—т. II ст. 74; Ф. Терновскій «Петръ Могила» («К. Старина» 1882 т. II квітень ст. 2). С. Голубевъ «Петръ Могила» т. I К. 1883 ст. 19.

³⁾ Пам., изд. Киев. Ком. К., 1898 т. II ст. 385—390.

⁴⁾ Ibid., ст. 397—9.

⁵⁾ М. Грушевський, «Історія України-Руси» т. VII, ст. 416.

сокий. Мала підготовка педагогічного складу, схоластичний напрямок, що відживав свій час уже в західній Європі, відбивалися на праці шкільної. Школа при Київському Братстві не була винятком з цього.

Петро Могила поставив метою підвищити стан школи, маючи на увазі організувати свою школу, він «післав від усеї капитули київської до патріарха до Царгороду і дістав від нього благословенне на те, щоб завести в Київі латинські й польські школи». Далі він послав здібних людей «в різні краї для науки»¹⁾.

Нова школа, що була заснована на кошт П. Могили, існувала недовгий час²⁾. В 1631—2 р.р. сталося об'єднання школи П. Могили зі школою Київського Братства³⁾.

Це об'єднання скріпив згодою гетьман Іван Петражицький зо всім Запорозьким Військом — «прирекаемъ и обицуюемъ въ оборонѣ своєї»⁴⁾. Пізніше цей акт підтвердили Богдан Хмельницький і Юрій Хмельницький⁴⁾.

Завдяки цьому об'єднанню Петро Могила зібрав коло себе визначні наукові сили цього часу в Київі: це мало значіння для дальшої діяльності Київсько-Печерської друкарні.

В 1633 р. ще нова подія доповнила значіння попередніх. Петра Могилу посвятили на митрополита⁵⁾. Таким чином три важливих центри зібрані в одних руках Петра Могили. «Всі три центри, каже ак. М. Грушевський, всі три найважніші позиції. Печерська Лавра, братство, митрополія, між якими було зазначилося певне напруженне, певна небажана дизгармонія, суперництво, тепер сходилися в одних руках—енергійного й здібного печерського архимандрита, і він має спромогу ті матеріальні і моральні засоби й сили, які давало йому довіре суспільности, і престиж єрархичного голови, і літературні та наукові здібности київських літератів, і услуги друкарського варстату сконцентрувати і пляново використати на здійснення своїх освітніх і релігійно-національних плянів»⁶⁾. От ті ближчі умови, в яких розвивалася діяльність Печерської друкарні.

Цю діяльність ми будемо розглядати до 1633 р. і від. 1633 р.

До 1633 р. в Печерській друкарні працювали ще члени гуртка Плетенецького та Захара Колистенського—брати Беринди—Степан та Памва, Тарас Земка. Останній, можливо, був завідувачим друкарнею. Крім 7 книг до 1630 р., що вийшли хронологічно за часів Петра Могили, які ми, завдяки значному впливові попередньої діяльності гуртка Плетенецького, віднесли до до-Могилянської доби, з Печерської друкарні вийшло ще 4 книги. З них одмітемо Тріодь 1631 р. з більш ніж 40 малюнками⁷⁾, *Ευχαριστιου ἄλκο*, *κἀάχνησθ* (1632). Остання книга—збірка віршів від учнів школи Могили, що піднесли учні фундаторові школи⁸⁾. Книжки цього часу, по звичаю, присвячували відомим особам; напр., в книзі 1632 р. маємо присвяту Єремії Вишневецькому, що, як відомо, мав великі володіння на Полтавщині⁹⁾.

Умови діяльності Печерської друкарні в 1630—2 рр. були важкі. В 1630—1 рр. затримався вихід Тріоді, завдяки моровому повітрю. В цей час

1) М. Грушевський, Пвід., ст. 418—19. С. Голубевъ, «Петръ Могила» т. I, ст. 425—7

2) М. Максимовичъ, Собр. соч. т. II К. 1877, ст. 210—6.

3) Пам., изд. Киевск. Ком. т. II К. 1898 ст. 412—5.

4) Пам., изд. Киевск. Ком. т. II ст. 418, 421.

5) С. Голубевъ, т. I ст. 545—7, додаток до I т. ст. 528—9.

6) М. Грушевський, «Іст. Укр.-Русн» т. VII, ст. 424.

7) Каратаевъ, ст. 429.

8) Каратаевъ, ст. 431—33, М. Максимовичъ, Собр. соч. т. II К. 1877 ст. 212.

9) Каратаевъ, ст. 434.

згинула значна частина робітників, що працювали над друкуванням Тріоді¹⁾. В 1632 р. померли Т. Л. Земка і П. Беринда, що багато потрудились у Печерській друкарні. М. Максимович, вказуючи на значіння їх діяльності, каже «и вмѣстѣ съ ними кончился первый достопримѣчательный періодъ книгопечатанія кievского, — в который явился здѣсь на книжномъ поприщѣ, Петръ Могила»²⁾. В «Тѣратоурѣ» Опанаса Кальнофойського є епітафія цим 2 працівникам Печерської друкарні³⁾. З 1633 р. друкування в Печерській друкарні ожило. Петро в цьому році завів польський та латинський шрифти. В 1633—1646 рр. вийшло з друкарні до 20 книг, з них 10 надрукували згаданими шрифтами⁴⁾. З книг зазначимо Учит. Єванг. 1637 р. з більш ніж 48 малюнками⁵⁾, що ритиновані на дереві, «Требник» 1646 р.⁶⁾. З польських видань одмітемо «Exegesis» (1635 р.) С. Косова; в цій книзі автор пояснює, чому потрібні латинські школи для населення⁷⁾. Зазначимо ще «Patericon»... того ж С. Косова⁸⁾. Інтересна також праця Опанаса Кальнофойського «Тѣратоурѣ» (1638 р.)—колективна праця зроблена по ініціативі П. Могили; в ній є історично-топографичні відомості про Київ та план м. Києва того часу⁹⁾. План Києва 1638 р. видав Ханенко. Потрібно ще зазначити з польських книг «Litoc або Камієн»; ця книга виникла по ініціативі Петра Могили. Це один з важливих творів полемичної літератури того часу. Твір цей є направлений проти К. Саковича¹⁰⁾.

Така широка і наукова діяльність за часів Петра Могили Печерської друкарні. В цій діяльності значе місце належало Петру Могилі. Ясно, що інші міста та країни зацікавились цією діяльністю. Книги часів Петра Могили поширюються у Москві та інших країнах. Але така діяльність не обходилась і без боротьби. Є гадки, що, завдяки конкуренції Печерської друкарні, друкарня Спир. Соболя мусіла залишити Київ. Маємо відомості, що Петро Могила з приводу шкод Львівського братського друкаря Петра Сльозки писав до Львівського Братства в 1646 р., погрожуючи Сльозку віддати анатемі («нехай будетъ проклятъ, зо всѣм Анафемѣ его предаемъ»). Такого-ж листа надіслав Петро Могила і до самого Сльозки. Від 1647 року маємо свідоцтво, занесене до Луцьких мійських книг,

¹⁾ *Титовъ*. «Приложеніе къ I т. Типографіи», ст. 252; в «Типографіи» (ст. 187) помилкова посилка на 253 ст.

²⁾ *М. Максимовичъ*. Собр. соч. т. III К. 1880 ст. 693.

³⁾ «Сб. мат. для ист. тоногр. Києва и его окр.» К. 1874, ст. 42. *В. М. Отроковскій*. Тарасій Земка, южно-русскій літературний діятель XVII в. Петр. 1921 (Сб. отд. р. яз. и сл. Рос. Ак. Наук т. ХСХІ № 2. Про Памву Беринду ст. А. Сичевської в «Чт. в Ист. Общ. Н. Л.» кн. 23, ст. 49, К. 1912 і рец. у «Зап. Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» СХІІІ т. ст. 202—3.

⁴⁾ *Каратаевъ*, №№ 403, 439, 455, 489, 559, 561, 595, 603. *Титовъ*, «Типографія...» ст. 230 і ст. 277—308.

⁵⁾ *Каратаевъ*, ст. 457—8. *Титовъ* «Типографія» ст. 232. «Прилож.», ст. 325.

⁶⁾ *Каратаевъ*, ст. 517. *Титовъ*, «Типографія», ст. 256.

⁷⁾ *Титовъ*, «Типографія», ст. 287. В «Приложеніях» пр. Титов, між иншим, чомусь подає мало матеріалів з польського друкування в Печерській друкарні. *С. Голубевъ*, «Петръ Могила», т. II, ст. 267.

⁸⁾ *Титовъ*, «Типографія», ст. 289.

⁹⁾ *Титовъ*, *ibid* 296; *С. Голубевъ*, «Петръ Могила», т. II, К., 1898, ст. 293. *С. Голубевъ* «О древн. планѣ г. Києва 1638 г.» К. Шероцкій «Кієвъ» К. 1917, передмова.

¹⁰⁾ *Титовъ*, *ibid* ст. 303. *С. Голубевъ* «П. Могила», т. II, ст. 361, 320. Арх. Ю.-З.-Р. ч. I, т. IX, К. 1893 є виданий цей твір. Де-які з творів часів Петра Могили і де-які твори Зах. Копистенського видав С. Голубев в «Арх. Ю.-З. Р., т. VIII в. I, К. 1914», права досить не справно («Україна» 1914 кн. 3, ст. 85-94.)

про те, що книга Катихизис 1645 р. друкувалась в Печерській друкарні «а пі w drukarni sławetnego pana Micana Sloski, typografa Lwowskiego¹⁾».

Цим ми закінчемо огляд доби часів Петра Могили. В історії київського друкарства XVII—XVIII вв. ця доба разом з попередньою займають, мабуть, саме визначне місце.

Під впливом доби Петра Могили розвивалось Київське друкарство ближчих часів і дальших—2 пол. XVII ст. і поч. XVIII ст. Ближчий час до 1656 р. ми розглянемо разом з добою Петра Могили. Після Могили архимандрит Печерського монастиря був Тризна (1647—56). За цей час діяльність Печерської друкарні не йшла нормально завдяки відомим подіям Хмельниччини. За 10 років маємо до 6 видань. З них зазначимо «Żal»... з приводу смерті Петра Могили²⁾ і видання 139 гравюр, що робив гравер Ілля для біблії (1645—9)³⁾. Інші видання повторюють попередні. До середини XVII ст. (1653 р.) відносяться інтересні відомості П. Алепського про Київсько-Печерську друкарню... «Біля великої церкви є гарний знаменитий друкарський будинок, що служить цій країні. З нього виходять всі їхні церковні книги дивного друку, різного вигляду та кольору, а також малюнки на великих листках, примітні речі країни, ікони святих, наукові досліди та інше. По звичаю патріархів ми надрукували у ньому багато відпусних грамот з іменням нашого патріарха їхньою мовою червоними літерами та з образом св. ап. Петра. Грамоти були трьох родів: у цілий аркуш для панів, середні для народу і маненькі для жінок⁴⁾».

Дальнішу діяльність Печерської друкарні 1656—1721 рр. ми розглянемо в цій третій добі її існування. Економічні, соціальні і політичні умови України 2-пол. XVII і поч. XVIII ст. відбилися на діяльності Печерської друкарні. Хмельниччина, Руїна, часи Мазепи, війна зі Шведами—от те бурхливе життя. По Андрусівській умові 1667 р. лівобережна Україна разом з Київом та кутом коло нього одійшла під вплив Москви, правобережна лишилась за Польщею. Під впливом та втручаннями Москви іде дальніша діяльність Київсько-Печерської друкарні. Тут треба зазначити, що архимандрити Печерські ведуть боротьбу з цими перешкодами. Вони пам'ятають попередню діяльність Єл. Плетенецького, Зах. Копистенського та Петра Могили і, де можливо, відстоюють незалежність Печерської друкарні. Ця боротьба була відгуком загальної боротьби за вільний друк. У Гадляцьких пунктах Виговського зазначено, що колегії, школи та друкарні, скільки їх потрібно, вільно буде улаштовувати, вільно науками займатися та книги друкувати всякі і релігійно-політичні, тільки без докору та порушення маєстату королівського⁵⁾. Цей пункт—про школи та друк—повторюється також в інструкції Петра Дорошенка послам Війська Запорозького на польській сойм 1670 р.—«Кгимназія, тежъ школы, въ которыхъ бы по латынѣ учено, и друкарнѣ, колко ихъ потреба будетъ, абы безъ трудности становити было волно, и волно науки отпраовати, и книги всякіе друковати»⁶⁾. Цікава також в цю добу діяльність Печерського ма-

1) С. Голубевъ, «Петръ Могила», т. II, дол., ст. 488—9, ст. 497—498.

2) Титовъ, «Типографія»..., ст. 309.

3) Каратаевъ, ст. 537.

4) Чт. въ Общ. Ист. и Древн. Рос. при Московскомъ У-тѣ 1897, кн. 4, гл. 16, ст. 59 (виш. II).

5) Соловьевъ, «Исторія Россіи» т. XI, ст. 28.

6) Житецкій, «Оч. лит. исторія малорусск. нар. в XVII в.», К. 1889, ст. 154.

настиря по продажу книг. Осередками книжної торгівлі в I пол. XVII ст. були Київ та Львів—менше відомий був Київ, більш відомий Львів. З другої половини XVII ст. перше значіння переходить до Києва. Відділя цілі транспорти книг направляються з Печерського монастиря до Львову, Сучави, Вільни, Москви. Відома також закордонна торгівля з Польщею, Чехами, Прусами, Австрією, Волощиною, Голандією. Є відомости, що книжки продавались, крім Печерської друкарні, ще приватними особами. Зазначимо також тут торгівлю київського братства та московських воєвод, останні конкурували з Печерською друкарнею що до продажу книг¹⁾. Зокрема поширення книг на Московщині, правда з певними обмеженнями, сталось завдяки тому впливу, що мала Україна в 2 пол. XVII ст. і у XVIII на життя Московської держави та Російської імперії.

От ті загальні умови, в яких йшла діяльність Печерської друкарні в 1656—1721 рр.

Перейдемо до більш докладних відомостей. Майже половина цієї доби припадає на часи Ін. Гізеля. Останній походив з Пруссії і при допомозі Петра Могили одержав освіту на Заході. Ставши архимандритом Печерського монастиря, Ін. Гізель виявив себе мудрим господарем того майна, що мала Печерська Лавра. Він веде боротьбу з московськими військами, котрі грабували населення і землі Печерського монастиря.

Він також турбується про золото та срібло Печ. ман., коли йому загрожували турки²⁾.

За його майже 30-літнє господарювання Печерська друкарня випустила до 77 видань, з них 26 повторювали попередні³⁾. По змісту ці видання були—релігійні, церковно-службові, були тут букварі, відомі Печерські листівки та інше. З цих видань знаємо, що три було видано польською мовою.

Цікавий є Патерик Печерський (1661 р.) з гравюрами відомого нам вже гравера Іллі. Цей Патерик був перевиданий в 1678 р. З печерської друкарні вийшли твори Лазаря Барановича, Ін. Гізеля, Іоан. Голятовського.

З інших сплинемо увагу на Синопису (1674 р.), що приписують Ін. Гізелю. Синопис цей відіграв в свій час певну ролю. По йому на Україні й потім в Російській імперії вчилися історії до Ломоносова і після нього. Синопис ще при життю самого Ін. Гізеля тричі видавався. Передрукувала його і Рос. Академія Наук. Взагалі ця книжка мала до 30 видань⁴⁾. З інших видань зазначимо «Алексій чоловік Божій» 1674 р., «Постановленіє з запорожцями» (1659 р.).

Діяльність Печерської друкарні цікавила Московський уряд. Останній робив спроби замовляти деякі видання у Печерській друкарні, але Ін. Гізель одмовив в цьому. За те останній добув можливість поширити книжки київського друку у Москві. В 1672 р. привезли з Києва 539 примірників різних книжок. Продавцями були київські міщани та слуга Печерського ман.⁵⁾. Харлампович каже, що посланці Ін. Гізеля в цьому році

¹⁾ К. Широцький, «Церковні стародруки («Книгарь», ч. 14) і «Продаж книжок у давньому Києві» («Книгарь», ч. 18).

²⁾ М. Сулицовъ «Інокентій Гізель» (К. Старина 1884 р., кн. 10, ст. 193, 195).

³⁾ Титовъ «Типографія» 328—369 і ст. 367. Число видань подали ми по підрахунку у Титова, можливо, що це була частина тійки.

⁴⁾ Ак. В. Иконниковъ «Опытъ русской исторіографіи», т. 2, кн. 2. К. 1908, ст. 1554—7.

⁵⁾ В. Эйхгорнъ, «Книги Киевской и Львовской печати в Москвѣ въ 3 ч. XVII в.» («Книговедѣніе» 1894, кн. 9-10 ст. 6).

СЪКРОВЕНІЕ БИМОНЪ О ВОЗДАНІИ ЦРКВИ ПЕЧЕРСКОЙ



Ритина Л. Тарасевича з Печерського Патерика 1702 р.

привезли 427 книжок¹⁾. Були серед цих книжок видання на польській мові і книжки інших друків, крім Київського. Московський уряд поставився обережно до цих книжок. Коли в 1673 р. прибула нова партія книжок, їх раніше продажу доручено було переглянути цензоріві. До продажу не пустили 14 назв в 377 прим.²⁾, а взяли їх до скарбу, видавши за ці книжки соболі. Коли ж посланці Ін. Гізеля заявили, що їм потрібні гроші на папір, а не соболі—уряд дозволив взяти паперу в рахунок скарбу. Всього після такої операції добули для Печерської друкарні до 200 стоп паперу.

Широка діяльність Ін. Гізеля можлива була при допомозі інших осіб. В цьому допомагали Варлаам Ясинський, Іосафат; польські книжки набирали І. Армашенко та Менжинський³⁾. Ін. Гізеля змінив Варл. Ясинський (1684—90). За його час маємо тільки 9 видань. Тут мала вплив боротьба, що її вів В. Ясинський за збереження прав Печерської Лаври. З видань зазначимо твори Радивиловського та І ч. Міней Димитра Ростовського (Туптала), (1689 р.). В час Варлаама Ясинського заводять у Печерській друкарні мідяні дошки⁴⁾.

При заступникові В. Ясинського—Мел. Вуяхевичу Печерська друкарня випустила до 18 видань⁵⁾. В цій праці допомагали М. Вуяхевичу, В. Ясинський та Сопрон. З видань зазначимо 2-у частину Міней Димитра Ростовського 1695 р., Апостол 1695 р., Толкову псалтирь 1697 р., тезис Обідовського 1691 р. з історично-топографичними відомостями про Київ. Автором тезису був відомий гравер—Ін. Щирський.

Більш активно виявила себе Печерська друкарня за часи Кроковського, що заступив Вуяхевича. За часів його діяльності вийшло з друкарні до 40 видань⁶⁾, з найбільш інтересних зазначимо тезис 1701 р.—Ін. Щирського, Патерик Печерський 1702 р., який відомий працями гравера (штихарія) І. Тарасевича, Євангеліє 1707 р., закінчено було також видання Міней Димитра Ростовського і почалася підготовка до другого видання цих Міней.

З часами Кроковського зв'язують появу нового будинку Печерської друкарні, посилаючись на свідоцтво Лук'янова 1701 р.—«Нынѣ кругъ монастыря ограда дѣлають каменную зѣло великую; та дѣлають же палату друкарню, гдѣ книги печатать»⁷⁾. Цю гадку визнав правдивою і Титов⁸⁾. Є інші гадки. Є пізніше свідоцтво Новгородцева 1784 р. про те, що новий будинок збудували в 1720—21 р.р.—«а въ 1720—21 году выстроены внутри монастыря съ восточной стороны большой огромный каменный домъ, въ которомъ нынѣ печатаніе книгъ на шесть становъ всегда производится»⁹⁾. Цей погляд визнають за правдивий К. Широцький, ак. Іконников¹⁰⁾. Щоб закінчити огляд Печерської друкарні в кінці ХVІІ і за перше

1) К. Харламовичъ, «Малорос. вл. на великорусск. церк. жизнь», т. I. Казань 1914, ст. 441.

2) В. Эйиоръ, див. прим. 48, ст. 13.

3) Титовъ, «Типографія» ст. 369—370.

4) Ibid. 405.

5) Ibid. 394—5.

6) П. Пекарскій, «Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ», т. II, Спб. 1862, № 2, 5, 8, 9, 29, 37, 38, 40, 45, 55, 56, 58, 60, 61, 70, 71, 75, 82, 93, 94, 99, 108, 118, 120, 121, 138, також Титовъ «Типографія», ст. 410.

7) Сб. мат. для истор. топогр. Києва II ст. 122.

8) Титовъ «Типографія», ст. 406.

9) Сб. мат. для ист. топ. Києва II 137.

10) К. Широцький «Київ», К. 1917, ст. 287; В. Іконниковъ «Київ», въ 1654—1855 г. К. 1904 ст. 21.

10-ліття ХVІІІ ст. згадаємо про відношення Московського уряду до книжок Київського друку. Це відношення виявляється ясно постановою собору 1690 р. На ньому осудили низку книг П. Могили («Камень»), Ін. Гізеля, Лазаря Барановича, Голятовського¹⁾. Осуд цей не перешкодив Москві послати вчитися здібних людей до Києва та Чернігова. Петро I послав для цього «Книгопечатного дѣла знаменщика Михайла Дмитрієва въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, составляють чернили и всякому книжному урядству»²⁾. Увага Петра що разу ставала все ближча і ближча до Києва. Коли на території України почалася боротьба Петра з Шведським королем та Мазепою і закінчилася на користь Петра— в Києві зустрічав Петра, а потім Меншикова хвалебними словами в 1709 р. Теофан Прокопович³⁾; ці 2 слова були надруковані в Печерській лаврі⁴⁾. Цей вплив російського уряду набирає поволі значіння за часів архимандритів Миславського (1710—15) і Іван. Селютовича (1715—21 р.).

За часів першого—Миславського вийшло 8 видань. З них найбільш цікава «Іоїка ієрополітика», (1712 р.) автор якої невідомий. Оздоба цієї книги складається з 64 до 70 штихованих образків. Автором ритин був Никодим Зубрицький, що працював раніш у Почаїві. «Іоїка» пізніше видалася в Петрограді, Львові, Москві, Відні⁵⁾. З цим часом зв'язується діяльність штихаря Іл. Мигури. Почалися при Миславському 2 видання Ч.-Міней Димитра Ростовського. Воно продовжувалося в часи Селютовича, від яких до нас дійшло 6 видань, але закінчено не було. Пожежа 1718 р., що наробило чимало лиха Печерському монастиреві, знищила багато майна друкарні.

В 1720 р. Печерська друкарня почала відживати. Але посипалися нові несподіванки. В Петрограді не сподобалося те, що на заглавному листі Місяцеслова 1718 р. не було згадки про московського патріарха. Цю книжку наказано було поконфіскувати.

В 1721 р., 7 вересня, Синод наказав Печерському архимандритові, що далі в Печерській друкарні можуть друкуватися лише церковні книжки; ці книжки також потрібно перевіряти та виправляти по книгам петроградського та московського друку; раніш друку потрібно надсилати 2 примірника до Синоду⁶⁾. Так в 1721 р. припинила своє незалежне з 1615 р. існування Печерська друкарня.

На цьому ми закінчимо наш короткий огляд київських стародруків ХVІІ і поч. ХVІІІ ст.

Цей огляд дозволяє нам сказати, що київські стародруки ХVІІ і поч. ХVІІІ ст. належать до важливих джерел по історії суспільного та культурного життя України ХVІІ і поч. ХVІІІ ст.

За цей час київські стародруки виявили інтереси суспільства в різних галузях. Ми тут знайдемо цікаві відомості про бурхливе життя ХVІІ ст. на Україні—про боротьбу пануючих верств на Україні. Серед київських стародруків ми знаємо, наприклад, низку творів полемичного та проповідницького письменства, в яких автори спиняються на болючих питаннях сучасності.

¹⁾ Харламовичъ, цит. тв. ст. 448.

²⁾ Бантышъ-Каменскій, «Исторія Малой Россіи» ч. III. М. 1830, прим. 305, ст. 94.

³⁾ В. Иконниковъ цит. твір. ст. 18.

⁴⁾ Титов, Приложенія 497—8.

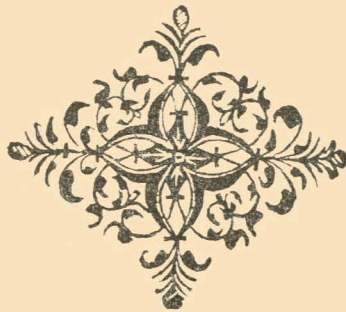
⁵⁾ К. Широцький «Іфіка-ієрополітика» («Наше Минувле» 1918 р., ч. I, 175—9.

⁶⁾ Титовъ «Типографія», ст. 447—9.

Крім цього загального значіння київських стародруків, потрібно зазначити в них чимало матеріялу для історії мови та історії письменства XVII і поч. XVIII ст.

Надзвичайно цінні матеріяли дають київські стародруки для історії українського мистецтва. Чимало матеріялу можна знайти в прикрасах книжки Печерської друкарні XVII і поч. XVIII ст.—обгортці, оправі, гравюрі, що відбили на собі вплив заходу. На ритинах у книжках ми бачимо, наприклад, надзвичайно іноді цікаві побутові сценки тодішнього часу. Де-які ритини виконували відомі тодішні майстри І. Ширський, Л. Тарасевич та інші. Цікава також оправа книжки. Вона робилася зі шкіри, полотна, паперу; на цій оправі можна зустрінути оздоби архітектурної форми, орнаментацию фарбами. Подібна орнаментация, крім київських стародруків, відома ще у Львівських, Чернігівських, Почаївських. Всі ці прикраси відбили на собі впливи ренесансових стилів¹⁾.

Таким чином київські стародруки зберегли багато цінного з різних галузів українського життя XVII—поч. XVIII ст. Завдяки економічним засобам, які мав у своєму розпорядженні Печерський монастир, та енергії керовників його—Київські стародруки мали велике поширення на Україні та поза Україною. Конкурентом цих Київських видань могли бути тільки Львівські видання, які теж широко поширювалися на Україні, Білорусині, Литві, Угорщині, Сербії, Молдавії, Московії, Греції, Палестині.



¹⁾ К. Широцький. Кольорові папери («Книгарь» ч. 12—13); Його-ж «Наше стародавнє інтролігаторство» («Книгарь» ч. 17); Його-ж «Церковні стародруки» («Книгарь» ч. 14).



Микола Макаренко.

МИСТЕЦТВО КНИЖКИ.



краса книжки! Що звати окрасою? З чого вона складається?

Колись було так, що друкуючи твір свій і письменник і друкарь не знали такого запитання. Воно не виникало. Його не було.


Між тим книжка виходила з варстата в такому зовнішньому вигляді, про який ледве чи можна, без особливих клопотів, в наші часи технічних досягнень, мріяти. І чепурна і легко читається і з широкими краями і приємна по формату і з красивими літерами. Чим пояснити таке явище?

Чим з'ясувати, що в часи XVI—XVII століття ми не знаємо книжок непропорційного розміру, з неприємно малими, або взагалі невідповідними розмірами «берегів», з літерами «сліпими» що в сучасний мент, так тяжко читаються, розміщені в рядках аркуша «аби як»,—з літерами, які своєю пропорційністю зовсім не підходять до розміру аркуша, ширини рядків.

Те, що в сучасний мент, звемо окрасою, творцям книжки минулого здавалось звичайним явищем книжкової справи. І письменник і друкарь вважали це за необхідний елемент самої книжки і не мислили книжки без заставок, вузлів, заголовних літер. В книжці бачили остільки велике і поважне явище, що не розуміли її голу без одержі, без того, що робить зовнішній вигляд приємним. Як мати хотіла б нарядити і наряжа свою рідну дитину, яко мога краще, так автори минулого, «типонадзирателі», «типоблюстителі», «типографи», «наборщики», «столноправителі», «ізобразителі» і «ботищики» наряжали книжку. Але це робилось як щось необхідне, як сама літера в книжці, як рядки в аркуші, а не те, без чого можна і обійтись. В уявленні цих майстрів книжка без таких елементів не існувала.

Автор книжки ретельно дбає про те, щоб зміст його твору був би як найкраще зрозумілим для самих широких кол читачів, мова як найвиразнішою, форма—по можливості красивою.

Словом—душа книжки залежить лише від автора. Але, тому самому автору належить також ідея дати певне фізичне обличчя свого твору. І в ті часи, коли видавець має ознаки культурности, тоді ці дві особи одина-



ково винні в тому, що книжка з'являється на світ в здоровому і красивому вигляді, в гарній фізично формі, а не в неможливих, непотрібних ганчірках.

Трудна справа підготувати відповідний матеріал для книжки—половина роботи над виконанням її.

Вибрати папір для потрібного формату книжки, розмістити на сторінці текст, залишити такі, а не інші «береги». Знайти місце для заставки, заголовної літери, вузла. Підшукати відповідні літери. Це велика підготовча робота, від якої в значній мірі залежить зовнішній вигляд книжки.

Після цього починається та справа, яка потребує виключно лише ока художника, байдуже: хто буде виконувати цю роль—чи автор, чи видавець, чи стороння особа з відповідним хистом. Але, без цього ніяка книжка не повинна з'явитись на світ, щоб не втратити добру половину свого культурного значіння.

Ніхто з розуміючих справу не стане сперечатись про те, що обличчя книжки має велике значіння. Вихідний листок (фронтиспис), або, як його інакше звали у нас, «форта» і окремі деталі книжки: заставки, кінцівки заголовні літери, окремі рядки, розміщення рядків—все це потребує уважливого відношення особи з розвиненим розумінням пропорційности, гармонії окремих частин і цілого між собою.

Це ті окраси, без яких не існує ні одна книжка, коли претендує на велике і важливе призначення книжки. Ці «окраси» також непорушно зв'язані з нею, як зв'язаний з сторінками книжки самий текст. Таке становище книжкової справи зрозуміли рішуче всі видавці минулих часів від самого народження книжки до 40-х років ХІХ століття, себ-то до того культурного занепаду книжкової справи, в якому бачимо у книжці лише зброшурований папір безнадійно зіпсований літерами.

Але, скажуть, хіба ж нема окрас в сучасній книжці? Так, вони є. Але, окрас, які були б таким же необхідним елементом книжки, як в старі часи ХVІ—ХVІІ стол. або дуже мало, або й зовсім нема. Є велика різниця між окрасами. В сучасний мент окрасу книжки розуміють інакше, ніж розуміли в минулому. Наліпити на сторінки яку небудь окрасу, яка органічно не зв'язується ні з темою книжки, ні з розміщенням тексту, ні з розмірами літер, не є ще зробити книжку приємною. Часто таким чином книжку скоріш псують.

Але, зрозуміти книжку як ціле нерозривно з'єднане, як «душу і тіло» треба заглянути назад за де кілька віків і повчитись технічним і художнім досягненням тих майстрів, які розуміли цю справу, віддавшись книжці, як кажуть, «і розумом і душею».

В часи, коли появлення книжки не в тисячах, а шахішим в сотнях примірників—робило цілу епоху серед культурної людности—бачимо цікаве явище, якого, можливо, і ми коли небудь досягнемо.

Тоді зовнішній вигляд книжки давав читачеві естетичну насолоду.

Мистецтво у нашій старій книжці займає першорядне місце. Поміж різними графічними окрасами книжки на протязі, головним чином, ХVІ—ХVІІ стол. є ритини різного змісту та різного призначення.

Титульний листок багатої композиції, в цілком декоративній рамці дає низку сюжетів, то релігійного, то алегоричного змісту, опрацьованих автором ритовником з такою увагою, ніби то вся книжка друкувалась лише для цього листка. Скільки розлито в ній уміння скомпанувати, уміння привести всі деталі до однієї мети—декорувати книжку.

Герб особи, якій присвячена книжка, або особи, яка сприяла появленню книжки, герб—що міститься на зворотній сторінці того ж листка,

ВЪ ЧЕДИ НАН.

ПАВЕЛЪ АПАТЬ



КАМІСЪ ПОСЛАНИЕ

СВЯТОАЩІА П'АВЛА ГЛАВА ПЕРВАА.



Павелъ Апатъ, снѣ шчавикъ
ни чавико, но Іс Хмъ, и бгомъ
шцемъ, воскресшимъ его
изъ мертвыхъ. Иже во мнои
вѣд братіа, црквамъ Галатіи
исымъ: Благодать вамъ и
миръ ш бга шца, и гда нашего Іса Хл;
Давшаго все самаго за грѣхи наша, да
избавитъ ны шнастоащаго вѣка лѣкаваго,
шволи бга и шца нашего; Емуже естъ
слава въ вѣки вѣковъ: Аминь: Чуде
ткхъ иже въ скорѣ прелаглетца шзавшаго бы

За:
рн.

За:
рн.

и што
гнелте

къ влгтн

Свѣдѣ, къ братіа: Благте вамъ и миръ

рн.

Мал. 1. Заголовна сторінка Апостола Львівського друку 1639 р. Мих. Сльозки. Стор. 141 (по промірнику зі збірки Б. К. Жука).

або слідуючого за ним—графічно досконалішій. Його рядка з гірлянд, або картуш соковито виконаний приваблює нас не своїм змістом, а власно цими графічними засобами, яким митці сучасного менту наслідують.

Далі—соковито розгорнулись гілки винограду або невідомої рослини, ідея якої народилась в багатій на фантазію голові митця, і обплітає середню частину, центр заставки, що так красиво прикрашають кожну главу, відділ, окрему статтю. В цих заставках так багато-безпосередньої творчості, широкого любовного відношення до книжки як до самого дорогого, що є у людини. Сплітаються, перегинаються гілки, важке гроно винограду поважно розмістилось, розправляються листя на різні лади, охоплюють картуш, оточують малюнок. Ніби-то багатий на східню фантазію килим перейшов на листок книжки.

А за нею, заставкою, поважно розмістилась велика літера, що починає собою слово. Хоча, здається, зовсім вона потонула в тих окрасах, що оточують її зо всіх боків, але ж гостро і ясно відокремлюється від фантастичних тварин, соковитих і диковинних рослин, що обплітають її. Іноді окраси і вона сама друкуються червоною фарбою, а іноді лише літера надрукована червоною, а окраси навкруги її—чорною. По роботі видно, що мистець доклав до неї не менше уваги ніж до якої небудь композиції сюжету релігійного змісту (дивись, наприклад, мал. 1). Закінчує главу або



Мал. 2. Історія Адама і Єви. З книжки: Тріюдіон Лаврського друку 1640 року. (Стор. 150). (По примірнику зі збірки Б. К. Жука).

відділ-кінцівка або вузол. Тут зустрічається часто орнаментация геометричного характеру, але-ж перевага—на боці листя, гілок та виноградного грона. Іноді між ними головка амура здивовано дивиться—як вона сюда попала.

Весь цей цілком декоративний елемент книжки перейшов до українських друкарень відтіля ж, відкіля з'явилась у нас і сама ідея друкованої



книжки—з західних країн. Джерелами були видання почасти німецькі, а головним чином Венеційські. Перші ж видання Київські мають ті самі кліша заставок, а особливо великих літер, що були у виданнях Стратинської друкарні, відкіля придбала Лавра друкарню після смерті Балабана.

Крім зазначених, цілком декоративних елементів мистецтва книжки між ріжними її окрасами, знаходяться у XVI—XVII столітті ритини ріжного характеру, але вони також мають завдання декорувати, прикрасити книжку.

Розглядаючи твори «сюжетного» змісту, ми знайдемо тут ритини на теми біблійні, історичні, алегоричні, символічні та портретні.

Переважаючими сюжетами будуть ритини до тексту релігійного характеру. Біблія грає тут велику роль. Старозавітні та Новозавітні композиції прикрашають книжку сторінка за сторінкою. Іноді йдуть вони без змін з одного видання в друге, навіть з однієї друкарні в другу. Так було, наприклад, що перші ритини, які з'явилися в Часослові 1617 року Лаврського друку, перейшли потім на сторінки книжок друкованих у Львові. Київські ж видавці перейняли ці ритини з Стратинської друкарні. А ці останні користувались мотивами Італійських, а іноді Німецьких видань, головним же чином Венеційських. Київський же Тріодіон 1631 року передав свої ритини Львівській Тріоді друку 1642 року (з таких, наприклад, дивись мал. 2). Були навіть копії ритин з Київських видань для Львівських. За сюжетами біблійного змісту йдуть ритини історичного характеру. Але цих ритин, порівнюючи з першими, дуже мало в старих виданнях і, можливо, що в загальний огляд їх вводити доведеться як доповнення а не окремий відділ. Славнозвісний твір Касіяна Саковича: «Вѣршѣ нажалобный погребъ Зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного Гелмана Войска Его К: мсти Запорозкого» Лаврського друку 1622 року має одну з чудових ритин зазначеного характеру—Облога Кафи Сагайдачним. Ця ритина, як і інші згадані книжки, виконана майстром великої техніки, чудовим композитором і знавцем ритмічних відношень. Композиція облоги бездоганна.

Алегоричні та символічні композиції в книжках XVI—XVII стол. зустрічаються також рідко і походять від західних друків та малюнків. В більшій мірі вони з'являються в книжках XVIII стол. Але ж такий стародрук як: «Евхаристиріон або вдячність» Лаврського друку 1632 року має на своїх сторінках чудово виконаного в простій, але ритмічній композиції Муція Сцевола на Парнасі і архимандрита на Геликоні. Ці ритини—звичайні композиції загального європейського характеру, яким початок дала класична культура. Книжка: «Столб цнот знаменитих», Київського друку 1658 року, яка присвячена спадкоємцеві Київської митрополії Діонісію Балабану, після Сильвестра Косова, має титульну сторінку, на якій в багатій декоративній композиції виображено силу ріжних річей, що символізують ріжні риси властиві небіжчикові митрополита і ріжні майбутні події.

Слідкуючи за характером виображених на ритинах сюжетів, осіб, річей і композицій їх, помічаємо дуже часто, не дивлячись на ріжноманітність і книжок і ритин, які їх ілюструють, одно надзвичайно цікаве явище: що автори цих ритин при всьому своєму бажанні забути сучасність, щоби вийти всією своєю роботою в те минуле яке виображають, залишаються все ж таки в цих же самих роботах представниками свого моменту. В ілюстраціях біблійних моментів діячі одягнені в сучасні авторові вбрання: в свитинах, шапках і чоботях, які в його часи вживались відповідними персонами. А за діячами, далі—загорожена ліса з городами, полями, будин-

ками. В лісі—ворота з острішком, який вживається у заможних селян. Стоїть инді криниця, та ще й з журавлем, а далі—будинки під дахом який вживався міщанами в містах автора, з брандмауером, з кінвками, з баштами і т. п. Словом біблійні діяння проходять на тлі сучасного автору побутового антуражу зо всіма їх реальними елементами і можливостями. Правда, все це чергується з фантастичними деталями, з частинами запозиченими від німців, італійців і навіть голандців. Але ж автор ритини не ставив собі метою виобразити навколо його існуючу дійсність. Вона сама ввійшла в його твір. Такими побутовими елементами наповнені сторінки книжок в великій кількості. Одним з гарних прикладів до цього буде так зване Учительне Євангеліє 1637 року Лаврського друку.

Що торкається композиції взагалі, тих ритин ілюстративного характеру які вживались українськими друкарнями з самого початку їх існування, то мусимо зазначити що вплив європейського майстерства в них був значний. На кожній ритині помітна уміла рука, з гарною школою. Зовсім не видно непевних рис які б свідчили про композиційну неграмотність.

Видання Стратинські, Німецькі, особливо Венеційські були зразками для друкарень Українських з обсягу графіки в нашій книжці, так само як були вони зразками і для Московської друкарні Івана Федорова. Це становище треба брати на увагу при огляді тих окрас які з'явилися на сторінках Євангелій, Апостолів, Октоїхів, Анфологій, Часословів і т. и. наших друкарень.

Ритина Апостола що міститься у першій друкованій Московській книжці, в своїх декоративних елементах що охоплює навкруги сидячу по-стать Апостола—цілком європейського походження. Про це свідчить не тільки загальна композиція, всі її деталі, всі форми, але й сам рисунок, більше ніж того потребує дослідувач.

Таким чином казати, що друкарні України запозичали свої окраси від видань Московських ледве чи буде правдивим. І ті й другі користувались одним джерелом, вживали одну запозичену у Європи композицію, там сконструйовану, оброблену, одними і тими самими елементами графічного підходу. Але, дальший розвиток ритини на Московщині і Україні пішов ріжними шляхами, відповідаючи в кожному разі тому ґрунту по якому проходив.

Дуже швидко творці півдня відійшли в своїх творах-ритинах і малюнках для них від північних. Це явище помітили ще такі дослідувачі старої ритини як Д. Ровинський, та В. Стасов. В очах людей зелених ланів, та широких степів, чудової природи, і яскравого сонця инакше відбивалось все навколо існуюче ніж в очах людини півночі.

Українські штихарі, що прикрашали книжку не дивлячись на те що вони були ченцями, виявили більш вільного відношення не тільки до сюжету, але й до самої композиції.

Тоді коли Москва знала виключно лише традиційні картини цілком релігійного змісту не поширюючи змісту, не розвиваючи композиції українські майстри вживали в книжках ритини зовсім не релігійного змісту. І декоративні герби й алегоричні сюжети й побутові сцени і історичні. Крім того зустрічалися тут також і портрети. Вищезгаданий твір Саковича має портрет гетьмана Сагайдачного чудово виконаний. Вільне відношення майстрів до сюжету мало наслідком поширення композиції введенням в неї побутового антуражу, та постатів які не мали раніше собі місця

в композиціях,—постатів, які характеризують инше відношення народу до виображених сцен.

В дальнішому, коли студії над ритинами Московщини і України будуть пророблені ми побачимо нову сторінку культурного життя яскраво виявлену Українським народом, через твори своїх митців-штихарів.

Україна мала велику силу друкарень порівнюючи з Московщиною. В кожній з них були видатні майстри. Де які з них виписувались в Москву в загальному порядку переносу всього того культурного що малось на півдні і чого не вистачало на півночі. Перераховувати, або характеризувати цих художників для того треба багато місця. В свій час були майстри які мали право конкурувати з видатними майстрами європейського виховання...

Давно вже занепала ритина в книжці. Забули її велику ролю. Разом з нею зникло мистецтво книжки. Вже де-кілька років робиться спроба в видавництві книжки підняти на де-яку височину. Алеж, здається мені, ні які механичні засоби не зможуть викликати в нашому організмові тих відчущань, які відповідали б ручній праці наших творців.

Будемо чекати для книжки кращого майбутнього.





Данило Щербаківський.

ЗОЛОТАРСЬКА ОПРАВА КНИЖКИ В XVI—XIX СТОЛІТТЯХ НА УКРАЇНІ.



оявлення Гутенбергового варстату на Україні 350 років тому назад викликало цілу революцію (хоч і не дуже правда рантову) в книжній справі. Зі зміною техніки не тільки незмірно побільшилась продукція книжки, але ґрунтовно змінився самий характер цієї продукції, її умови і темп.

Замість «книжних списателів», які поодинокі в тиші монастирських келій довгими місяцями і роками сиділи над переписуванням книжок, з'явилися друкарні з цілими гуртами і організаціями друкарів і «малфйшими во друкарѣхъ» на чолі. На зміну міні


ніятюристам прийшли «коперштіхарі», а різнокольорові заставки, кінцівки, мініатюри, якими оздоблювалась рукописна книжка, уступили своє місце ритинам—однотонним творам «коперштіхарів».

Незмінно залишилась лише праця інтролігаторів і золотарів, які оправляли вже готову книжку. ¹⁾ Як раніш рукописну книжку, так зараз друковану, золотарі з таким же замилюванням одягали в «сребропозлотистій оправі» і оздоблювали їх камінням дорогим. А побожні замовці, що замовляли ці оправы золотарям побільшості з метою офірувати їх церкві, по старій традиції рукописних книжок виводили і на друкованих власноручні записи з наївними закляттями і погрозами «анаеми» всякому, хто зважиться «отдалити книгу от обители тоя».

Як відомо, книжки з самого початку середніх віків оправлялись в диптихи ²⁾, від яких власне й прийняла свою форму сучасна європейська книжка. Пізніше стали оправляти книжку в дерево, різні матерії, шкіри з витисненим орнаментом, метал, іноді дорогоцінний метал і оздоблювали останній дорогим камінням і емаліями під кшталт чудових міні-

¹⁾ Книжка зшивалась і бралась в дерев'яні палятурки інтролігатором і потім вже поступала до золотаря. Коли металова оправа складалась з окремих частин, то дерев'яні дошки покривались ще оксамитом, або іншою тканиною, поверх якої вже накладалась оправа; коли ж вона була суцільна, то накладалась на голу дошку.

²⁾ Диптихи—складні таблиці переважно з слонової кости, багато орнаментовані різьбою. На слідніх, залитих воском сторінках диптиха римляне писали листи, замітки й т. п. В поганську добу вони були записними книжками, а в християнську—поминальницями й переносними образами.



ятюр, якими оздоблювались сторінки книжок. Подібні оправы робились і на Україні, коли тут почалась продукція рукописних книжок. Особливо дбали про оправу тих книжок, які вживались підчас церковних відправ. Адже деякі книжки, наприклад євангеліє, а почасти й апостол, підчас відправи декілька разів виносились з вітваря насеред церкви. І естетизм віруючих, яким була просякнута та доба, який одягав церкву в пишні мозаїки і чудові фрескові росписі, а служителів церкви убірав в багаті шати, потребував, аби й книжка, яку виносять на серед церкви, своїм зовнішнім виглядом гармонувала з загальним ансамблем, а в той час, коли вона стоїть на престолі серед хрестів, гробниці й іншої метальної утварі, вимагав, аби вона була також окрасою і декорацією престолу, як і вони. Любили також оправляти молитовники, з якими побожні пані ходили до церкви і дорогими оправами якими пишались одні перед другими.

Треба сказати, що студіювання золотарських книжних оправ XVI-XIX століть на Україні криє в собі більші труднощі, ніж студії над іншими галузями золотарських виробів. Правда, для установлення точної датировки книжних оправ умови кращі, ніж, наприклад, для датировки срібних чарок, кубків, потирів й інших річей. Адже часто на самих оправах маються написи, зроблені золотарями по замовленню вкладчиків, щоб увіковічити імена останніх, а іноді і по своїй власній ініціативі, і тоді ми маємо збереженим для науки ім'я майстра-золотаря. Ці написи дають звичайно найточніші і найпевніші вказівки про час, місце походження оправы, призвище вкладчика і майстра.

Окрім написів, зроблених на самих оправах, ще частіше зустрічаються вкладні записи, писані самими вкладчиками, внизу на сторінках книжки. На жаль, в них донатор часто забуває написати, коли він дарує до церкви книжку, оправлену в золотарську оправу, і тому такі записи лише гіпотетично можуть датувати оправу.

Нарешті, коли немає ніяких написів донаційного характеру ні на самій оправі, ні на сторінках книжки, то все ж «terminus non ante» для часу зроблення оправы установлюється датою друкування самої книжки. Треба всеж висновки, що до дати оправы, робити уважно, бо іноді метальова оправа переживала неміцну папірову книжку і переносилась на другу, яка була на сотню років її молодше. Серед колекцій Першого Державного Музею у Києві єсть, наприклад, євангеліє київського друку 1746 року в оправі золотарській 1658 року (див. мал. 2).

Але найбільша трудність студій полягає в тому, що лише незначна частина оправ цієї доби робилась з цільних метальових дошок. Переважаюча ж більшість золотарських оправ складалась не менш ніж з десяти окремих частин: середника і чотирьох наріжників чільної сторони, середника і чотирьох «пуклів» або «жуків» спідньої дошки, крім того, двох застібок, коріня, кайми, іноді орнаментальних зірок і головок янголів і т. и. Всі ці окремі частини золотар набивав на обтягнені оксамитом дерев'яні дошки зробленої інтролігатором оправы. З часом від вживання деякі частини оправы поступово відпадали і навіть губились.

Після одачі оправы в ремонт, золотарь або замінює загублені частини новими, або підбирає відповідні частини зі старих оправ, які мались у нього серед скупленого ним «лому»; обтертий оксамит переміняє теж на новий часто іншого кольору і нарешті після декількох поправок і переробок замість цільного пам'ятника мистецтва певної доби, ми маємо конгломерат частин ріжних доб і стилів. Коли додати до цього, що з другої половини XVII ст. почався з Росії на Україну приток книжок російських,

оправлених російськими золотарями часто без клейм і написів, які могли б установити їх чужоземне походження¹⁾, то стануть цілком зрозумілими труднощі студіювання золотарських оправ цієї доби.

Точних даних про золотарські оправы чисто українського виробу зібрано й опубліковано так мало, що я даю тут лише вказівки на окремі пам'ятки і декілька своїх загальних спостережень, одмовляючись в межах цієї журнальної статті дати цільну картину розвитку цієї галузі золотарства на Україні в зазначену добу.

В XVI столітті можна зазначити два головних типи оправ євангелій на Україні: один наслідуює візантійські форми, а почасти візантійсько-вірменські, другий носить на собі ясні сліди впливу західно-європейської готики або готики вкупі з ренесансом.

Традиції візантійські в широкому розумінні цього слова підтримувались на Україні між іншим вірменами, які грали тоді значну роль в торгівлі, промисловості а також і в золотарстві. В Кам'янці Подільському, наприклад, в 1578 році було на 2 поляків золотарів 10 вірмен.

Західно-європейські впливи на українську промисловість, крім усяких інших причин широкою хвилею вливались через цеховий її устрій, організований на німецькому праві, а також через постійні торгові зносини з Заходом.

В оправях більш пізньої доби XVII—XVIII ст. помітно вплив і мхамеданського Сходу, але він ішов від персів і арабів на Україну, здається не безпосередньо, а через Італію, а почасти й через Московщину.

Оправы першого (візантійського) типу найчастіше можна знайти в Галичині й монастирях Буковини: Сучаві, Драгомірні й інших. Верхня дошка цих оправ уявляє собою цільну срібну, іноді визолочену таблицю, яка майже вся занята битими виображенням воскресення Христова завжди типа «сошествія во ад». В чотирьох куточках уміщено мало помітні емблеми євангелістів без самих євангелістів, або євангелістів без емблем. Все це взято в раму з досить простою орнаментальною полоскою. Виображення «Воскресенія» хоч і задрібнені подекуди великою кількістю постатів, всеж зберегли риси суворих монументальних композицій попередніх доб.

На спідній дошці євангелія на такій же цільній срібній таблиці звичайно виображається хрещення, сошествіє св. духа, успеніє. Останнє іноді з оригінальною деталлю: два янголи на вколішках розкривають небо, а два інших виглядають, аби прийняти душу богородиці. Тут же уміщується іноді і вкладний запис внизу, або рамочкою охоплює усю композицію. Літери напису, взяті орнаментально з великим розумінням їх декоративного значіння, не тільки не псують загального вражіння, але являються цільною нерозривною частиною всієї композиції. Окрім написів буває виображено й самого донатора. Корінець найчастіше в формі срібної сітки, плетеної або в хрестики, або в який інший взір.

Чудовим зразком буковинських оправ є відоме сочавське євангеліє, яке в 1570 році «сътвори и съкова братство зугравское» (малярське братство) і вклало в сучавську Введенську церкву. На жаль, воно не зберег-

¹⁾ Іноді навіть зустрічаються книжки українського друку, але в російській оправі. Так, під № 24 опису Київсько-Печерської Лаври значиться євангеліє апракос київського друку 1707 року, в оправі, яка згідно напису на оправі „дѣла дѣлг... постронга... в цѣтвѣющемъ келикомъ градѣ Москвѣ... в Києво-Печерсканъ манастырѣ... иждивеніемъ и коштомъ... Идана снѣ Днѣславскаго архимандрита печерскаго...“ Транскрипція деяких слів напису свідчить про російську національність золотаря.



лось в первісному вигляді. У XVIII столітті оправа була доточена смугою з барочним орнаментом, але стара частина всеж збереглась добре¹⁾. На чільному його боці сошествіє во ад: в витягнутому сьйві сувора постаць Христа на руїнах пекельної брами, Христос подає руки Адамові і Єві. Низки старозаконних царів, групи людей, трактовані в манері старих мініятур. На заднім плані гори, вище два янголи. Рямка—безконечник рослинного орнаменту. На звороті євангелія—євангелист Лука—патрон малярів, які замовили євангеліє, малює образ Божої Матері. Напис: «св. Лука євангелистъ изуграфъ». Навкруги, замість орнаментальної рамки, вкладний запис «братства зугравского». Чітко і упевнено без зайвих подробиць передана постаць євангеліста-ізуграфа, малюючого образ, меблі і архітектурні мотиви заднього плану. Все-ж таки це лише слабкий відгук чудових візантійських оправ²⁾.

Поруч з цими окладами візантійського типу, 16 століття дає зразки оправ і іншого стилю: або готичьких, або оправ, в яких видно боротьбу Готики з Ренесансом. До готичьких оправ можна віднести, наприклад, оправу Дерманського рукописного євангелія (1507 року)³⁾ з вкладними записами князів Константина Івановича і Константина Константиновича Острозьких. На жаль, оклад цього євангелія погано зберігся. Середник і наріжники чотирикутні. На середнику сліди Розп'яття з двома предстоящими на синій емалі. Наріжники з поясними гравірованими постатями євангелистів мають хвилясту внутрішню лінію, від них ідуть розводи готичького орнаменту.

В Печерській Лаврі збереглося цікаве євангеліє, оклад якого відбив на собі боротьбу ренесанса з готикою. Це євангеліє 1541 року рукописне—вклад Івана Остаф'євича Горностая, підскарбія земського (мал. 1). В дуже докладному вкладному запису 1541 року, Горностаї описує його: «дал... євангеліє... чорным гладким оксамитом покритоє и оправеноє в сребром с чотырма євангелисты и защепками везеными сребреными всепозлотистое... в Києве у печерский манастыр... на котором сребра полшесты гривны и тринадцат золотников». На опуклих прямокутних наріжниках вигравіровано більш ніж поясні виображення євангелистів. В складках їх одерж ще почувуються подекуди традиції іконописних прорисів. На прямокутнім середнику Розп'яття з двома предстоящими. Постаті виділі з срібла і в порівнянні з площею досить великі; при всій їх сутулості й придавненості модельовка тіла й форма складок ще зберегла ясність і логичність. Середник обкладено рямою з прорізним ажурним готичьким орнаментом в формі зубчиків, а на кутах тройчасті закінчення в тім же стилі. Наріжники обкладені з внутрішніх боків готичьким орнаментом простішого малюнку. Але окрім цих головних частин готичького стилю, між наріжниками вставлено 4 срібних золочених полоски з прорізним ренесансовим орнаментом в формі квітів, пройдених гравірувальним різцем. В кожній по два круглих медальйони з гравірованими поясними виображеннями решти восьми апостолів.

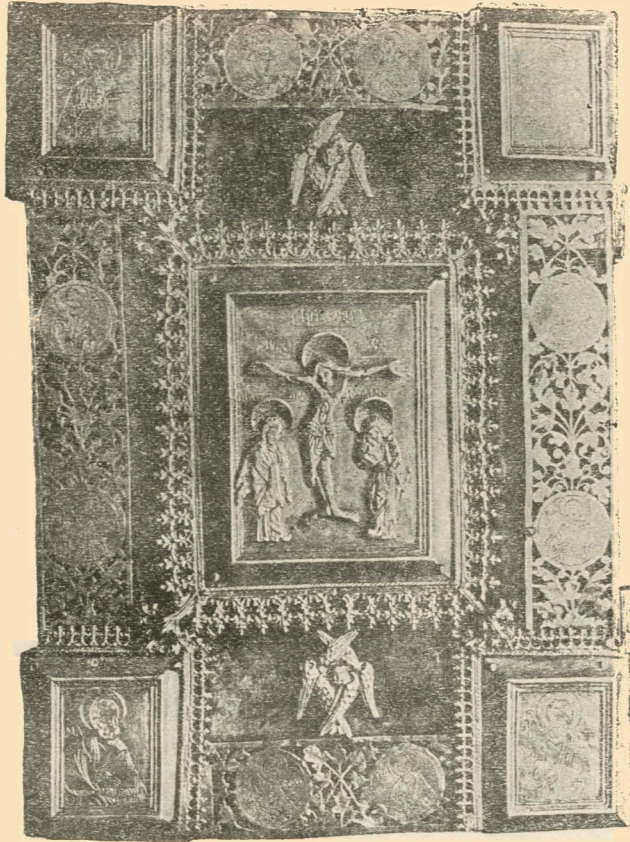
Тут ми маємо різке механічне сполучення двох ріжних стилів. Трудно зараз говорити напевне про те, чи одночасно зроблені усі частини єван-

1) Знімок цієї оправи опубліковано у виданні: Вистава Археологічна польско-руська устроєна во Львовѣ въ року 1885, таб. XXX.

2) Чудовий зразок оправи витриманого монументального стилю приводить на 26 таблиці своїх «Памятниковъ Христіанскаго искусства на Аѳонѣ» Н. П. Кондаковъ. СПб., 1902.

3) Міститься у волинському «древлехранилище».

гелія. Первісного вигляду оклад звичайно не зберіг: адже в вищенаведеному нами опису говориться про чорний оксамит, тим часом зараз під срібними частинами ми бачимо зелений. В опису теж нічого не говориться про вісім апостолів. В Печерській Лаврі є й друге євангеліє, яке вийшло



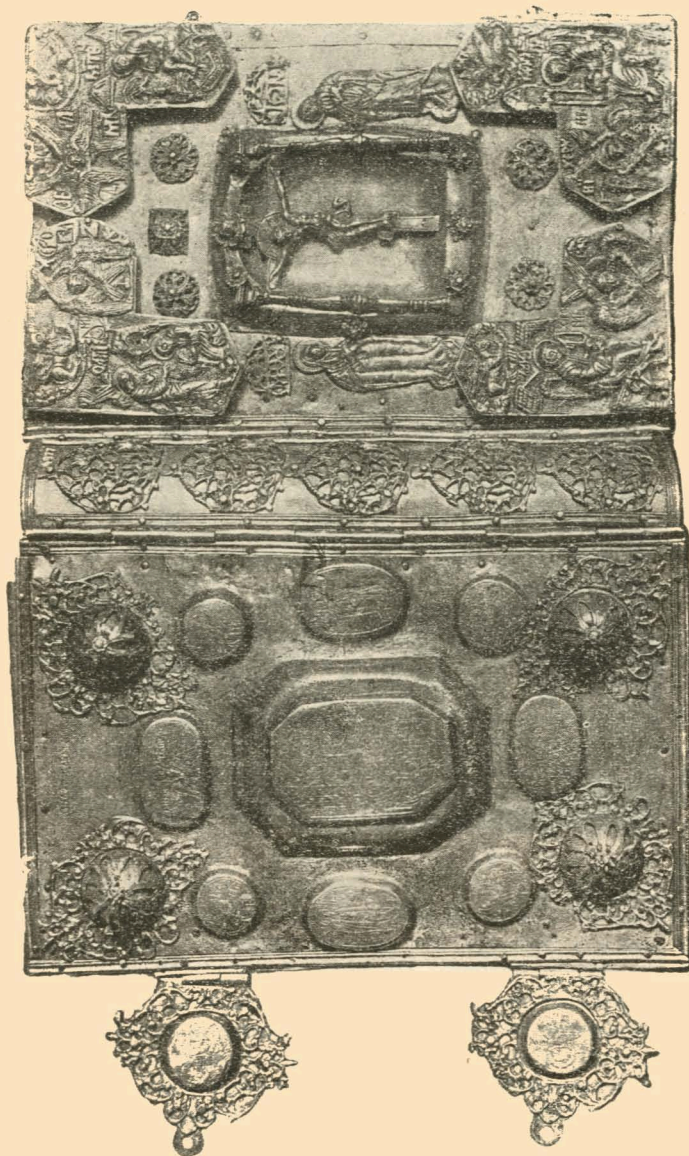
М'я л. 1. Євангеліє рукописне, вклад Івана Горностая в Київсько-Печерську Лавру—в оправі 1541 р. (Розмір 30 × 22 с.)

майбуть з тоїж самої майстерні. Це вклад Іоанікія Горностая Ричицького, старости 1556 року. Оправа його цілком такого ж характеру і стилю з тою різницею, що медальйони з виображенням апостолів поставлені не по два в кожній полосці, а по 3 на бічних і по одному вгорі й внизу.

XVII століття знає багато типів оправ євангелій (два зразки подано на малюнках 2 і 3). Перш за все в цю добу доживала свій вік готицька оправа в дуже упрощених формах: п'ять прямокутних клейм з гравірованими, рідко литими виображеннями розп'яття і чотирьох євангелістів. Клейма оздоблені простими зубчиками, в яких можна легко пізнати перетворення старих готицьких орнаментів. Такі оправи часто можна здибати у старих церквах Волині й Галичини, єсть вони і в Києві і на Лівобережжі. Зразок оправ цього типу дає, наприклад, євангеліє львів-

ського друку 1636 року, оправлене в 1639 році, на якому по переказах присягав в Переяславському соборі Богдан Хмельницький¹⁾; в ньому всі п'ять наріжників мають прорізний орнамент з усіх боків.

Головна маса оправ XVII століття всеж ренесансового і барочного стилю, який тут найбільш виявився в орнаменті оправ, а почасти й в



М а л. 2. Євангеліє 1746 р., київського друку – в оправі 1638 р. (Розмір 35 × 23 см.)

¹⁾ Воно міститься зараз в Полтавському Музею. Знімок з нього і описання опубліковано у виданні: Трипольській В. свящ. Полтавское епархіальное древлехранилище. Полтава, 1909, стор. 3 і окрема таблиця в кінці книжки.

формі клейм і характері виображень на клеймах. Всі вони мають на чільній дошці середник з розп'яттям (рідко з деісусом, або воскресінням) і наріжники з євангелистами. В XVII столітті ці наріжники часто, але не завжди, одходять від кутів і тому оточені орнаментом з усіх боків, а не лише з двох внутрішніх, як ми це звичайно бачимо на великоруських євангеліях і значно рідше на українських євангеліях XVI і XVIII століття.



М а л. 3. Євангеліє московського друку в українській оправі 1660 р. (Зворотній бік. (Розмір 39×26 с.)

Тому й форма цих наріжників, незадрована кутами книжки, міняється і буває більш різноманітна: овальна, восьмикутна і при тому дуже випукла. Навкруги середника розміщуються медальйони овальні або круглі в різноманітній кількості: 4, 8, 12 і навіть 14, в яких уміщуються звичайно гравіровані виображення страстних тем, або свят.

Ці п'ять головних клейм—середник і наріжники—оточені орнаментом за рідким винятком всеж досить скупю. Просторінь між ними оживляється иноді, окрім медальйонів, ще зірками або головками янголів. Хоча й здибаються иноді оправы, в яких металом покривається вся дошка, всеж клейма і виображення грають цілком домінуючу ролю в загальній композиції оправы. На чудовій срібно-золоченій оправі 1649 року (євангеліє московського



друку 1637 року) вклад Іоанна Негребецького в Братський монастир, де п'ять клейм і чотири медальйони влучно вправлені в прорізний орнамент, який цілком заповнює обидві дошки оправ, ми маємо спокійну гармонійну композицію, в якій орнамент служить власне тлом, не подавляючи головних плям—клейм, як то буває в XVIII столітті.

Цікаве також у золотарів цієї доби бажання досягнути ефектної гри декількох тонів на оправ. Наприклад, на євангелії—вкладу Данієля Іольба (по інших документах він зветься Даніло Голуб) в Михайлівській монастир (оправа 1647 року на євангеліє московського друку 1644 року)¹⁾ срібні ренесансові клейма з євангелистами і розп'яттям, на яких визолочені лише деякі частини, вправлені в срібну таблицю прорізного рослинного орнаменту, надіту на червоний оксамит, яким покрита дерев'яна дошка оправ. Все це взято в золочену раму з шкляними імітаціями дорогоцінних камінів на кутах. Тут гра золота й срібла на клеймах з матовим тоном ажурного тла і червоним оксамитом робить справді своєрідний ефект. Треба також зазначити що в XVI і XVII ст. ритовниче виконання релігійних виображень на оправ має рішучу перевагу над рел'єфом, як литим, так і виконаним «au gerousse». Останній спосіб, особливо улюблений бароком, панує на золотарських оправ кінця XVII і XVIII ст.

Треба ще зазначити вплив ритин на сюжети, які уміщались на оправ, на форму і композицію оправ. Не кажучи вже про те, що трактовка гравірування виображень на оправі: розп'яття, євангелисти, свята, клейма з виображенням страстних тем, носять явні сліди впливу ритин тих самих євангелій, які опрацьовувались,—під впливом ритини з'являються і цілком нові сюжети, як, наприклад, виображення Лаври і символічні сюжети, як, наприклад, «жезл од корене Єсеова». Будучи улюбленою темою ритин богослужбових книжок українського друку XVII ст. в різних варіантах, починаючи з Есея, Антонія і Феодосія і кінчаючи кн. Володимиром від яких виростає лоза з погрудями праотців, або князів, замість гронів виноградних, «Жезл од корене Єсеова» понав не тільки на українські оправ, але й на російські. В Росії цю тему популяризувала, здається, ритина на форті відомої книжки Лазаря Барановича «Мечъ духовный» київського друку 1666 року, на якій хитрий архимандрит звелів виобразити серед нащадків кн. Володимира царя Олексія Михайловича. Книжка була піднесена Олексію Михайловичу, дуже вподобалась і мала великий попит на Московщині. Оправи російські з цим виображенням здибаються навіть частіше, ніж українські.

Провінційальні майстри, додержуючись звичайної композиції, улюбленої в центрах, давали іноді досить оригінальні варіанти оправ. Наприклад, євангеліє роменської успенської церкви має прекрасну оправу роботи місцевих роменських майстрів 1688 року—Антоня Івановича і Андрія Васильовича Песляковського. На чільній дошці його, окрім чотирьох звичайних наріжників з євангелистами, до речі сказати, мало пристосованих до інших виображень таблиці, уміщено середник ажурної роботи з колонками, двома предстоящими і Петром і Павлом і 14 круглими теж ажурними клеймами навкруги середника.

На звороті в гарному гравірованому картуші вкладний запис Максима Іг'яшенка і в двох маленьких картушах підписи майстрів²⁾.

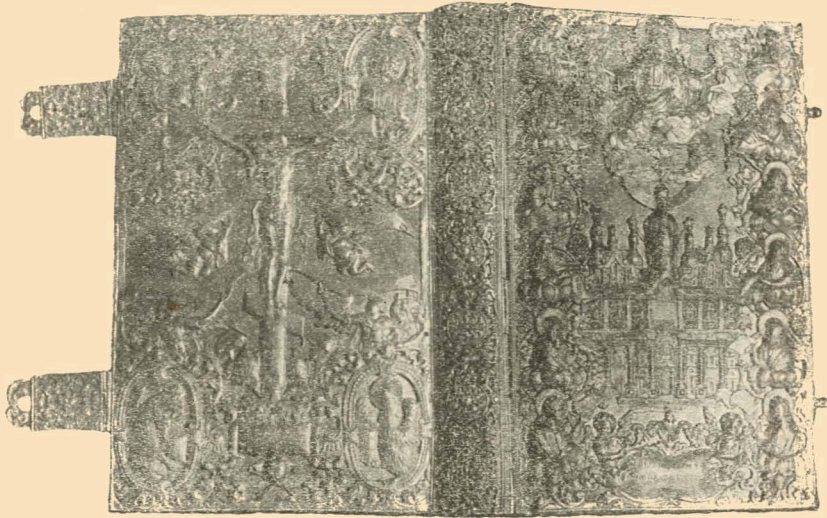
¹⁾ Зараз належить до колекції Першого Державного Музею у Києві.

²⁾ Напис в великому картуші: „не е в аге сооржениа рокѣ за хрип к аркетк Роменк до храмѣ Успенна пресвѣтлнѣ Богородици за старанием его милости пана Максима



Підписи майстрів на оправах починають зустрічатись з другої половини XVII ст., більш менш регулярно, але іноді не в спеціальних картушах, як на роменській оправі, а ледве помітно на заломі металювої дошки. Наприклад, на оправі 1670 року, якою зараз обкладено більш пізнє євангеліє київського друку 1771 року, на заломі верхньої дошки ледве можно прочитати запис побожного майстра: «Гди помяни дшу раба своего Федора золотаря».

Металюві оправи робились, як відомо, не лише на євангелія, але й на інші книги. Наприклад, Роксанда Хмельницька одержала в 1660 році від Марії Радивилювої молитовник дорогооправний в золоті і кривавцях¹⁾.



Мал. 4. Апостол київського друку 1722 р. в оправі другої половини XVIII ст. (Розмір 33 × 21 см)

Тут дається (мал. 4), знімок срібної оправи, робленої для Печерської Лаври на книгу Діяній і посланій апостолів лаврського ж друку 1722 року. Ця оправа характерна по звязаності її сюжетів з церквою, для якої робилась оправа і з місцевими ритинами: на чільній стороні виображено головну церкву Печерської Лаври (тип після пожежі) і 12 апостолів на гронах виноградних лоз, що виростають з будинку Лаври. Композиція ця улюблена на ритинах лаврських видань XVII ст.: Патерика 1661 р., Огородка Марії 1676 р., Акафиста 1693 р. і т. п. Вгорі погруддя Христа з ключима і внизу два янголи тримають картуш; на картушах і в інших місцях композиції символічні написи. Все це витиснуто рел'єфом на різьбі наскрізь срібної золоченої дошки і накладено на дошку густо орна-

Івашенка і ктиторея Йіна Р'євана и Андрея Мартинюкча і Григоря Федюдорюкча за протопоси Дмитрия Мицалоюкча". Над кожным з маленьких картушів напис: «майстер». В лівому малому картуші: „ению работъ робилъ Янтонни Иванюкчх майстер життя роменский“, в правому: „ению работи нижнихъторх Андрей Васпанекчх Пелажюкский“.

Всі ці данні встановлені по фотографії оправи, зробленої М. О. Макаренком, якому я при цій нагоді приношу щирю подяку за дозвіл користуватись цими данними.

¹⁾ Шероцький К. Наше стародавнє інтродукторство (Книгарь, Літопис українського письменства 1919, ч. 17 січень стор. 1035).



ментовану травами й черню. На звороті на всю дошку Розп'яття; в кутках в овалах емблеми євангелістів; анголи серед орнаментів і листи з написами. Все це теж рел'єфної прорізної роботи на сріблі визолочено і підкладено дошкою з травами черню. Ця оправа можливо вийшла з майстерні Ієремії Білецького, принаймні травчате черневе тло обох дошок оправи, а також орнамент застібок (розетка серед трав) і коріння (сім овальних клейм з розетками й овочами поспіль)—характерні для пишних оправ Білецького.

XVIII століття залишило велику кількість оправ золотарських (зроблених переважно «партачами») з срібла, золочених, або більш простих—мідних і навіть олов'яних. Рідко металюва оправа покриває всю дошку; частіше роблять середник з розп'яттям і чотири наріжники з євагелістами, а на звороті середник і чотири пуклі, при чому сюжети спіднього середника досягають надзвичайної різноманітності. Всі ці оправи дають безліч і часто досить шаблонних варіацій орнаментики ренесансового і барочного орнаменту з ухилом в бік рококо і стилю Людовика XVI, при чому більш архаїчними, а часто й більш цікавими являються застібки і корінці, які часто виливались по старих формах.

XVIII століття закінчило власне розвиток тієї риси яку внесло XVII століття в оправу книжки, а саме перевагу орнаменту і декоративності над виображенням, над сюжетом. Ті вузькі бордюрчики навколо клейм, які так так скупо давало XVI століття і які в XVII столітті почали розвиватись і ширитись, тепер з кінцем XVII і початком XVIII століття пишню розцвітають і прагнуть до з'єднання з орнаментами середника і заповнення своїми паростками усієї площі дошки, а в деяких прекрасних зразках оправ заливають усю площу книжки прекрасним пишним орнаментом, який буває своїми соковитими пишними розводами, волютами і квітами і примушує клейма й медальйони грати лише роль якихось маленьких квіток і взагалі другорядних елементів в загальній композиції оправи.

Зразком такого типа окладів є оклад великого євангелія 1706 р. київського друку, в Братському монастиреві з ініціалами гетьмана Івана Скоропадського (мал. 5). Тут середник з Розп'яттям, клейма овальні з євангелістами і 11 круглих медальйонів зі страстними темами оточені таким пишним буйним орнаментом, і так гармонійно в нього вправлені, що роблять вражіння справді квіток, яким відповідають пишні великі квіти спідньої дошки євангелія. На звороті в 4 овалах виображення святих, в центральному медальйоні на півмісяці мадона з Христом вріст в сляві а під медальйоном картуш з гербом і ініціалами гетьмана.

Взагалі треба сказати, що особливий простір для такого декоративного підходу давали грандіозні євангелія московського друку аршинної вишини, які з чисто московським пієтетом до грандіозного були розраховані на великі собори і на здорових протодіяконів, що мали носити ці пудові книги. Адже євангеліє московського друку 1759 року в оправі 1782 року в Запорозькому соборі в Новомосковську важить біля 1½ пуди¹⁾; євангеліє московського друку 1689 року в оправі 1695 року вклад в Печерську Лавру генерального обозного Василя Дуніна Борковського важить 39 фунтів, а з срібною оправою—2 пуди два фунти 71 золотник²⁾.

¹⁾ Машуковъ В. Матеріали къ изученію церковной старины Украины. Харьковъ 1905 стор. 39, мал. № 28.

²⁾ Знімок цієї оправи опубліковано мною в статті «Символика в українському мистецтві» (Збірник секції мистецтв. Київ 1921 малюв. № 5).

Майстри люблять надавати декоративний характер і таким оправам, в яких клейма виконані з фініфту. Ось, наприклад, оправа першої половини XVIII ст. з фонду цінностей, вилучених з церков, № 284. Тридцять дві фініфти різного розміру, форми і навіть роботи оздоблюють дві його



М а л. 5. Євангеліє Київського друку 1707 р. в оправі першої чверті XVIII ст.
(Розмір 60 × 43 с.)

дошки. Тло заповнено пишними травами, рельєфними орнаментами, букетами, волютами, «рогами ізобілія», постатями путтів, які придержують медальйони. Фініфти барочні і неприємні по занепадаючим формам виображених на них постатів, але коли дивитись на них лише як на художні плями, то на тлі золота матового приємного тону, яким покритий увесь оклад, вони цілком гармонують з іншими окрасами і утворюють цілком приємлиме декоративне ціле.

Тут треба зазначити також чудові оправы таких київських майстрів, як, наприклад, Івана Равича, Ієремії Білецького, які працювали в першій

(Равич) і другій (Білецький) чверті XVIII століття, або оправы з фініфтами Даміяна Волковідського 1764—66 років, які хоч і не давали особливо оригінальних нових типів оправ, але всеж робили закінчені продумані художні композиції.

Поруч з цим захопленням орнаментальною стороною оправ помічається часто, що самі виображення на середнику і наріжниках цікавлять майстра якось менш ніж орнаменти; виконує їх часто він так неохайно, що в порівнанні з орнаментами вони виглядають значно грубішими і художньо менш цікавими і цінними, ніж останні.



Мал. 6. Євангеліє Київського друку 1808 р. в оправі 1811 р. роботи Київського майстра Захарія Брезгунова. (Розмір 42 × 26,5 с.)

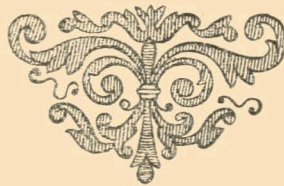
В другій половині XVIII ст. ясно помічається занепад золотарських оправ. Ясні і чіткі композиції оправ, які ми бачим у кращих майстрів XVII і першої половини XVIII ст., робляться в другій половині століття хаотичними не тільки у «партачів».

Одноманітні спокійні при всім їх багатстві оправы попередньої доби замінюються якоюсь «окрошкою» з фрагментів різних стилів. Зразком таких оправ може бути оправа № 112 фонду вилучених з церков цінностей: пишні букети з овочами, фрагменти орнаменту в стилі бароко і рококо, перевернені вази, глечики, птахи, квіти в самих неможливих, абсурдних



сполученнях, з'єднані з грубими барочними постатями на п'яти звичайних клеймах чільної дошки; все це виконано досить високим рельєфом в сріблі в один тон і свідчить про явний занепад майстерства вже в кінці XVIII ст. XIX століття вносить мало цінного: невдалі спроби оправ в стилі Людовика XVI і пережитки старих стилів або бажання досягнути ефекту матеріальною цінністю оправ. Яскравим зразком оправ останнього типу може бути оправа на євангелії лаврського друку 1808 року (мал. 6), зроблена в 1811 р. кнївським майстром Захарієм Брезгуновим з цінностей, зібраних «боголюбивими вкладчиками» в Лавру Печерську по ініціативі митр. Серапіона¹⁾. На верхній і нижній дошці фініфтові виображення Воскресіння і чотирьох євангелистів. Все майстерство золотаря було скеровано на те, аби придумати такі оздобы, які допомогли б умістити сотні бриліантів, алмазів, аметистів, хризолітів, топазів, ізумрудів, рубінів, сапфірів. Адаже на оправу пішло 6 фун. 55 зол. золота, 8 фун. 36 зол. срібла і 763 ріжних бриліантів і алмазів на 67 каратів. І тому майстер оточує середник і наріжники ріжними віночками, бантиками, лавровими гілками, коронками в стилі Людовика XVI, які дають досить цікаву гаму сполучень камнів ріжних фарб і тонів. В дальшому приток з Росії золотарських оправ, як і взагалі золотарських виробів робиться остільки сильним, що нищить місцеве виробництво і майстерні старих майстрів з певними традиціями, а ті приїзжі майстри, які згодом засновують свої підприємства в Києві й інших значних центрах позбавлені місцевих традицій.

Зараз тяжко робити якісь певні висновки по данному питанню. Їх можна зробити лише після точного установлення, які оправы з тих тисяч їх, що існують на території України, роблені українськими майстрами і в яких центрах. Але це справа майбутнього.



¹⁾ Воно має декілька вкладних записів дуже докладних. Між иншим по краях заломо верхньої і нижньої дошки напис: «сіє святоє Євангеліє роботою окончено въ 1811 г. февраля 5 дня. Дѣлано въ градѣ Кіевѣ подь собственнымъ и всегдашнимъ смотрѣніемъ и распоряженіемъ... Митрополита Кіевскаго и Галицкаго... Серапіона, въ самомъ митрополитанскомъ Кієво-Софійскомъ домѣ золотыхъ дѣлъ мастеромъ Кієвскимъ дворяниномъ Захаріємъ Брезгуновымъ, которую работу продолжалъ онъ десять мѣсяцевъ...» Далі перераховується, скільки пішло на нього золота, срібла й камнів дорогоцінних і зазначається, що вся оправа вмісті з роботою й матеріалом коштувала 17173 р. 60 коп. Це євангеліє взято підчас вилучення церковних цінностей.



Пилип Клименко.

УКРАЇНСЬКІ РИТОДРУКИ.




тародрук і ритодрук український складали гармонійну судильність. Зрозуміти їх можна тільки у взаємнім звязку. Але досліджені вони замало. Відомий дослідник старих російських ритодруків Ровинський, зібравши численний матеріал з цієї галузі мистецтва в Росії й почасти на Україні, прийшов до висновків: 1) ритодрукарство, як самостійна галузь мистецтва, попереджаючи книгодрукарство, не існувало на просторі буйшої Росії, 2) ритодрукарство до кінця XVII в. було простим ремеслом допоможним книгодрукарству, 3) ритодрукування російське й українське було рабським і більш-менш грубим копіюванням західньо-європейських зразків¹⁾. З останнім висновком погоджується до певної міри Ф. Титов²⁾. Останній, подавши значну кількість ритодруків у стародруках Київсько-печерської Лаври до початку XVIII в. установлює запозичення зі східних зразків до Петра Могили та західних після його³⁾. Під східними зразками тут треба розуміти не тільки візантійські, або взагалі орієнтальні, від яких вже в значній мірі відійшли українські рукописні книги XV в., але й ранні ренесансові італійські. Під західними треба розуміти пізньо-ренесансові, переважно німецькі, або повіначені італійські. Приблизно подібну-ж зміну об'єкта запозичень знаходимо у ритодруках всіх українських стародруків з прискоренням її у львівських та завізненням у всіх інших: волинських (Супрасль, Дермань, Рахманів, Луцьк), чернігівських, моголівських, новгород-сіверських. Через це всі останні довгий час мають більш архаїчний і тому провінціальний ритодрукарський зміст в порівнанні з львівсько-київськими. Ця поправка до висновків Ровинського-Стасова відносно об'єкту запозичень, веде за собою слідуєчу більш важливу поправку. Коли об'єкти запозичень мінялися, значить ритодрукарський матеріал більш-менш свідомо підбирався і тому ставилося «рабському копіюванню» певні межі. Копіювалося не все, що служило оздобою будь-якої книги. У друкарів був певний смак,—а де є

¹⁾ Д. А. Ровинський—«Подробный словарь русских гравиров», 1895 г., т. I, с. 46—47 і далі у вступі.

²⁾ Титовъ, «Типография Киево-Печерской Лавры» т. I, Київ, 1918 г., с. 493.

³⁾ Ibid., с. 273.



смак, там є критичне відношення до матеріялу і рабського наслідування не може бути. Дійсно перегляд ритодруків київських лаврських видань, хоча б за тими зразками, що їх наведено у Титова, виявляє оригінальні композиції фронтіспісів у важніших виданнях (Анфологіон—1619 р., Поученія Іоанна Златоуста—1623 р., Служебник—1629 р., Тріодь-Цвітная—1636 р., Патерик—1661 р., Меч Духовний—1666 р., Труби словес проповідних—1674 р., Учительне Євангеліє—1697 р., Акафист—1690 і 1709 р.р.) Композиція тут, правда, досить проста й механічна. Запозичення в її є з іконографічних або іконописних зразків та іконостасних конструкцій. Взагалі іконописний вплив дуже сильний у ритодруках і оскільки до XVII в. виробився українській іконографічний тип, остільки ритодрукарські картини Христа, Діви Марії мають український характер. Що до інших персонажів, то вони приймають український характер тільки від другої половини XVII в. Разом з тим від тоді-ж ансамбль і композиція становляться більш оригінальними, вноситься українське побутове оточення, кращає техніка. Ритодруки лаврських видань кінця XVII в. і початку XVIII в., як ілюстративний книжковий матеріял, мало чим поступляється перед кращими сучасними західньо-європейськими зразками. На цьому ступені вони формально костеніють і протягом XVIII в. вироджуються в той «казьонно-церковний» стиль, що панує у всіх галузях релігійно-культурного мистецтва України XIX в. Цей «стиль» не має жадних національних властивостей, він є механічним, шаблонним переписуванням старих зразків, позбавленим будь якого творчого менту, стимульованого минулим досвідом чи сучасним реальним життям.

Таким чином розквіт українського книгоілюстраційного ритодрукарства припадає на XVII сторіччя, коли український нарід прискореним темпом викохував свою національну культуру. Головне знаряддя культурного розвитку, книгу, доводилося з причин переважно технічних запозичувати на Заході: бралися відтіля готові форми і вмлі фаховці. На Україні не вистачало ремісників, що могли-б виконувати книжкову ритодрукарську працю та разом була надто малограмотна міщанська верства, що мала будирувати український національний ренесанс, подібно тому як це вона робила у Західній Європі. Того-то український стародрук і до оздоби його принатурений ритодрук в самім початку стали жертвою наслідувань старих рукописних і сторонніх друкарських зразкам. Потреби прискореного введення важливого культурного друкарського знаряддя спричинилися до механічного його запозичування від готових форм і зразків. Але це ще не знаменує, що ритодрук, необхідний складовий елемент початкового українського стародрука, з'явився на Україні разом з останнім і попереду не існував. Ми маємо пряме свідотцтво джерел, що у Львові друкарь «москвитин» Федоров користувався послугами ритівника українця Гриня, так що коли останній кидав роботу то й друкарь не міг працювати. Отже значіння ритівника Гриня у Львові при Федорові чи не дорівнювалося значінню голандця Ганса при нім-же у Москві. Далі посередню вказівку на якусь ритивярську традицію на Україні чи не можна вбачити і в тому скорому заведенню тут нового шрифту, відмінного від принесеного з Москви Федоровим. Можливо, що причина цього полягала не тільки в бажанню наслідувати старослов'янський письмовний «стиль», але й попереднє існування ритованих літер, подібних до тих, що дійшли до нас у стародруках руянського монастиря. На Україні завше нищилося багато культурних витворів старих поколінь, які через політичні чи соціально-економічні впливи не задовольняли наступних поколінь. Оскільки останні були

мало самостійні та діяли під сторонніми впливами, остільки були на-
строєні агресивно-руїницьки до старих не естетичних, або не етичних,
під їхнім поглядом, творів. Як раз силу таких творів було знищено під час
релігійно-церковної боротьби XVII—XVIII в.в. та й пізніше у XIX в. за-
гинуло завдяки некультурності «малоросійського духовенства». Дивно
було-б під час таких «згонів» уціліти не естетичним, не етичним і вза-



М а л. 1. Св. Зосима. Зменшений в 5 разів. Знаходився в с. Мазинецькім на Поділлі.

галі «негармонійним» застарілим ритодрукам, а може й якимсь традиційно
не звязаним з дійшовшими до нас стародруками. А коли може якимсь ви-
падком що й збереглося, то відсутність систематичних розшуків, знов-же
тільки щасливим випадком зможе їх виявити на світ. Почасти такий ви-
падок а почасти детальні пошукування у Подільських церковних пам'ят-
ках XVIII в. дали спроможність виявити деяку кількість знищених у тому-ж
столітті українських ритодруків. Ці ритодруки служили певно оздобою
православних церков і були вилучені з уживання уніяцьким духовенством,
як непотрібний, застарілий матеріал. Зберіглися вони для нас у дуже по-
шкодженому, часто фрагментарному, вигляді. Але і в такому вигляді, і в такій
кількості цей матеріал є цілком вистарчаючий, аби встановити досить ви-



сокий ступінь українського ритодрукарства, незалежного від книгодрукарства, принаймні уже в першій чверті XVII сторіччя. Наведу перелік ритодруків, краще збережених, з приблизно визначеною їх часовістю. Першо́ї чверті XVII в. маються такі ритодруки: 1) Зосими, що тут поданий (див. мал. 1); 2) гріхопадіння; змії з дерева дає яблуко Адаму, що стоїть ліворуч від дерева, а Єва праворуч від дерева й собі простягає руку, позаду Єви повісився на гілляці молодик в жупані, а позаду Адама другий молодик лупцює жінку жмутом, над молодиками написи по румунськи латинським шрифтом, зміст ритодруку неповний, бо верхня його частина і боки відірвані, техніка трохи вища, як у Зосими, цікавий засіб рюлення фону поперечними хвилястими смугами, побутовими рисами малюнок може вважатися близьким українському народо́ві, але написи й техніка вимагають його віднесення до яскравих пам'яток ренесансу, скоріше всього молдавського; 3) Єфстафій Плакида—Плакида стоїть на колінах перед оленем, що повернув до нього голову з розп'яттям між рогами, позаду Плакиди стоїть засідланий і привязаний до дерева кінь, віддалі видно церкву, у спідній частині малюнку сцени з життя Плакиди, над якими довгі написи, слов'янськими літерами, зміст не повний, бо середина малюнку впродовж, правий бік за церквою і нижня частина відірвані, техніка гірша, як у Зосими, трактовка дерев пізніша, аналогічна трактовці німецьких ритодруків другої половини XVI в.; 4) Свята Покрова—композиція аналогічна Покрові Патерика лаврського видання 1661 р., але зміст відмінний тим, що під Покровою немає орла, а просто стоїть готично-ренесансова церква, подібна не до Лаврської 1661 р., а скоріше Лаврської 1623 р., хоча церковні бані де в чому стрімкіші та інакше сконструйовані, передня, наприклад, складається з середньої високої і двох низьких притулених по боках, по обидва боки церкви стоять примитивно трактовані дерева і дві постаті, подібні Антонієвій та Феодосієвій, зміст не повний, верх, правий бік за Феодосієм і спід відірвані, малюнок пошкоджено цвіллю, техніка подібна «гріхопадінню». Ритодруки половини XVII в.—1) «Христос», наведений тут (див. мал. 2), 2) Два архистратиги Михаїли: один подібний і певно сучасний Христу, другий з ілюмінованими синє-темною фарбою крилами раніший, подібний типу Михаїла лаврського Анфологіона 1619 р., але більш кругловидий, більш «ренесансовий»; 3) Розп'яття, композицією аналогічне розп'яттю Ілії 1643 р. в «Учительнім Євангелії» 1637 р., але зміст відмінний тим, що в квітах натомість таїнств вимальовані святі, а кров з ран Христа стікає в чаші піднесені янголами, рямки, подібні, як і в ритодруці Христа, техніка так само; 4) Іконостасного типу композиція: деїсус без янголів, а по боках святі в медальйонах, зміст не повний, верх, низ і боки ритодрука обірвані. Ритодруки останньої чверті XVII в.—1) Варвара, ілюміновання червоно-синє, з тюльпаном у лівій руці, в староукраїнським шляхетським убранні, внизу з обох боків Варвари уміщені церкви—зліва від Варвари баштоподібна звичайного типу, ренесансової конструкції, зправа барочно-ренесансова будівля, фон малюнку жовтий прикрашений зірками, зміст не повний—середина ритодруку впоперек видерта, техніка груба, подібна, як у Плакиди; 2) Богоматір у тюльпані, праворуч її святі в тюльпанах—Феодосій, Гліб, одяги українські, зміст не повний, верх, низ, ліва сторона згинули, ритодрук складався з двох дощок, подібної ритодруку Христа, техніка дорівнюється Зосимі; 3) Конструкція бань церкви Благовіщення, подібна Лаврській другої половини XVII в., ілюміновання червоно-синє і такої-ж техніки сцена Благовіщення, змістом подібна сцені Благовіщення Лаврського Анфологіона

1619 р., певно обидва малюнки є частини одного ритодруку дуже великого, але в більшій частині знищеного; 4) Деїсус з янголами—іконоста-сноподібна композиція, що дуже різниться змістом і основною ідеєю, від попереднього Деїсусу, боки, низ і верх знищені, техніка гарна, цей Деї-



Мал. 2. І. Христос, Зменшений в 5 разів. Знаходився на Поділлі.


сус аналогизується з Самойловичівським образом Деїсуса в музеї, бувшій Ханенка, а тепер Української Академії Наук; 5) Два фрагменти апостолів, частини великої композиції, певно Успіння Богородиці, один з цих фрагментів наведений тут (див. мал. 3).

Недослідженість українського мистецтва ренесансової доби, елементів якої так багато у вищеописаних ритодруках, не дозволяє бути певним у визначенні часу їх приналежності. Аби не було нарікань на штучне їх віднесення до більш старих часів, потрібного для моєї апріорної концепції, я визначав час походження найбільш пізній, а не ранній. І певніше всього,



М а л. 3. «Фрагмент «Успіння Богородиці». Зменшений у 3 рази. Знаходився на Поділлі.

що технічне виконання ритодруків належало таки XVII ст., хоча і це вимагає перевірки, але безсумнівною є старіша традиція більшої чи меншої частини їхнього малюнку. Не виключено, що проникліші досліді встановлять більш старе походження принаймні де-яких часово сумнівних ритодруків. Остаточно-ж стверджена їх часовість може бути після того, як буде вияснено місце їх походження і авторство. Написів на самих рито-



друках, локалізуючих та авторизуючих їх нема. Румунський, польський та латинський текст на де-яких з їх дозволяє твердити, що походять ці ритодруки з Румунії, або Польщі. Значить українські ритівники могли запозичувати звідтіля сюжети для своїх творів. Ритодрук Плакиди безумовно має запозичений сюжет, другий більш документальний факт запозичення дає нам фрагмент «Богоматері на хресті», що аналогізується з ритодруком, що зберігся в дуже пошкодженім стані, тієї-ж Богоматері з латинським написом «*María Mater Dolorosa*». Український ритодрук проте вищий технікою риту і експресією малюнку від «латинського». І загальне вражіння від усіх знайдених ритодруків, більша частина яких оригінально-українська, дозволяє стверджувати їх значну мистецьку вартість чи-то як народніх примитивів, чи-то навіть як більш-менш мистецьких витворів українських майстрів. Де ці майстри працювали і хто вони були можна тільки гіпотетично здогадуватись. Ясні вказівки, що подібні ритодруки робилися в друкарні Київської Лаври, детальний опис таких ритодруків, взятих до сховання Петербурзькою Публічною Бібліотекою та Академією Наук, дає Титов¹). Описані Титовим ритодруки не мають подібних серед моєї збірки. Але все таки деякі з останніх певно робила друкарня лаврська, бо вони мають багато подібностей з ритодруками лаврських видань. Такими є «Деїсуси», «Храм Благовѣщення», можливо «Розп'яття», «Покрова». На жаль, дереворити лаврської друкарні XVII в. загинули і тому перевірити приналежність цих ритодруків лаврської друкарні неможна. З дереворитами-ж XVIII в. нема подібности. За-те фрагменти «Христа-виноградної лози» нашої збірки цілком подібні деревориту «Х. в. л.» друкарні Чернігівської, який часується 1731 р. Коли ми приймемо, що Чернігівська друкарня йшла шляхом розвитку Київської тільки з запізненням приблизно на півсторіччя, то з чималою певністю можемо допускати існування подібного деревориту «Х.-в. л.» у Лаврській друкарні принаймні від другої половини XVII в. Звідтіля ритодрук скоріше міг потрапити на Поділля і у XVIII в., як застарілий, знищений. Так частина ритодруків ймовірно локалізується в лаврській друкарні. Ритодруковий розвиток її видань був основою наведеного мною розчасування наших ритодруків, частина котрих певно належала лаврській друкарні. Але більша частина не має властивостей ритодруків лаврської друкарні, що зберіглися до нашого часу. Обслуговуючи в свій час Поділля, вони очевидно й походять з Подільських, або сусідніх західніших друкарень. На цих територіях мусимо шукати ритотворчих огнищ у XVII в., а може й раніше. Ритодрукарський зміст могилівських стародруків дійсно має де в чому подібности, але ближчих аналогій не знайдено. Почасти теж можна сказати про ритодруки видань Чернігівсько-волинських друкарень. Львівські, стрятинські, унівські стародруки менше аналогізуються ритодрукарським змістом з ритодруками нашої збірки.

Значить, треба припустити, що існували якісь інші, тепер невідомі огнища ритодрукарства. Такі огнища очевидно мали бути старішими від друкарень, озброєних європейською тогочасною технікою. Їхні архаїчні іскри літали до народніх верств у XVII в. поруч з новітнім полум'ям, розрахованим на більш інтелігентський смак, львівсько-київських огнищ. З часом вони були залиті останніми та й затухли, лишившись для нас невідомими.

¹) Титовъ, «Типографія Кієво-Печерской Лавры» т. I с. 164; Приложенія с. 183—184.

Ми знаємо, що від початку XVII в. на Волині існувало багато друкарень. Значне число дрібних, часто мандрівних друкарень, засновувалося тоді рядовим духовенством. Ці дрібні «кустарні» друкарні були, найбільш самобутні. Коли навіть ритодруки нашої збірки належать не зниклим безслідно старовинним огнищам, а цим історично, хоча і побіжно ствердженим волинським з XVII в., то й тоді їх оригінальні риси дозволять нам поставити питання про традицію часово старішого самобутнього українського ритинярства, технічно відсталого в порівнанні з новітнім «львівсько-київським», але змістом багатого і гарного.

Ритодрук Святого Зосими досить яскрава пам'ятка більш-менш раннього самобутнього українського ритинярства, хоча технічне його виконання припадає на першу чверть XVII в. Властивості палеографічні промовляють за це. Місце виробу ритодруку найбільш ймовірно-Поділля. За це промовляють раннь-ренесансової конструкції кам'яна трьохбанна церква і кам'яна-ж будова омшаника чи водяного млина над ставом чи річкою. Такі кам'яні будівлі найбільш поширені були на Поділлі де здавна місцевий камінь вживався, як будівельний матеріал. Сам малюнок ритодруку має властивість подільського краєвиду-пагірчатість, або навіть, сугірчатість. Церква стоїть за пагірком, сугірчатий ґрунт просторіні між двома деревами на якій уміщений с. Зосима, щось подібне пагірку мається і в пасиці. Зміст малюнку реалістичний. Типовий монах Зосима може вважатися цілком українським, хоча і не без домішки якоїсь орієнтальної крові, судячи по обличчю. Він сидить між двома деревами, великим і малим, на ослінчику з різбленою дощатою ніжкою і вирізує стамескою, здається, рійницю. У деревце перед Зосимою застромлене друге його знаряддя-сокира. Ліворуч від Зосими уміщено став чи річку з качками, за ставом стоїть омшаник чи водяний млин. Неясність малюнку півкруглої речі, що знаходиться між ставом і будовою, не дозволяє установити чи вона човен, чи млинове коло. Більше скидається вона на човен і тому ймовірнішим є, що кам'яна будова-омшаник, більш-менш віддалений від ставу і суміжний пасиці, яка розміщена зараз за омшаником. Пасика складається з вуликів і обгорожена високим парканом. У загороді серед вуликів стоїть олінь, трактований дуже схематично. За пасикою віддалі стоїть церква, перспектива ледве схоплена. З пасики у повітрі над церквою широкою смугою летять бджоли, а над ними зліва у хмарах благословляючий Христос і сонце, звичайні приналежності українських ритодруків. Композиція малюнку дуже проста і гармонійно виповнена. Кожна річ звязана з цілим і його доповнює. Здається, що це чинилося не за виміркованим планом, а з причин широго проникання творця малюнку реальним явищем життя. Малюнок с. Зосими нашого ритодруку має всі прикмети мистецького народного українського примитиву часів раннь-ренесансових. Його виконання українським майстром у першій чверті XVII в. досить уміле і могло довершитися тільки після довгочасної традиційної виробки технічної вправності та самбутньої інтелектуально-високої свідомості у відчуженні оточуючого життя.

Ритодрук Христа (мал. 2) має палеографічні прикмети другої половини XVII в. За це промовляють пізнє-ренесансові прикраси коміру та рукавів його одягу та рамки малюнку. Не дивлячись на таке пізнє походження, цей ритодрук типом обличчя Христа відрізняється від усіх відомих ритодруків XVII в., що прикрашають українські стародруки. Обличчя це відбиває може далекий, але сильний молдавський вплив. Цікаво, що очі Христа виритовано не однакового розміру: праве око більше від лівого. Це можна почасти з'ясу-

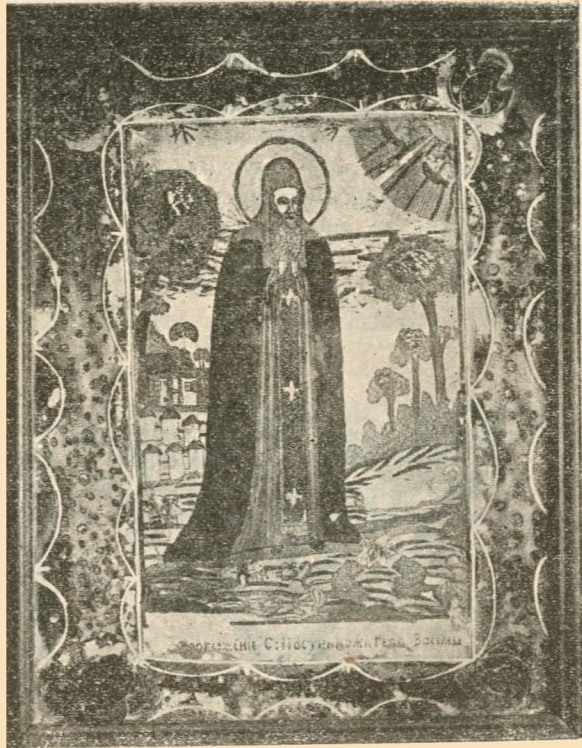


вати наміром ритівника відтінити правий бік обличчя, бо темні рити накладені тут довші і навіть темно заритоване праве вухо. Але можна поставити їй трохи ширше питання: чи не знаходився мистець під подвійним впливом—іконописного типу з одними очима і життєвого типу з другими. Молдавський іконописний тип відбився на правім оці, а життєвий український—на лівім. Талановитість митця спричинилася до того, що життєве ліве око живо й виконано. У цьому-ж ми вбачаємо побічний доказ, що мистець був українець. Таким чином на цій неправильності ми могли б бачити приклад несвідомої «українізації» мистецтва через часткову зміну окремих деталей традиційного образу. Але це ще тільки ймовірна гіпотеза не більше. Поки не буде зібрано численного матеріалу для порівнянь, а особливо не знайдено іконописного, або ритодрукарського прототипу нашого ритодруку, яких немає в київських та харківських музеях, доти що неправильність можна з'ясовувати й простою недбалістю ритівника, як з'ясовував один київський художник і знавець історії мистецтва. Неузтвом-же ритівника цю неправильність безумовно не можна пояснювати. Техника рити і виразність малюнку при своїй простоті дуже високі. Цей ритодрук серед інших може вважатися одним з ліпших і якістю дорівнюється ритодрукам лаврських майстрів кінця XVII в. Досить великий (аршин на піваршина), він був виритований на двох дошках і одбитки його потім склеювалися. Зберігся він майже увесь, тільки частина споду і лівого боку відірвані.

Ритодрук Христа може вважатися яскравою пам'яткою часів завершення старовинного українського ритинярства. Техника висока, зміст поруч з традицією виявляє запозичення західньо-європейські. Впливи українські глибші, як у Зосими, бо одбиваються уже на виробленню типах українського образу.

Після завершення наступає занепад, яким і закінчується цикл розвитку всякого історичного явища. Фрагмент ритодруку «Успенія» (мал. 3) може служити зразком занепадаючого українського ритинярства, тільки не львівсько-київського, а іншого. На фрагменті, поданім тут, уміщені чотирі апостоли, Яків, Лука, Павло, Андрій, на другім фрагменті так само чотирі, Марко, Петро, Матвій, нерозібраний, позаду апостолів, ніби підтримуючи їх під руки стоять янголи, а ще далі назад будови церкви мішано-стильові (ренесанс, бароко). Обличчя апостолів і янголів та їх убрання українські. Українські архітектурні деталі можна вбачати й у будинках. Таким чином у цьому ритодруці, вчасованому на підставі палеографічних даних кінцем XVII в., дуже багато суто українського побутового простонароднього матеріалу. Навіть напис апостола «Яков» український. Одночасно ритодрук одбиває запозичення західньо-європейські (будови) та візантійські (малюнок рямки). Але тут мається лише механічне сполучення різностильових річей і жадного стилю немає. Композиції так само немає і кожна річ міститься окремо, без зв'язку з іншими, навіть янголи, що підтримують апостолів, не припасовані до своїх антуражів. Центральної постаті, яка об'єднує апостолів, не відчувається, немає ідеї, немає руху. Між тим техніка ритодруку не низька, хоча виконання її недбале. На всьому лежить чисто формалістичне трактування сюжету, не відчуження ідеї його змісту, відсутність будь якої проблематичної творчості. Це й є основна відзнака рішучого занепаду. І цієї основної відзнаки ми не бачимо у ритодруках видань київо-львівських кінця XVII і початку XVIII вв., що переживають саме в цю добу розквіт.

Занепад ритодрукарства київського й львівського, останнє у XVIII—XIX вв. було наслідувано Почаївською Лаврою, припадає на початок XIX в. Ритодрук Св. Зосима з першого Державного Музею (мал. 4) разом з ритодруком Св. Варвари та іншими звідтіля-ж можуть вважатися яскравими зразками занепаłego київо-львівського ритодрукарства. Часуються всі вони першою половиною XIX в. Ритодрук св. Зосими принципами композиції подібний ритодрукам Печерського Патерика 1702 р. Св. Зосима стоїть монументально

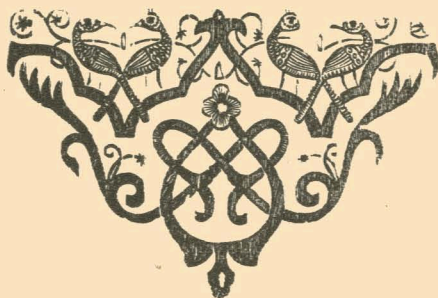


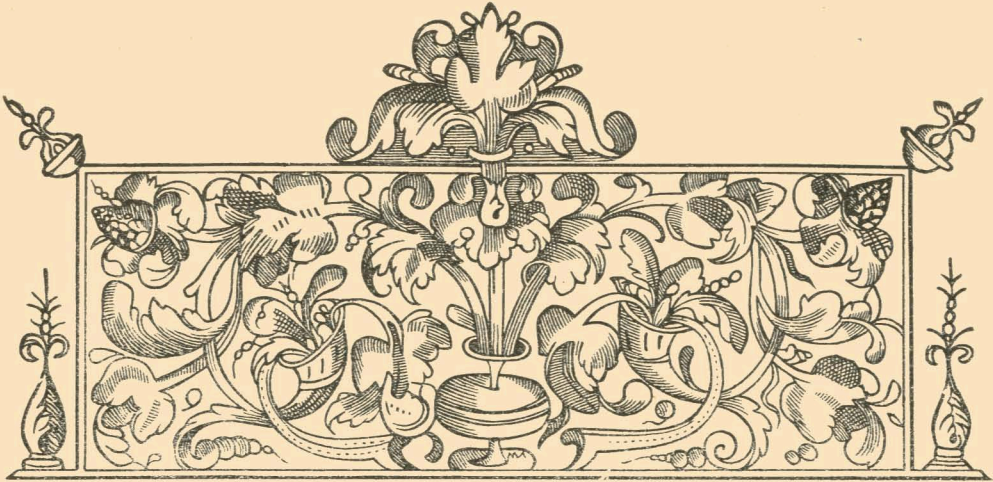
Мал. 4. Св. Зосима. Зменшений в 10 раз (приблизно). Переховується в 1-м Державнім музеї м. Київ.

тально на переднім кону, як звичайний чернець. Позаду його, надаючи тло, виритований краєвид: пасика, хата, дерева, могила. Все це конструкційно мало звязано між собою і Зосимою. Руху так само нема—все мертво. Цілком гармонізує такій бездушності мрець у могилі, що має символізувати очевидячки «сусту мірськую». Порівнення цього «мертвецького» Зосими з живим і реалістичним Зосимою ритодруку нашої збірки наочно з'ясовує протилежність, яка існувала між двома циклами українського ритодрукарства. Генетичного звязку між цими двома типами Зосим не можна знайти при найліпшим бажанні. Тоді як генетичний звязок між різнозмістовими Зосимою і «Апостолами» нашої збірки виразно виявлений у трактовці краєвидів і постатів. Ритодрук «Апостолів» цілком відрізняється, як від сучасних йому ритодруків лаврських, так і від спорідненого йому «занепацією» Зосими XIX в. Цей останній не тільки має повну подібність

з ритодруками лаврських видань початку XVIII в., але може бути генетично зв'язаний з аналогічними ритодруками лаврських видань першої чверти XVII в., більш-менш оригінальними, наприклад, Антонія Печерського з Акафиста 1625 р., См. Акулини листівки 1627 р.

Поставлена проблема про існування двох циклів історії українського ритодрукарства вимагає детальних дослідів для свого розв'язання. Це розв'язання можливо дадуть дослідження українського мистецтва XV і першої половини XVI вв., найменш дослідженої доби. Тут десь знаходиться корінь українського ритодрукарства першого циклу, підпорядкованого Заходіві не через Польщу, а Молдавію і Литву. Багатство ритодрукарського ілюстративного матеріалу українських стародруків, у порівнянні з рукописами бідними на мініатюрні прикраси, має напевне причину в попередньому розвитку ритодрукарської техніки. До того ж замилування в її виробках українського суспільства спонукало видавців до ритодрукарських прикрас їхніх видань. Велике значіння ритодрукарського змісту стародруків вимагає пильного дослідження ритодрукарського мистецтва старої України без якого самі стародруки, як могутнє знаряддя культурного розвитку України, не можуть бути вірно історично, оцінені та з'ясовані. Тоді, певно й висновки Ровинського-Стасова що до України будуть відкинені.





Василь Кульженко.

МІНУЛА ТА СУЧАСНА ТЕХНІКА ДРУКАРСЬКА.



рукарство на Україні почалося зі Львова 350 років тому назад. Друкарська техніка в цю глибоку давнину, як і в сучасні нам часи—є предмет цієї статті, але перш ніж приступити до освітлення цього питання, вважаю за необхідне подати коротке історичне повідомлення про те, звідки з'явилося друкарство у Львові і ким воно було там спочатку заведено.

Перші спроби друку в Західній Європі виникли на початку XIV століття в Італії, де вони склалися з одного лишень друкування контурів карт до гри, котрі потім ще рукою розмальовували фарбами. Трохи пізніше в Німеччині з'являються образки, рисунок котрих вирізувався на дерев'яній дошці в зворотний спосіб вверх рельєфом. Саме кліше намащувалося фарбою, а потім до нього прикладався аркуш паперу, який притискували до кліше рукою. Від того притиску на папері виходив відбиток. В кінці XIV та з початку XV вв. почали вже вживати друкування таким самим способом з клішів, де oprіч рисунка були вирізані окремі слова, рядки і навіть сторінки тексту. Звичайно, такі кліше коштували дорого і давали не акуратні відбитки з одного тільки боку листка паперу.

Тільки Іван Гутенберг, наслідком довгої та невтомної праці, зміг закласти міцний підмурок під друкарську справу, завдяки зробленому ним винаходу друкарського варстата та рухливих окремих літер, що виливаються з олива.

В 1451 р. Гутенбергом була видрукована в Майнці цим новим способом перша книжка—Латинська граматики Доната. З Майнца друкарство скоро стало поширюватися по всьому світу в Римі воно з'явилося в 1464 році, в Празі—в 1478 р., в Кракові—в 1491 році, в Вільні—1515, в Москві—1564, а в Заблудові—1568.

Москвитянин Іван Федоров, що теоретично ознайомився з друкарською справою в московській італійській колонії, організував у Москві друкування книжок і в 1564 році, після десятилітньої праці, випустив першу на Московщині друковану книжку—Апостол.

В кінці 1569 року Федоров з'являється у Львові, де 15-го лютого 1574 року випускає Апостол, першу друковану книгу на Україні.

В післямові до цього Апостола Федоров красномовно оповідає про своє тяжке життя та працю, і про ті нещастя та перешкоди, що він зустрів в Москві в своїй роботі і як він, не маючи сили те все перемогти емігрував до Львова. «Ся убо повість», каже Федоров в цій післямові і «із'являєт откуда начася і как совершися друкарня ся» і оповідає про причини, що примусили його утікати з Москви в Заблудів до Гр. Ходкевича, від котрого він скоро відходить, тому що Ходкевич запропонував йому залишити друкарство і перейти до хліборобств. На цю пропозицію Федоров не погоджується і дає таку відповідь: «не престало мне в паханії та сіянії сем'ян' жизнь свою коротать, вместо сохи у меня іскусство ремесленноє; вместо хлебних семян—іскусство духовноє, котороє следует по міру розсієвати».

З Заблудова Федорів переходить до Львова: «так, по промыслу Бога, достиг я, каже він, Богоспасаемого града, называемого Львовом». Тут для утворення друкарні йому прийшлося багато принижуватися та просити: «метаня сотворить, коленам касаюся і припадая ліці земном сердечно каплющеми слезами ноги їх омивах». Богаті не помогли йому, а помогли люде бідні—по його вирозу, «как вдовица евангельская помогали двумя лептами».

Формат першої видрукованої у Львові Федоровим книжки «Апостола» був in folio (в аркуші); слов'янський шрифт, ініціали та заставки—ті самі що в Московськім Апостолові 1564 року. Розміром книжка мала 560 нумерованих сторінок, на кожній сторінці було по 25 рядків, а шрифт був гарний та чіткий, відбитки старані на доброму білому папері ручного виробу. Шрифт цієї книжки, формат та і весь загальний її вигляд є підробка під вигляд рукописів того часу.


В ті часи друки набирали форму великих томів in folio та in quarto, тому що такого розміру більш усього було книжок рукописних. Формат in octavo з'являється тільки в початку XVII століття.

З початку першодруки не мали титульного листка та обгортки, не було в них пагінації, не було зазначено місця і часу друкування. Необхідність конкурувати з рукописними книгами примушувала в стародруках вставляти різноманітні ініціали, заставки та кінцівки, зроблені часто рукою майстра рубрікатора та мініятюриста.

Техніка друку поділяється на чотири головних розділи: I) виготовлення шрифту, II) складання набору, III) самий друк, IV) друкарську містецьку оздобу книжки, котра складалася з окраси тексту книги різаними на дереві ініціалами, заставками, кінцівками та ілюстраціями, при чому останні часом робилися і на міді. Розглянемо кожний з них окремо.

I.

Виготовлення шрифту (словолиття). Виготовлення шрифту з окремих друкарських літер в старовину переводилося шляхом копіювання літер



багатьох рукописів того часу. Друкарська літера це металевий брусок, на одному боці якого є рельєф букви або знака. Виготовлення літери починається з гравування на крицяному брускоку рельєфного зворотного рисунка тої чи іншої літери—так званого «пунсона», котрий молотком втискується в довгасту червоної міді плитку, від чого там робиться ямка для відливання рисунка самої літери—так званна «матриця». «Матриця» то є форма в котрій виливаються літери, матриця вкладається на дно ручного словолитного приладдя, що складається з двох пригнаних одна до другої половинок, які складаючись до купи, утворюють коротке місце, в якому вливається з олива тіло літери.

Для цього з казана, в якому був розтоплений гарт (60% олива, 30% сурьми та 10% цини) майстер брав ложкою слав та вливав його в верхню частину словолитного приладдя; гарт холонув і тоді літера виймалася, після чого технічне оброблення її переводилося далі: вона переходила до ломщика, котрий відломлював той зайвий металевий додаток, що виходив при відливанні літери; від ломщика вона переходила до шліфовщика і нарешті доходила до рук юстіровщика, котрий надавав літері остаточний вигляд. При таких умовах словолитчик міг одливати біля 1000 літер що дня.

Тепер ці всі роботи переводяться на одній словолитній машині, що вливає в день коло 200.000 цілком придатних для друку літер. Марудне та тяжке ручне різання пунсонів замінено машинним різанням, а оригіналом для рисунка літер стають численні праці спеціалістів художників-графіків.

II.

Складання набору. Виготовлені в словолитні різні друкарські матеріали: літери, знаки, перепуски та лінійки складаються в окремі слова, рядки, сторінки, а з останніх уже утворюється кожний аркуш друку. Справа складання, після винайдення спеціальних машин для складання, мало змінилася з часів Федорова: складач тепер, як і раніш, стоїть перед реалом (столік-шафка), на котрому скісно поставлено касу для складання. Каса це коробка, поділена на багато окремих відділів різноманітного розміру. В кожному відділі міститься окрема яка-небудь літера, знак чи перепуск. Останній служить для утворення порожнього місця поміж словами та рядками і т. п. Праця складача складається з того, що він виймає правою рукою з каси одну за другою літери та інші друкарські знаки, згідно тексту того рукопису, за котрим складає (первотвору) і кладе їх в окремий струмент—верстатку. Остання є довгенька коробочка без покришки. Коли в верстатку складуть літери на кілька рядків, то цей набір переносять на дошку до складання.

Таким чином, з побільшенням набору, утворюється гранка набору, з котрої складач—метрампаж верстає сторінки, виправляє помилки, себ-то править коректу, нумерує сторінки, та передає в друкарський відділ. В такий спосіб наборщик набирає біля 1½ тисячи літер за годину. Раніше він складав значно менше, бо шрифту тоді не мав точного розміру. Окрім того в минулому по друкарнях була мала кількість шрифту, якого тепер є величезна кількість самих різних рисунків та розмірів.

Тепер ручний набір послідовно заміняється машинним набором. Машина випускає окремі літери або рядки. Вона складається з трьох головних частин: клавіатури, подібної до клавіатури пишучої машинки, запаса



матриць та казана з розтопленням гарту. Вдаривши по відповідним клавішам, з запасу виходять матриці, куди вливається розтоплений гарт, таким чином і утворюються літери та рядки.

Одна машина для складання замінює собою від 4 до 8 складачів, в залежності від того, якої вона системи. Завдяки такій машині досягається велика економія в шрифті.

III.

Процес друкування. В старі часи друкування книжок переводилося таким чином: складені сторінки міцно прикріплювалися залізною рямом та скручувалися гвинтами. Ряма з набором уміщувалася на дерев'янім талері, що дуже подібний до столу. Талер—це головна частина друкарського дерев'яного ручного варстата. Фарба на набор набивалася шкіряними двома подушками, після чого аркуш паперу накладався на полотняну ряму—«декель», котру наклали на набор, при допомозі ручки талер підводили під «п'яно»—тяжку дерев'яну дошку, що опускалася та підіймалася при допомозі підойми—це і був самий процес друкування. Таким чином можна було зробити приблизно 40—50 відбитків в годину.

Така первісна форма друкарського варстату протягом часу послідовно в окремих своїх частинах мінялася на металеві частини і вже в кінці 18 в. друкарський варстат був весь металевим. Робота на металевім варстаті стала посовуватися швидче, а в 1811 році була винайдена машина для швидкого друку німцем Кенігом.

В цій машині талер з друкарською формою легко переводиться то вперед, то назад по рейках; під час переходу талера вперед друкарські валики покривають набор фарбою, після чого талер підкочується під валець, на якій кладеться аркуш паперу. Набор тяжким циліндром притискується до паперу і таким чином одбувається друкування відбитків. Цей відбиток переймається пасмами, котрі виводять його з машини на прийомний стіл. Таким чином можна видрукувати біля 1500 відбитків в годину.

Останні винаходи в цій галузі друку—це є ротаційна машина. Тут горизонтальний талер замінений вальцем, а друкарська форма не набор, а стереотип. (Про стереотип докладніш говорить далі).

Круглі друкарські форми в ротаційній машині ходять тільки в одному напрямку, а самий папер не в аркушах, а намотаний на валок (катушку). Ці умови дають можливість друкувати біля 50.000 відбитків в годину, при чому машина сама складає (фалцує), зшиває, рахує, ріже та зліплює.

Стереотип. Винахід стереотипу був зроблений шотландцем Геданом у 1727 році. Стереотип роблять таким чином. З набору здійснюють форму (матрицю) і в неї вливають розтоплений друкарський метал (гарт). В загальне вживання стереотип увійшов в середині 19 століття. Стереотип дає можливість з одного набору робити необмежену кількість металевих копій, чим досягається дуже важлива можливість, зробивши один набор переводити друкування одразу на кількох машинах, а при поновленні видання не треба робити нового, дорогого складання. Стереотип також використовується на ротаційних машинах: на валець неможливо приладнати набора з окремих літер, а за то досить легко прикрутити тільки циліндричні металеві форми стереотипу.

Літографічний друк. Для друкування різних ілюстрованих додатків до текстів книжки, що друкуються на окремих аркушах: плани, мапи і т. п., використовується літографія. Літографія винайдена в 1796 році



німцем Зенефедером. Суть її полягає ось в чому: на шліфованім каміні (рід вапняка його і називають «літографічним») рисують зворотним способом густою хемичною туш'ю. Потім камінь легенько витравлюють слабим розчином азотного квасу і, змочуючи його водою, котять по зробленому на ньому рисунку шкіряним валиком літографічну фарбу. Фарба пристає тільки до густого рисунка на каміні. Аркуші паперу кладуть на камінь, а друкування провадять на машині.

Для друкування фарбами (хромолітографія) рисунок переводять на таку кількість каміння, скільки в ньому є фарб. Друкуючи один аркуш паперу послідовно на всіх каміннях відповідними фарбами одержуємо рисунок в фарбах згідно з оригіналом.

Офсет-друк це є ротаційний друк: тут замість каміня друкарський валець обтягають гумою (офсет) і відбиток виходить уже з цієї гумової обтяжки.

IV.

Виготовлення кліше для друку. В старі часи кліше різалися на дереві і друкувалися одночасно з текстом. В початку XVI століття більш артистичні ілюстрації різалися на міді і друкувалися окремо від тексту з початку; 19 століття ілюстрації друковалися частіше усього на літографії. З кінця 19 століття заставки та ілюстрації почали виготовляти більш усього при допомозі фото-механичних процесів.

В минулому ксилографічні кліші вирізувалися на дошках переважно грушевих та липових. Потім почали робити для більшої міцности гравіровані кліші на торцових дошках з дуба та самшита. Торцовою дошкою зветься дошка різана впоперек стовбура дерева.

З первотвору рисунок перерисовувався на деревяну дошку, приготувану для кліша і, беручись до різання, гравер залишав непорушеними риси (черти) рисунку, вирізуючи штихлями галяви, себ-то краї рисунка, завдяки чому рисунок на кліше виходив рельєфним, тому його можно було друкувати разом з текстом.

Рисунок на міді вирізувався иншим способом: краї кліше рисунка захищали непорушеними, а вирізувався сам рисунок, завдяки чому площа для друку рисунка знаходилася не зверху, а знизу і фарбу не наводили подушкою, а втискували марлею в борозни кліша, а з країв кліша краску витирали. Таке кліше не можно було пускати в друк разом з текстом, а треба було друкувати на спеціальних так званих мідно-друкарських ручних варстатах. Такий друк відбувався дуже поволі, а робота художника-гравера цінувалася дуже дорого, тому цей спосіб друку відбувався тільки для коштовних художніх видань.

Було два головних способи гравірування на міді: гарними штихами, котрі рівною мірою поглубшувалися і правильно перехрещувалися.—Це є гравюра різцем. Другий спосіб — це гравюра голкою, т. званий офорт. Гравер вільно та неглибоко видряпує голкою лінії по металу, а потім поглиблює їх при допомозі відповідних хемікалій.

З появленням літографії ці дорогі марудні та трудні способи одійшли на другий план, бо літографування є більш дешевий та вигідніший друкарський спосіб.

Нарешті фотомеханіка тепер випередила усі способи виготовлення клішів: мідну гравюру вживають тільки в рідких високохудожніх видань



нях; літографічно виготовлюють лише такі додатки до книжок як креслення та мапи, а ксілографія майже зовсім зникла.

Фотомеханіка є пристосування фотографії до виготовлення друкарського кліша. Виготовлені нею відбитки по точності та красі не тільки не одріжняються від фотографій, але багато де в чім їх переважають. Кожне фотомеханічне кліше може дати безліч з себе відбитків; з нього можна скоро друкувати, праця коштує дешево і відбитки не вичітають.

Самий розповсюдженний процес це є фотоцинкографія і її відміни—фототипія.

Фотоцинкографія. Первотвір-рисунок роблять штрихом, при допомозі фотографії він переноситься на цинкову пластинку, а потім витравлюється азотним квасом. Тут фотографія заміняє колишнього рисувальщика, який копіював з первотвору рисунок на дереві, а травленням кислотою замінює працю ріжчика-гравера.

Автотипія тепер панує як книжна ілюстрація. Це є також фотоцинкографія, тільки рисунок робиться не штрихами, а крапками. Як що розглянути такий друкарський відбиток в найбільшуюче шкло, то ясно видно, що чорні місця його складаються з великих крапок, в глибоких тінях, що переходять в цілковиту тінь. Півтони мають вигляд середньої величини крапок, навкруги котрих є прогалини, а ясні тона рисунку складені з маленьких крапочок.

Ці крапки робляться від фотографування через тонку сітку і відіграють роль штрихів в дерев'яних та фотоцинкографічних кліше, без чого друкарське кліше не може бути виготовлено для друку.

В пристосуванні фотографії до літографії роль рисувальщика на камені замінено фотографією. В фотогравюрі фотографія відіграє роль гравера на міді.

Фототипія—фотомеханічне друкарство з грубого шкла, прикритого двухром-кислою желатиною, друкується окремо від тексту.

Надзвичайно важне значіння має фотомеханіки в виготовленню друкарського кліше в фарбах.

Тут всю гаму фарб-оригіналу фотографія передає трьома основними фарбами. Для цього з кольорового оригіналу спеціально фотографують три негатива для жовтого, червоного та синього кольорів. З негативів виготовлюють три друкарських кліша, котрі в друкові дають усі кольори та ознаки оригіналу.

Останньою новиною фотомеханіки є *медо-типо-гравюра* себ-то фотогравюра видрукувана з мідних циліндричних кліше. Це є одміна ротатійного друку, яка дає можливість на протязі одної доби надрукувати багато тисяч примірників фотомеханічних відбитків великого формату.

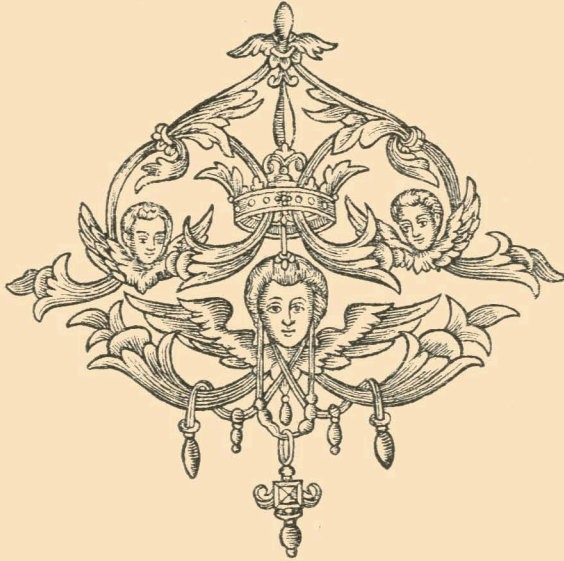
Перші друкарі, маючи в своїм розпорядженні один тільки друкарський спосіб, виготовлювали для нього самі усе, крім одного лише паперу; вони відливали шрифт, складали та друкували, оправляли, виготовлювали фарби та друкарський вартат і тому що книжки були для них цінні однаково і по їх змісту і по мистецкій оздобі, тому вони з любов'ю відносилися до своєї праці і книжки виходили з технічного та мистецького боку, як на ті часи, бездоганно.

Потім з'явилися нові способи друку, з'явилися нові винаходи на книжку звернув увагу капітал, наслідком чого повстала конкуренція, і



книжка почала недбало друкуватися та з надзвичайної цінності дійшла до положення звичайного продажного краму.

В цей мент підняття культури працюючих мас книжка стає знов цінністю. Сподіваємося, що це примусить наших друкарів виявляти всю силу своєї колективної творчості, що безумовно буде сприяти зовнішній окрасі наших друків.





Володимир Барвінок.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД СТАРОДРУКІВ КИЇВСЬКИХ БІБЛІОТЕК.



той час, як у Ленінграді при бібліотеках Академії Наук та Публічній і в Москві при Румянцевському Музею є спеціальні відділи, в яких знаходяться великі збірки церковно-слов'янських видань, так званого, «Кирилівського друк», в Києві, центрі української культури, такої збірки немає. Правда, при Всенародній Бібліотеці України в Києві є окремий відділ взагалі стародруків, до складу якого входять і церковно-слов'янські видання. Але цей відділ ще дуже бідний на ці видання. Остання недостача Всенародньої Бібліотеки України помякшується тим, що в Києві є інші бібліотеки, в яких знаходиться дуже багато церковно-слов'янських стародруків. В цих же бібліотеках маються доволі значні збірки видань, що вийшли з українських друкарень на латино-польській мові. Ці бібліотеки слідує: бувшої Київської Духовної Академії, Київсько-Печерської Лаври, Софійського собору, Михайлівського та Видубецького монастирів та інші. Але відомостів про те, які церковно-слов'янські та латино-польські видання, що вийшли з українських друкарень, знаходяться в цих бібліотеках нема, бо немає відповідних каталогів; а як що де-які бібліотеки і мають друковані каталоги, то зазначені видання в них показані не окремо, а разом з іншими. Крім того, назви церковно-слов'янських видань надруковані в цих каталогах, так званим, «гражданським шрифтом», що дуже заважає знаходити в них те або інше видання. Такі друковані каталоги бібліотек: бувшої Київської Духовної Академії в 14-ти випусках, Київсько-Печерської Лаври в 2-х томах та опис стародруків в книжці проф. В. Н. Перетца «Отчетъ объ экскурсії семинарія Русской филології въ Кієвъ 30 мая—10 іюня 1915 г.»

Опис церковно-слов'янських стародруків уже давно цікавить учених. Де-які книгозбірні Ленінграду, Москви, Вільни, Львова та інших міст мають такі описи, хоч і не повні, але в усякім разі вони більш менш

задовольняють наукові інтереси. Книгозбірням Київів в цьому разі не пощастило. До цього часу не зроблено ні одного опису стародрукованих церковно-слов'янських видань, що знаходяться в Київських бібліотеках.

В останні часи Всеукраїнська Академія Наук задумала скласти науковий опис церковно-слов'янських стародруків, що знаходяться в Київських книгозбірнях, особливо тих, що вийшли з українських друкарень. Така робота вже провадиться, але за відсутністю необхідних коштів іде не так швидко, як би це хотілось. Коли вийде в світ такий опис — невідомо.

Через це в цьому невеликому нарисі спробуємо дати самі короткі відомості про ті церковно-слов'янські видання, з XV-го до кінця XVIII-го в., що знаходяться в Київських бібліотеках, зазначаючи також і ті видання, які в той же час вийшли з українських друкарень на латино-польській мові.

I.



амою великою збіркою церковно-слов'янських стародруків є збірка бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії. В надрукованих каталогах цієї бібліотеки показано коло 450 церковно-слов'янських видань XVI--XVIII вв. Але зазначена кількість цих видань далеко не повна, позаяк не всі церковно-слов'янські та інші стародруки, що знаходяться в бібліотеці, увійшли в надруковані каталоги. Крім того деякі з стародруків маються тут в двох, трьох і більш примірниках.

Церковно-слов'янські стародруки, що знаходяться в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії, по місцю видання так розподіляються. Більш усього тут мається видань Почаївської друкарні — 84, а далі йдуть видання друкарень: Львівських — 79, Київ-Печерської Лаври — 77, Московської — 76, Віленської — 19, Супрасльської — 16, Венеціанської — 14, Чернігівської — 13, Острозької — 8, Унівської — 8, Петербурзької — 5, Могилівської — 4, Кутейнської — 4, Гродненської — 3, Яської — 2, Єв'ю — 2, Клишівської — 2, Новгород-Сіверської — 2, Стрятинської — 1, Дерманської — 1, Терговської — 1, Рахманівської — 1, Гаражської — 1 та єпископії Римнічеської — 1. Решта — стародруки або без означення місця та року видання, або дефектні.

По часу видання ці стародруки розподіляються так: найстарішими виданнями є Венеціанські — 1519 р., а потім ідуть видання друкарень: в Гаражі — 1529 р., Віленської — 1575 р., Острозької — 1581 р., Дерманської — 1604 р., Стрятинської — 1606 р., Московської — 1610 р., Єв'ю — 1612 р., Львівських — 1614 р., Київ-Печерської лаври — 1619 р., Рахманівської — 1619 р., Кутейнської — 1637 р., Яської — 1643 р., Терговської — 1649 р., Новгород-Сіверської — 1676 р., Унівської — 1681 р., Чернігівської — 1681 р., Гродненської — 1691 р., Супрасльської — 1695 р., Могилівської — 1699 р., Почаївської — 1741 р., Римнічеської єпископії — 1761 р., Петербурзької — 1766 р. та Клишівської — 1786 р.

Позаяк тут, за обмеженістю місця, не можна перелічувати всі видання цієї або іншої друкарні, що знаходяться в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії, то зазначимо лише видання або найстаріші по кожній друкарні, або визначні чим-небудь іншим.

Найстарішими Венеціанськими виданнями є видання воєводи Божи-дара Вуковича, черногорця з Підгорниці, «Служебникъ», надрукований



ієромонахом Пахомієм в 1519 р. in 4^o (№ по катал. 4336, уривок); «Молитвословъ», надрукований ієромонахом Мойсеєм в 1536 р. in 8^o (№ 4405); «Минея», надрукована ієромонахом Феодосієм та Генадієм параеклісархом в 1536—1537 рр. in F^o (№ 4376). «Сьборникъ» (Избранная Минея), надрукований ієродіаконом Мойсеєм з Дечанського монастиря в 1538 р. in F^o (Муз. С 496 = DXI^{3/19}). Тут же треба зазначити «Псалтырь съ Часословцемъ», надруковану коштом тогож Божидара Вуковича в Гаражді в 1529 р. in 4^o (№ 4520). З Віленських видань є первісток Віленської друкарні братів Мамоничів «Четвероевангеліе», надруковане Петром Мстиславцевим в 1575 р. in F^o (№№ 4260 і 30008); «Статут великого князства Литовского», надрукований в тій же друкарні в 1588 р. in F^o (№ 6659) та «Унія Алѣбо Выкладъ Преднейшихъ Артыкуловъ», надрукований в 1595 р. in 4^o (№ 23011). З Острозьких видань старіші «Біблія» 1581 р. in F^o (№№ 36 і 29985), надрукована Московським «первопечатником» Іваном Федоровим; «Книга Василя Великаго о постничествѣ» 1594 р. in F^o (№ 1272); «Апокрисисъ Христофора Филялега», на західньо-руським діалекті, надрукований не раніш 1598 р. in 4^o (№ 22395). З видань Дерманської друкарні є лише одна книжка первісток «Октоихъ» 1604 р. in F^o (№ 4432). З Стрятинських видань єсть один «Требникъ», надрукований в 1606 р. in 4^o (№ 4397) в друкарні Федора Юр'євича Балабана. Цей требник є друга й остання книжка, що вийшла з цієї друкарні, через те, що вона в тому ж 1606 р. після смерті її власника (24.V) зачинилась. З видань Московських старіші: «Уставъ церковный», надрукований «Онисимомъ Михайловымъ Родишевскимъ Волынцемъ» в 1610 р. in F^o (№ 4691) та «Октоихъ» 1616 р. in F^o (№ 4433). Тут же можна зазначити ще «Біблію», надруковану в 1663 р. in F^o (№ 52), перше Московське видання Острозької Біблії 1580 р., та в 1757 р. in F^o (№ 76), друге Московське видання—передрук, так званої, Єлизаветинської біблії 1751 р. З видань, надрукованих в Євю, є всього дві книжки: «Діоптра» 1612 р. in 4^o (№ 4136) та «Евангеліе учительное» 1616 р. in F^o (№ 5460) з гербами князів Огінських та панів Воловичів. З видань Львівських друкарень старіші: «О священствѣ Іоанна Златоуста», надруковане в братській друкарні в 1614 р. in 4^o (№№ 1383 і 31766); «Октоихъ» тієї ж друкарні 1630 р. in F^o (№ 4435) та «Евангеліонъ» друкарні «Михаила Спозки» 1665 р. in F^o (№ 153). З видань Київсько-Печерської лаври найстаріші: «Анѳологіонъ»—1619 р. in F^o (№ 4643); «Бесѣды Іоанна Златоуста на 14 посланій св. ап. Павла»—1623 р. in F^o (№ 1384); «Беседы Іоанна Златоуста на Дѣянія св. апостолъ»—1624 р. in F^o (№ 1385); «Лексиконъ» Памви Беринди—1627 р. in 4^o (№ 14803); «Казанье погребовое над тѣлом князя Іліи Святополка на Четвертиѣ Четвертинского... Ігнатія Аксеновича Старушича»—1641 р. in 4^o (№ 5902), однісінський примірник у Київських бібліотеках. Тут же можна зазначити «Біблію» 1758 р. in F^o (№ 29958), перше Київське видання біблії, з чудовим вихідним листком, на якому знаходяться малюнки з Старого й Нового Завіту, Великої Лаврської церкви та Лаврської друкарні. З видань Рахмановських є одна книжка «Евангеліе учительное» Кирила Транквіліона Ставровецького—1619 р. in F^o (Т. 835 = VXXXVI^{1/16}). З видань Кутеніських є всього дві книжки: «Житіе Варлаама и Іоасафа»—1637 р. in 4^o (№ 1432) та «Триѳологіонъ»—1647 р. in 4^o (№ 4645). З видань Яських є теж всього дві книжки: «Евангеліе Учительное»—1643 р. in F^o (№ 5214) на румунській мові, але надруковане Кириллицею, та «Псалтырь»—1680 р. in 4^o (№ 206) на слов'янській та молдавській мовах. З видань, надрукованих у Терговищі, є одна

книжка — «Тріодъ постная»—1649 р. in F^o (№ 4679). З Унівських видань старіші: «Требникъ»—1681 р. in 8^o (№ 4623) та «Псалтирь»—1689 р. in 4^o (№ 4530). Требник в покажчику «Славяно-русской библиографіи» Ундольського не зазначений. З видань Новгород-Сіверських старіші: «Чудо Пресвятой Дѣвы Маріи въ монастирѣ св. пророка Іліи Черниговскомъ»—1677 р. in 4^o (№ 23171). З видань Чернігівських старіші: «Октоихъ»—1682 р. in 4^o (№ 4441) та «Тріодіонъ»—1685 р. in F^o (№ 4681). З Гродненських видань є всього три: «Кирилова книга», надрукована в 1691 та 1786 рр. in F^o (№№ 7163 і 31682) і «Катихисисъ» Лаврентія Зізанія—1787 р. in 4^o (№ 2711). З видань Супрасьльських старіші: «Служебникъ»—1695 р. in F^o (№ 4349) та «Собраніе припадковъ, духовнымъ особамъ потребное»—1722 р. in 4^o (№ 3621). З Могилівських видань старіші: «Перло многоцѣнное» Кирила Транквиліона, надруковане в друкарні Максима Вошанки в 1699 р. in 4^o (№ 3997) та «Часовникъ», надрукований в братській друкарні 1713 р. in F^o (№ 4225). З видань Почаївських старіші: «Лейтургионъ»—1735 р. in F^o (№ 4351); «Воспоелѣдованіе празником Пресвятой Тайны Евхаристіи», надруковане в 1741 та 1742 рр. in F^o (№№ 4699—4700) і «Тріодіонъ»—1744 р. in F^o (№ 4629). З видань друкарні єпископії Римничеської є одно: «Правила молебная святыхъ сербскихъ просвѣтителей... собранная... и... исправленная иждивеніемъ Синесія епископа Арадскаго»—1761 р. in 4^o (№ 4512); в покажчику Ундольського ці правила не зазначені. З видань Петербурзьких старіше «Бесѣды Іоанна Златоуста на кн. Бытія»—1766 р. in F^o, в двох частинах, (№ 1390). З видань Клинцівських є всього дві книжки: «Житія преподобныхъ отцовъ Сергія, Радонежскаго чудотворца, и учениковъ его Никона и Саввы Сторожевскихъ»—1786 р. in F^o (№ 24480) та «Ефрема Сирива и Аввы Дороея поученія», надруковані в друкарні «купца Дмитрія Рукавишнікова» в 1787 р. in F^o (№ 31700), яка знаходилась в Клинцях.

В 2-му випуску каталогу бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії під №№ 1497—1499 показані три видання: «Пандекты», «Тактиконъ» та «Правильникъ», начеб то надруковані в 1670 р. in F^o в друкарні Густинського монастиря; але, як виявилось по справці, ці видання були надруковані в друкарні Почаївської Лаври в 1795 р. і помилково зазначені, як надруковані в Густинському монастирі, бо в останньому не було друкарні. Всі інші церковно-слов'янські стародруки, що знаходяться в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії, по часу видання пізніших років.

Крім зазначених церковно-слов'янських стародруків, цікавих в тому відношенні, що вони є старішими по часу свого видання для тієї або иншої друкарні, в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії знаходиться невелика кількість церковно-слов'янських стародруків, в яких містяться твори українських письменників ХVІ—ХVІІІ вв. Крім уже згаданих Христофора Філалета, Памви Беринди, Кирила Транквиліона, Лаврентія Зізанія, тут єсть стародруки з творами Петра Могили, Мелетія Смотрицького, Сильвестра Косова, Іоанкія Галятовського, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Дмитрія Ростовського, Іоана Максимовича, Ісаїї Копинського та інших. Так, з творів Петра Могили тут є «Крестъ Христа Спасителя» (№ 5712) та «Собраніе короткой науки о артикулахъ вѣры» (№ 2672), видання Київ-Печерської лаври—перше 1632 р. in 4^o, а друге—1645 р. in 12^o. Тут же можна зазначити «Евхаристію» альбо вдячність Петру Могили, видання Київ-Печерської лаври 1632 р. in 4^o (№ 11405), в якому містяться присвячені Петру Могили вірші «одъ спудеовъ Гимназіумъ з школы Реторіки» себ то Київ-Мо-

гилянської Колегії. З праць Мелетія Смотрицького є «Грамматика словенського языка», надрукована з деякими змінами й додатками в Москві в 1648 р. in 4^o (№ 14222). Сильвестру Косову належить «Дидаскалія», видання Кутейнської друкарні 1653 р. in 4^o (№ 3057). З праць Іоанікія Галятовського є: «Ключъ Разумѣнія», видання Львівської друкарні Михаїла Сльозки 1663 та 1665 рр. in F^o (№№ 5431—5432); «Небо новое з новими звѣздами», видання Львівське 1665 р. in 4^o та Могилівське 1699 р. in 4^o (№№ 23255—23256); «Мессія Правдивый», видання Київської Печерської лаври 1669 р. in 4^o (№ 2291). Видання «Ключа» Галятовського 1663 р., по порядку друге, дуже рідке; в Київських бібліотеках воно ще є тільки в Михайлівському монастирі; видання—1665 р. третє, виправлене автором. «Ключъ» Галятовського—одна з найкращих його праць, яка мала велику популярність. З праць Інокентія Гізеля є: «Миръ съ Богомъ челоуѣку», видання Київської Печерської лаври 1669 р. in 4^o (№ 3983) та «Синописъ», що приписують Гізелю, але без досить ґрунтових доказів, видання тієї ж лаври 1674, 1676 і 1680 рр. in 4^o (№№ 25984—25986). З праць Лазаря Барановича є «Трубы словесъ проповѣдныхъ на нарочитыя дни», видання Київської Печерської лаври 1674 р. in F^o (№ 5517). Цьому ж Барановичеві в каталозі ще приписується якась праця: відповідь римлянам на їх Fundamentу Wiary (?), надрукована начеб то в Чернігові в 1683 р. in 4^o (№ 3286 без перших листків). З праць Антонія Радивиловського є: «Огородокъ Маріи Богородицы» та «Вънецъ Христовъ», видання Київської Печерської лаври 1676 та 1688 рр. in F^o (№№ 5068—5069). З творів Димитрія Ростовського є: «Руно орошенное», видання Чернігівське 1689 р. in 4^o (№ 35516) та «Житія святыхъ», видання Київської Печерської лаври 1700, 1703, 1759, 1764—1767 рр. in F^o (№№ 24244 і 15890). З творів Іоана Максимовича є: «Театронъ или позоръ правоучительный», «Царскій путь Креста Христова» та «Иліотропіонъ», надруковані в Чернігові в 1708, 1709 і 1714 р. in 4^o (№№ 3985, 3984 і 3980). Ісаїї Копинському належить «Алфавитъ духовный», в трьох примірниках, з яких два примірники неповні, здається видання Київської Печерської лаври 1710 або 1713 рр. in 8^o, а третій—видання Чернігівське 1761 р. in 8^o (№№ 3987—3989). Тут же можна ще зазначити уривок з «Зерцала Богословія» Кирила Транквіліона, надрукованого в Уніві в 1696 р. in 4^o (№ 5481).

З інших стародруків бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії треба зазначити видання, що вийшли в ХVІІ в. з деяких друкарень, переважно українських, на латино-польській мові, в яких містяться твори українських письменників Мелетія Смотрицького, Сильвестра Косова, Афанасія Кольнофойського, Іларіона Денисовича, Петра Могилы, Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського та інших. Так, з праць Мелетія Смотрицького тут є «Θρησοςъ», надрукований у Вільні в 1610 та 1660 рр. in 4^o (№№ 3302—3303). З праць Сильвестра Косова є «Pazęrzyz» або Zywoły ss. Oycow Pieczarskich», надрукований в Київській Печерській лаврі в 1635 р. in 4^o (№ 24381; порівн. № 24488). Афанасію Кольнофойському належить «Тезоръ рудна», що була надрукована в Київській Печерській лаврі в 1638 р. in 4^o (№ 24285), дуже гарний примірник. Цікава праця Іларіона Денисовича—«Parergon cudow Swiętych obraza Priccz. Bogarodzice w monastyrу Kupiatiskim», видання Київської Печерської лаври 1638 р. in 4^o (№ 23237). З творів Лазаря Барановича є: «Nowa miara starey wiary» та «Księga smierci albo Krzyż Chrystusow», видання Новгород-Сіверські 1676 р. in 4^o (№№ 3285 та Мүз. В. 286), «Zywoły Swiętych» та «Lutnia Apollinowa», видання Київської Печерської лаври 1670—1671 рр. in 4^o (Мүз. В. 374 та

№ 11584). «Księga śmierci» Барановича дуже рідке видання її у Києві однісінський примірник. З праць Іоанкія Галятівського є: «Messiasz Prawdziwy», надрукований у Києво-Печерській лаврі в 1672 р. in 4^o (№ 2290); «Zabędz z Piorami swemi z Darami Boskiemi», надрукований в Новгород-Сіверську в 1679 р. in 4^o (Муз. В. 288), та «Alphabetum rozmaitym here-tykom», надрукований в Чернігові в 1681 р. in 4^o (№ 3112).

Більшість стародруків бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії з працями українських письменників на превеликий жаль дефектні, без початкових або кінцевих листків.

Тут же треба зазначити, що серед церковно-слов'янських стародруків цієї бібліотеки чимало є таких, які в свій час були невідомі ні Ундольському, ні Каратаєву й через це не ввійшли в їх описи церковно-слов'янських видань.

Ось і всі церковно-слов'янські стародруки бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії, які більш-менш цікаві в якому-небудь відношенню. Доволі значна частина цих стародруків по своїй змістї—книжки богослужбові та святоотецькі твори. Праць українських письменників XVI—XVIII вв. в цій бібліотеці дуже мало, майже всі вони згадані вище.

Нарешті можна ще зазначити одно видання, що є в бібліотеці бувшої Київської Духовної Академії,—це «Евангеліє», надруковане в Алепо в 1708 р. in F^o (№ 4262) на арабській мові, цікаве тим, що воно було видано на кошти гетьмана Івана Мазепи.

II.



ругою великою збіркою церковно-слов'янських стародруків є збірка бібліотеки Києво-Печерської Лаври. В її друкованому каталозі зазначено більш 300 церковно-слов'янських стародруків XVI—XVIII вв. Серед них багато є стародруків в двох, трьох і більше примірниках.

По місцю видання ці стародруки так розподіляються: Київських друкарень—93, Московської—57, Чернігівської—29, Почаївської—27, Львівської—25, Острозької—11, Віленської—9, Петербурзької—8, Кутейнської—4, Новгород-Сіверської—3, Унівської—3, Стратинської—2, Єв'ю—2, Могилівської—2, Венеціанської—1, Крилоської—1, Супрасльської—1 та Дельського монастиря—1. Решта стародруків або без зазначення місця та року видання, або дефектні.

По часу видання ці стародруки розподіляються так. Найстарішими виданнями є Венеціанські—1519 р., а потім ідуть видання друкарень: Віленської—1575 р., Острозької—1581 р., Стратинської—1604 р., Крилоської—1606 р., Львівської—1614 р., Єв'ю—1616 р., Московської—1616 р., Київських—1619—1625 рр., Кутейнської—1647 р., Дельського монастиря—1647 р., Новгород-Сіверської—1676 р., Унівської—1680 р., Чернігівської—1689 р., Могилівської—1698 р., Петербурзької—1717 р., Супрасльської—1722 р. і Почаївської—1756 р.

З Венеціанських видань тут є одно-видання Божидара Вуковича «Службеникъ», надрукований ієромонахом Пахомієм в 1519 р. in 4^o (№ 2865). З Віленських видань є первісток друкарні братів Мамоничів «Четвероевангеліє»—1575 р. in F^o (№ 92) та «Псалтирь»—1576 р. in F^o (№ 203), що були

надруковані Петром Мстиславцевим, і «Четвероевангеліє»—1600 р. in F^o (№ 93). З Острозьких видань старіші: «Біблія»—1581 р. in F^o (№ 40 в кількох примірниках), та «Ізкарство на оспальй умысль челоуѣчій»—1607 р. in 4^o (№ 914). З Стратинських видань є два: «Служебникъ»—1604 р. in 4^o (№ 2485) та «Требникъ»—1606 р. in 4^o (№ 2526)—всі видання цієї друкарні, що вийшли з неї. З видань, надрукованих в Крилосі, є «Евангеліє Учительное»—1606 р. in F^o (№ 3520)—єдине видання цієї друкарні, яка після смерті її власника єп. Гедеона Балабана († коло 10 лютого 1607 р.), зачинилась. З видань Львівських старіші: «О священствѣ Іоанна Златоуста»—1614 р. in 4^o (№ 915) та «Служебникъ»—1637 р. in 4^o (№ 2474). З видань, надрукованих в Єв'ю, є двоє: «Евангеліє учительное»—1616 р. in F^o (№ 3521) та «Требникъ»—1638 р. in 16^o (№ 2915). З Московських видань старіші: «Служебникъ»—1616 р. in 4^o (№ 8622) та «Четвероевангеліє»—1627 р. in F^o (№ 278). В каталозі ще зазначається «Требникъ» in 4^o «времєни патріарха Іова» 1602 р. (?) (№ 2933), але таке видання в бібліографії невідомо. З видань Київських старіші: «Анеологіонъ», надрукований в Києво-Печерській Лаврі в 1619 р. in F^o (№ 23231); «Часословъ», надрукований в 1625 р. in 4^o в друкарні Тимофея Александровича Вер (Вербицького) на Подолі (№ 2338), первісток цієї друкарні, присвячений Київському митрополиту Іову Борещькому; «Лимонарь сирѣчь Цвѣтникъ», надрукований в друкарні Спиридона Соболя в 1628 р. in 4^o (№ 1089). Тут же можна зазначити «Патерикъ Печерській»—1702 р. in F^o (№ 5348), з чудовими гравюрами, та «Біблію»—1758 р. in F^o (№ 68) теж з гарними гравюрами та вихідним листком. З видань Кутейнських старіші: «Трифологіонъ или Цвѣтословъ»—1647 р. in 4^o (№ 2949) і «Діоптра»—1651 р. in 16^o (№ 2173) та 1654 р. in 4^o (№ 2174). З видань Дельського монастиря є тільки одно «О подражаніи Іисусу Христу» Фоми Кемпійського—1647 р. in 16^o (№ 2151). З Унівських видань можна зазначити «Зерцало до прейзрѣнія и латвѣйшого зрозуменя Вѣры святой» Іосифа Шумлянського—1680 р. in 4^o (№ 1568); «Зерцало Богословія»—1692 р. in 4^o (№ 4277) та «Евангеліє Учительное» Кирила Транквиліона—1696 р. in F^o (№ 3528). З видань Чернігівських старіші: «Руно орошенное» Димитрія Ростовського—1689 та 1702 рр. in 4^o (№№ 3550—3551), яке в каталозі помилково зазначено як праця Лазаря Барановича, і «Служебникъ и Акаѣистъ к причащенію»—1704 р. in 16^o (№ 2900), видання невідоме в бібліографії. З Могилівських видань всього є два: «Діоптра»—1698 р. in 4^o (№ 2175) та «Перло многоцѣнное» Кирила Транквиліона—1693 р. in 4^o (№ 2023). З видань Петербурзьких треба зазначити «Православное исповѣданіє»—(1717 р. in 16^o (№ 1511) та «Біблію»—1751 р. in F^o (№ 56), яка була надрукована в Олександро-Невській лаврі й відома під назвою «Єлизаветинської»; при цій Біблії гарний вихідний листок з видами Кремля та Петропавловської фортеці. З видань Супрасльських старіше «Собраніє припадковъ краткое»—1722 р. in 4^o (№ 1826). З Почаївських видань старіше «Богословія Правдоучительная»—1756 р. in 4^o (№ 1735).

Всі інші церковно-слов'янські стародруки, що знаходяться в бібліотеці Києво-Печерської Лаври, по часу свого видання пізніших років.

Що до церковно-слав'янських стародруків, в яких містяться твори українських письменників, то в бібліотеці Києво-Печерської Лаври їх є чимало. Крім уже зазначених праць Іосифа Шумлянського, Кирила Транквиліона та Димитрія Ростовського в цій бібліотеці єсть праці Лазаря Барановича, Іоанкія Галятовського, Інокентія Гізеля, Антонія Радивиловського, Іоана Максимовича, Самуїла Миславського та Варлаама Голен-

ковського. Так, з праць Лазаря Барановича тут є: «Мечъ духовный» та «Трубы словесъ проновѣдныхъ», надруковані в Київсько-Печерській лаврі в 1666 та 1674 рр. in F^o (№ 3548—3549). З праць Іоанкія Галятовського є: «Ключъ Разумѣнія»—видання: перше—Київсько-Печерської Лаври 1659 р. in F^o та третє—Львівське 1665 р. in F^o (№№ 3489 і 3491); «Казаня приданьи до книги ключъ разумѣнія», видання Київсько-Печерської лаври 1660 р. in F^o (№ 3490); «Небо новое», видання Львівське 1665 р. in 4^o (№ 6503); «Месія Правдивый», видання Київсько-Печерської Лаври 1669 р. in F^o (№ 1295); «Души людей умерлыхъ» та «Боги поганскіи», видання Чернігівські 1686 і 1687 рр. in 4^o (№ 4274). З праць Інокентія Гізеля є «Миръ съ Богомъ челоуѣку», видання Київсько-Печерської Лаври 1669 р. in F^o (№ 2009). З праць Антонія Радивиловського є «Огородокъ» та «Вѣнецъ Христовъ», видання Київсько-Печерської Лаври 1676 і 1686 рр. in F^o (№№ 3252—3253). З праць Іоанна Максимовича є: «Алфавитъ рифмами сложенный»—1705 р. in F^o (№ 4913); «Богородице Дѣво»—1707 р. in F^o (№ 4914); «Царскій путь Креста Господня»—1709 р. in 4^o (№ 2012); «Молитва Отче Нашъ»—1703 р. in 16^o (№ 2014); «Богомыслие въ пользу правовѣрныхъ»—1710 і 1711 рр. in 16^o (№№ 782 і 2015); «Театронъ»—1750 р. in 4^o (№ 2016), всі—видання Чернігівської друкарні. Самуїлу Миславському належать «Догматы Православныя вѣры», видання Київсько-Печерської Лаври 1760 р. in F^o (№ 1544); Варлааму Голенковському належить «Диалогизмъ или разговоръ... о преимуществахъ священного сана», видання Київсько-Печерської лаври—1707 р. in 16^o і 1714 р. in 8^o, а третій примірник—видання Почаївське 1693 р. (?) (№№ 1840—1842). Тут же можна зазначити ще такі твори Дмитрія Ростовського, які мають у лаврській бібліотеці: «Алфавитъ духовный», видання Київсько-Печерської Лаври 1710, 1713 і 1741 рр. in 4^o (№№ 782—784); «Апология въ уголеніе печали челоуѣка сушаго въ бѣдѣ», видання Чернігівське 1716 р. in 4 (№ 791); «Істопись», видання Московське 1784, 1799—1800 рр. in 8^o (№№ 793—794) та «Собраніе разныхъ поучительныхъ словъ и другихъ сочиненій», видання теж Московське 1786 р. in 4^o (№ 798).

Крім зазначених творів українських письменників в бібліотеці Київсько-Печерської Лаври є кілька латино-польських стародруків, в яких знаходяться праці Мелетія Смотрицького, Афанасія Кальнофойського, Петра Могилы, Іоанкія Галятовського та Лазаря Барановича. Так, з праць Мелетія Смотрицького тут є «*Θρησις*», Віленське видання 1610 р. in 4^o (№ 1665) та «*Arologia*», Львівське видання 1628 р. in 4^o (№ 1666). З праць Сильвестра Косова є «*Paterikon*», видання Київсько-Печерської лаври 1635 р. in 4^o (№ 5359, примірник старий й дефектний). З праць Афанасія Кальнофойського є «*Τερατοβουχια*», видання Київсько-Печерської Лаври 1638 р. in 4^o (№ 5360). З праць Петра Могилы є «*Αιθρις*», видання Київсько-Печерської лаври 1644 р. in 4^o (№ 1680). З праць Іоанкія Галятовського є «*Mesiacz Prawdziwy*», надрукований в Київсько-Печерській лаврі в 1672 р. in 4^o (№ 1296); «*Scarb pochwały... najswiętszey Bogarodziicy*» та «*Stary kosciol zachodni*», надруковані в Новгород-Сіверську в 1676 і 1678 рр. in 4^o (№№ 2010 і 1653) і «*Alphabetum rozmaitym hereticom*», надрукований в Чернігові в 1681 р. in 4^o (№ 1645). З праць Лазаря Барановича є «*Zywoty Swiętych*» та «*Lutnia Apollinowa*», надруковані в Київсько-Печерській Лаврі в 1670 і 1671 рр. in 4^o (№№ 4918, 5336 і 4842); «*Nowa miara starey wiary*», надрукована в Новгород-Сіверську в 1676 р. in 4^o (№ 1658); «*W Wieniec Bozey Matki*» та «*Notiy pięc ran Chrystusowych*», надруковані в Чернігові в 1680 р. in 4^o (№№ 5242 і 2030—дефектний примірник). Тут же можна зазначити «*Statut W. K. Litewskiego*», Віленське видання 1744 р. in F^o (№ 4097).

Деякі з стародруків бібліотеки Київсько-Печерської Лаври мають автографи Петра Могили, Іосифа Тризини, Іоана Максимовича, Афанасія Миславського, Антонія Радивилівського, Іларіона Негребецького та інших.

В лаврській бібліотеці також є кілька церковно-слов'янських стародруків, невідомих в бібліографії.

В кінці цього короткого перегляду церковно-слов'янських та інших стародруків Київсько-Печерської Лаври треба зазначити, що ця бібліотека дуже бідна виданнями своєї лаврської друкарні. В бібліотеці немає не тільки перших її видань, але немає дуже й дуже багато й наступних. Пояснюється це тим, що сучасна збірка книжок Лаврської бібліотеки веде свою основу з початку XVIII в., бо в 1718 р. велика пожежа знищила багато Лаврських будинків, серед них і бібліотеку.

III.



Бібліотека Київсько-Софійського собору має доволі багато церковно-слов'янських стародруків; єсть в ній і латинопольські, що були надруковані в деяких українських друкарнях. В її рукописному каталозі записано коло 276 таких стародруків XVI—XVIII вв., при чому деякі з них маються в двох, трьох і більш примірниках.

По місцю видання ці стародруки так поділяються: Московських — 70, Київських — 44, Почаївських — 29, Чернігівських — 18, Петербурзьких — 18, Львівських — 17, Віленських — 7, Унівських — 5, Острозьких — 4, Новгород-Сіверських — 2, Могилівських — 2, Супрасльських — 2, Дерманських — 1, Стратинських — 1, Єв'ю — 1 та Кутейнських — 1. Решта — стародруки або без зазначення місця та року видання, або дефектні.

По часу видання зазначені стародруки поділяються так: найстарішими виданнями є Львівські — 1574 р., а потім ідуть видання друкарень: Острозької — 1581 р., Дерманської — 1604 р., Стратинської — 1604 р., Віленської — 1608 р., Єв'ю — 1615 р., Київської — 1624 р., Московської — 1635 р., Кутейнської — 1653 р., Новгород-Сіверської — 1675 р., Унівської — 1680 р., Чернігівської — 1683 р., Могилівської — 1699 р., Супрасльської — 1729 р., Петербурзької — 1724 р. та Почаївської — 1760 р.

З видань Львівських цінним є первісток друкарні — «Апостоль», надрукований Московським «первопечатником» Іваном Федоровим в 1574 р. in F^o (№ 41) шрифтом, що він вивіз із Москви. Це видання надруковано точнісінько, як Московський «Апостоль» 1564 р., але в ньому єсть і деякі відміни: багато заставок, герби Г. А. Ходкевича та міста Львову та герб друкаря з написом: «Іоаниъ Федоровичъ друкаръ Москвитинъ». Далі старішими Львівськими виданнями тут є «Евангеліє» — 1636 р. in F^o (№ 1347) та «Тріодъ цвѣтная» — 1642 р. in F^o (№ 196), надруковані в друкарні «Михаїла Слюски». Варто уваги «Зобране короткои науки о аритикулахъ вѣры Православнокатолицкой Христіанской», надруковане в друкарні Арсенія Желиборського в 1646 р. in 4^o (№ 731), текст якого є точний передрук Київського «Катихизиса» Петра Могили 1645 р. Тут же можна зазначити доволі рідке «Благоутробіє Марка Аврелія» Михайла Казачинського — 1745 р. in F^o (№ 988). З видань Острозьких старіші: «Біблія» — 1581 р. in F^o (№ 13 — гарний примірник) та «Лѣкарство на оспальїй умыслѣ челоуѣчїй» — 1607 р. in 4^o (№ 117). Тут же треба за-

значити «Історію о Листрійскомъ то есть о разбойническомъ Феррарскомъ синодѣ» — уривок з видання «Отпись на листъ... отца Платія» Потія, надрукованого в 1598 р. in F^o (л.л. 33—57) (№ 681). З видань Дерманських є всього одно «Октоихъ» — 1604 р. in F^o (№ 1375). З видань Стратинських є первісток друкарні «Служебникъ» — 1604 р. in 4^o (№№ 159 і 1366). З видань Віленських старіше «Служебникъ» — 1617 р. in 4^o (№№ 160 і 171) з гербом Льва Сапіги. З видань, надрукованих в Єв'ю, є тільки одно «Казанье двое» Леонтія Карповича — 1615 р. in 4^o (№ 651), доволі рідке видання. З видань Київських старіші: «Служебникъ» — 1620 р. in 4^o (№№ 161 і 1367), «Акаѳисты» — 1625 р. in 4^o (№ 1378) та «Лексиконъ» Памви Беринди. Цікавим є «Патерикъ Печерскій» — 1760 р. in F^o (№ 364) з багатьма гарними гравюрами. З видань Московських старіші: «Триодъ постная» — 1635 р. in F^o (№ 1370), «Прологъ» — 1643 р. in F^o (№ 363), «Псалтырь» — 1653 р. in F^o (№ 43). Тут же треба зазначити «Житія святыхъ» Дмитрія Ростовського — 1759 р. in F^o (№ 355), перше повне Московське видання з деякими поправками проти Київських видань 1689 та 1711 рр. в філологічному відношенню. З видань Кутейнських є тільки одно «Лексиконъ» Памви Беринди — 1663 р. in 4^o (№ 1174). З видань Новгород-Сіверських старіше «Псалтырь» — 1675 р. in 4^o (№ 42). З видань Унівських старіше «Зерцало до преизрѣнія Вѣры святой» — 1680 р. in 4^o (№ 437). З видань Чернігівських старіше «Руно орошенное» — 1683 р. in 4^o (№ 505). З видань Могилівських є всього два: «Перло Многоцѣнное» Кирила Транквіліона — 1699 р. in 4^o (№ 735) та «Катехизисъ въ пользу юношества» — 1761 р. in 8^o (№ 436). З видань Сурасльських є теж тільки два: «Лексиконъ сирѣчь словесникъ Словенскій» — 1722 р. in 4^o (№ 1412) та «Архієратиконъ» — 1793 р. in F^o (№ 182). З видань Петербурзьких старіше «Истинное оправданіе православныхъ христіанъ крещеніемъ поливательнымъ» Феофана Прокоповича — 1724 р. in 4^o (№ 476). І нарешті з видань Почаївських старіше «Часословъ» — 1760 р. in F^o (№ 210).

Інші церковно-слов'янські стародруки цієї бібліотеки по часу видання пізніших років.

Серед стародруків бібліотеки Київсько-Софійського собору є також чимало видань і з творами українських письменників XVI—XVIII вв. Крім уже зазначених праць Леонтія Карповича, Кирила Транквіліона, Памви Беринди та Михаїла Казачинського в цій бібліотеці знаходяться твори: Антонія Радивиловського — «Огородокъ» та «Вѣнецъ Христовъ» (№№ 833 і 832); Лазаря Барановича — «Мечъ духовный» та «Трубы словесъ» (№№ 639—640); Іоанкія Галятовського — «Казанья», «Месія Правдивый» та «Боги поганскіи» (№№ 643, 1449 і 716); Іоана Максимовича — «Алфавитъ», «Богородице Девѣ», «Театронъ» та «Иліотропіонъ» (№№ 975, 976, 542 і 1419).

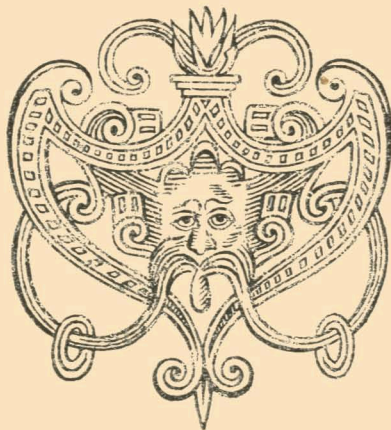
З інших творів українських письменників, які до цього ще не згадувались, треба зазначити: «Зерцало отъ Писанія Божественнаго», надруковане в Чернігові в 1705 р. in F^o (№№ 977 і 733), з присвятою та віршами гетьману Мазепі, написаними ієремонахом Антонієм, префектом Чернігівських шкіл за часи Іоана Максимовича, та «Диалогизмъ духовный» Варлаама Голенковського, надрукований в Київсько-Печерській лаврі в 1714 р. in 8^o (№ 564).

В бібліотеці Київсько-Софійського собору є також стародруки й на латинсько-польській мові з працями українських письменників. Так, тут маютьься праці: Мелетія Смотрицького — «Θρηλογος» (№ 679); Петра Могилы — «Διθως»

(№ 678); Лазаря Барановича — «Lutnia Apollinowa», «Nowa miara» та «Wieniec Bozey Matki» (№№ 981, 672 і 507); Іоанікія Галятовського — «Messiasz Prawdziwy», «Stary kosciol», «Alphabetum rosmaitym heretykom» та «Labeđz z Piorami swemi z Darami Boskiemi» (№№ 717, 676, 1446 і 1448).

З інших творів українських письменників, надрукованих на латино-польській мові, які ще не згадувались, тут є такі: Мелетія Смотрицького — «Αντιγραφή albo odpowiedz», надруковане у Вільні в 1608 р. in 4^o (№ 682); Сильвестра Косова — «Exegesis to jest daniesprawu o zkolach Kiowskich i Winickich», надрукований в Київо-Печерській лаврі в 1635 р. in 4^o (№ 731); Лазаря Барановича — «Zywoty Swiętych» з назвою «Apollo chrzescianski», видання Київо-Печерської лаври 1670 р. in 4^o (№№ 979—980); Іоанікія Галятовського — «Alkoran machometow», надрукований в Чернігові в 1683 р. in 4^o (№ 1448), Стефана Яворського — «Pełnia nieubychajacey chwaly... Barlaamowi Jasinskiemu», надрукована в Київо-Печерській лаврі в 1691 р. in F^o (№ 1226). Тут же треба зазначити видання Київо-Печерської лаври: «Zebranie kratkey nauki o articulach wjary» — 1645 р. in 8^o (№ 441); «Bogaty w parentele, slawe, y honory. Wirydarz panow P. Zacharzewskich..., P. Th. Zacharzewskieho..., Jana Ornowskieho... odany...» 1705 р. in F^o (№ 1080) та «Domus sapientiae... illustrissimo... Ioasapho Krokowski... Andrea Chmarny» — 1708 р. in F^o (№ 978). Варто уваги тут рідке видання Чернігівської друкарні «Theatrum gloriae Ioanni Mazera» — 1699 р. in F^o (№ 1228). Нарешті треба зазначити «Panegyricus de celebrima et paene inaudita Viktoria: quom Petrus Primus... reportavit anno Domini 1709, iunio die 27. Dictus Kijoviae in Ecclesia cathedrali Sanctae Sophiae, in conuentu publico, sueque ipsius, Sacratissimae Maijestatis praesentia, Anno eodem, julii die 10» in F^o (№ 1080), без зазначення місця та року видання, але по шрифту це видання, здається, Київо-Печерської друкарні. Цікаве також та рідке видання «Motio secunda. Wiadomosc druga y szczesliwa od cara Dawida carowi Theodorowi Alexiewiczowi duchem prawdy przy weselu opowiedziena. Kiedy mu Bog iako daru Bozemu dar swoy Bozy Carice Agafia Symeonownę darowal, — na arfie ten mu taniec zagrал...» in 4^o (№ 731) без зазначення місця та року видання. Цей панегирик на слов'янській та латино-польській мовах. В бібліографії майже зовсім невідомий.

Зазначені церковно-слов'янські та латино-польські стародруки показують, що бібліотека Київо-Софійського собору має доволі багатий підбір пам'яток українського письменства XVII—XVIII вв., яких в інших Київських бібліотеках немає.





бібліотека Київсько-Михайлівського монастиря не багата стародруками ні церковно-слов'янськими, ні латино-польськими, що вийшли з українських друкарень в XVI—XVIII вв. В її рукописному каталозі таких стародруків записано біля 70. Але за те в цій бібліотеці є такі церковно-слов'янські стародруки, яких немає в інших Київських бібліотеках.

По місцю видання стародруки бібліотеки Київсько-Михайлівського монастиря розподіляються так: Київських—26, Чернігівських—10, Львівських—6, Віленських—5, Новгород-Сіверських—2, Московських—2, Краківських—1 та Острозьких—1. Решта—стародруки дефектні.

Самим цінним церковно-слов'янським виданням бібліотеки Михайлівського монастиря є «Часословець», надрукований у Кракові Швайпольтом Фіолем в 1491 р. in 4^o (№ 311). В інших Київських бібліотеках видань Фіоля немає. Далі старішими по часу виданнями є: «Служебникъ», надрукований з благословення Київського митрополита Онисифора у Вільні, в друкарні Мамоничів, в 1583 р. in 4^o (№ 365); «Книга Василя Великого о постничествѣ» in F^o, та «Маргаритъ» in 4^o, надруковані в Острозі в 1594 і 1596 рр. (№№ 79—80). Інші церковно-слов'янські стародруки бібліотеки Михайлівського монастиря—видання XVII в. Старіші з них такі: «Євангеліє учительное», надруковане в Крилосі в 1606 р. in F^o (№ 764)—єдине видання цієї друкарні; «Євангеліє учительное» in F^o та «Служебникъ» in 4^o, надруковані в Київсько-Печерській Лаврі в 1637 і 1639 рр. (№№ 735 і 368) з багатьма гравюрами; «Часословъ», надрукований у Львові в 1642 р. in 4^o (№ 312) з гербом міста Львова; «Еухологіонъ або Молитвословъ или Требникъ», надрукований з благословення митрополита Петра Могилы в Київсько-Печерській лаврі в 1646 р. in F^o (№ 361), з гербом Петра Могилы; «Пролозъ» (перша половина), надрукований в Москві в 1689 р. in F^o (№ 998); «Служебникъ», надрукований в Чернігові в 1697 р. in 8^o (№ 373).

Решта церковно-слов'янських стародруків цієї бібліотеки—видання XVIII віку.

З церковно-слов'янських стародруків, в яких містяться твори українських письменників, в бібліотеці Михайлівського монастиря є: «Ключъ разумѣнія» (видання 1663 і 1665 рр.) та «Месіа Правдивый» Іоанкія Галятовського (№№ 770—771, 772, 936); «Мечъ духовный» та «Трубы словесъ» Лазаря Барановича (№№ 776—777, 778—779), «Миръ съ Богомъ челоуѣку» Інокентія Гізеля (№ 498); «Огородокъ» та «Вѣнецъ Христовъ» Антонія Радивиловського (№№ 780—781, 782—784); «Богородице Дѣво», «Θεατρονъ» та «Πιότροπιονъ» Іоана Максимовича (№№ 1003, 499—500, 523). Тут же треба зазначити працю Димитрія Ростовського, яка до цього часу ще не згадувалась, «Розыскъ о раскольнической Брынской вѣрѣ», видання Київсько-Печерської Лаври 1748 р. in 8^o (№ 943).

З латино-польських стародруків з творами українських письменників в бібліотеці Михайлівського монастиря є такі: «Θρηυοςъ» Мелетія Смотрицького (№№ 2046—2047); «Διδοςъ» Петра Могилы (№ 2045); «Messiasz Prawdliwy», «Stari kosciol», та «Alphabetum... heretikom» Іоанкія Галятовського (№№ 2043, 2048—2051); «Lutnia Apollinova» та «Notiy piec ran Chrystusowych» Лазаря Барановича (№№ 2289 і 2086).

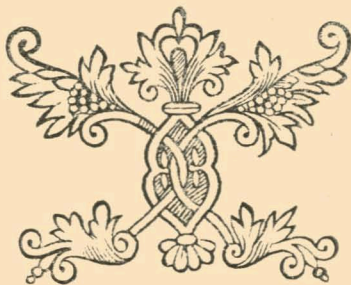


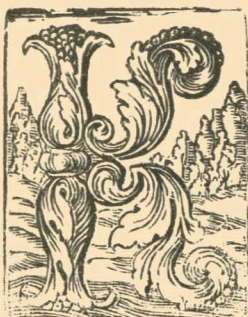
бібліотека Київсько-Видубицького монастиря має 155 церковно-слов'янських видань XVI—XVIII вв. Всі вони описані в книжці проф. В. Н. Перетца «Отчетъ объ экскурсії семинарія Русской филології въ Кіевъ 30 мая—10 іюня 1915 г.» (Кіевъ, 1916; стр. 198—221). По цьому опису в бібліотеці Київсько-Видубицького монастиря мається видань: Московських—64, Київських—57, Петербурзьких—6, Чернігівських—5, Львівських—3, Острозьких—1 та Гродненських—1. Решта—стародруки без зазначення місця та року видання.

З стародруків бібліотеки Київсько-Видубицького монастиря старішими є: з Острозьких «Біблія» 1581 р. in F^o (№ 1); з Київських «Службникъ»—1619 р. in 4 (№ 2) з гарними гравюрами та заставками; зі Львівських «Євангеліє», надруковане в друкарні Михаїла Сльозки в 1636 р. in F^o (№ 5); з Московських—«Благовѣстникъ Теофилакта Болгарского»—1649 р. in F^o (№ 8); з Чернігівських—«Руно Орошенное» Дмитрія Ростовського—1702 р. in 4^o (№ 39) з чудовою гравюрою Богоматері; з Петербурзьких—«Чинъ избранія и рукоположенія архіерейского»—1725 р. in 4^o (№ 56) та з Гродненських—«Книга цвѣтникъ»—1796 р. in 4^o (№ 143). Решта видань зазначених друкарень, крім Острозької та Гродненської, пізніших років.

З творів українських письменників, крім «Руно Орошенное» Дмитрія Ростовського, в бібліотеці Київсько-Видубицького монастиря є: «Ключъ Разумѣнія» Іоанкія Галатовського 1665 р. (№ 14); «Мечъ духовний» та «Трубы словесъ» Лазаря Барановича (№№ 15, 17); «Миръ съ Богомъ» Інокентія Гізеля (№ 16) та «Вѣнецъ Христовъ» Антонія Радивиловського (№ 28).

Серед стародруків бібліотеки Київсько-Видубицького монастиря багато є таких, які не показані в працях по бібліографії церковно-слов'янських книжок ні Ундольського, ні Каратаєва. Наприклад, «Службникъ», надрукований в Київсько-Печерській Лаврі в 1619 р. in 4^o. Це видання залишилося невідомим і проф. Ф. І. Титову, який в «Приложеніі» до своєї праці «Типографія Кієво-Печерской Лавры» (Кіевъ, 1918) описує лише лаврські видання «Службника» 1620 та 1629 рр. і нічого не каже про видання 1619 р. (стр. кѣ—ла, рѣ—гн) Чи вірна остання дата? Всього церковно-слов'янських видань, що в свій час залишилися невідомими Ундольському та Каратаєву, в бібліотеці Київсько-Видубицького монастиря, як зазначено в книжці проф. В. Н. Перетца, мається 19.





рім описаних Київських бібліотек, в яких знаходяться більш-менш значні збірки церковно-слав'янських та латино-польських стародруків, у Києві ще є кілька бібліотек, в яких теж маються ці стародруки, хоча і в невеликій кількості. Такі невеликі збірки церковно-слав'янських стародруків єсть в бібліотеках: бувшого Київського Університету, Музею Києво-Печерської Лаври, Першого Державного Музею та по окремих церквах.

В бібліотеці бувшого Київського Університету стародруків не багато. З них можна зазначити «Біблію» Острозьку—1581 р. та «Статут великого князтва Литовского», надрукований у Вільні, в друкарні Мамоничів, в 1588 р. in F^o. Особливо ж цікава тут «Повѣсть Удивительна, о діаволѣ, како прийде къ Великому Антонію, в образѣ челоуечествѣ, хотя каяться», надрукована в Києво-Печерській Лаврі в 1626 р. in 4^o. Ця «Повѣсть»—однісінький примірник в київських бібліотеках і взагалі дуже рідка.

Єсть в університетській бібліотеці стародруки й з творами українських письменників Памви Беринди, Іоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Іоана Максимовича та інших, але дуже мало.

В останні часи до бібліотеки бувшого Київського університету було передано бібліотеку бувшої Київської Духовної семінарії. В цій бібліотеці знаходилося багато стародруків як церковно-слов'янських, так і латино-польських, що вийшли з українських друкарень. Так, в ній була доволі повна збірка творів Петра Могили, Інокентія Гізеля, Іоаникія Галятовського, Дмитрія Ростовського, Іоана Максимовича й особливо Лазаря Барановича. З праць останнього тут були такі, яких немає в інших Київських книгозбірнях. Тепер ця бібліотека упорядковується, але через те, що до передачі її Університетській бібліотеці вона була в дуже небезпечному становищі, то невідомо, чи залишилися повністю її рідкі та цікаві стародруки.

Музей в Києво-Печерській Лаврі це переважно є «Церковно-Археологічеській Музей» бувшої Київської Духовної Академії, куди останній був перевезений в 1923 р. В цьому Музею небагато стародруків, але те, що тут зібрано, дуже рідке та цікаве. З таких стародруків треба зазначити: уривок з «Тріоди Постной», надрукованої в Кракові в 1491 р. in F^o (№ 228); «Пятюкнижіе», надруковане Франциском Скориною в Празі в 1519 р. in 4^o (№ 229); «Охтоихъ» на пергаменті, надрукований по наказу воєводи Божидара Вуковича священо-іноками Феодосієм та Генадієм в Венеції в 1536—1537 рр. in F^o (№ 230); «Книга Василя Великаго о постничествѣ», надрукована в Острозі в 1594 р. in F^o (№ 231), з автографом начеб-то Гришки Отреп'єва: «Выкладъ на Отче Наш» Іоана Златоуста», надрукований в Кутейнському монастирі в 1636 р. in 8^o (№ 233), видання, яке до цього часу не показано ні в одному з бібліографічних покажчиків церковно-слав'янських книжок; в Київських бібліотеках це однісінький примірник; «Чинъ священническаго и

діаконського погребенія», надрукований в Тирговищі в 1650 р. in 4^o (№ 234) на слов'яно-молдавській мові.


Єсть в цьому Музеї й стародруки з творами українських письменників. Майже всі стародруки Музею без дефектів.

В Першому Державному Музею (бувний Міський) мається коло 70 церковно-слов'янських стародруків. По місцю видання вони так розподіляються: Київських—32, Почаївських—19, Львівських—12; Чернігівських—3, Могилівських—1 та Унівських—1. Решта—стародруки без зазначення місця та року видання або дефектні. З цих стародруків старішими виданнями з'являються: з Львівських—«Евангеліє» 1665 р. in F^o, з Київських—«Минія общая» 1680 р. in F^o, з Чернігівських «Тріодіон» 1685 р. in F^o. Видання інших друкарень XVIII в.

По Київських церквах знаходиться багато церковно-слов'янських стародруків XVII й особливо XVIII вв. Стародруків XVI в. трудно знайти. По своїйму змісту ці стародруки є видання богослужбові та святоотецькі. Єсть також серед них і стародруки з творами українських письменників. По місцю видання серед них більшість видань Київсько-Печерської Лаври та Московських; попадаються видання Почаївські, Чернігівські й інші, але в невеликій кількості. По часу видання серед стародруків в Київських церквах більш усього видань XVIII в., особливо видань доби імператриці Єлизавети, коли церковне друкарство дуже поширило свою діяльність. З різних, так званих, Єлизаветинських видань по Київських церквах дуже часто попадаються: «Евангеліє напрестольное» Московської друкарні 1759 р., відоме своїм величезним розміром, а потім «Акаѳистъ Великомученицѣ Варварѣ» та «Служба со Акаѳистомъ Святителю Христову Николаю», що кілька раз були надруковані в XVIII в. у Київсько-Печерській лаврі, in 4^o, з гарними фігурними літерами.

Торкаючись церковних бібліотек, треба зазначити, що деякі церковно-слов'янські стародруки, які знаходяться по церквах взагалі, як наприклад—богослужбові видання XVII, XVIII, а почасти й XIX вв., втратили всяке практичне значіння; святоотецькі та інші, яких по церквах єсть чимало, лежать безо всякої користі, бо ніхто ніколи їх там не читає. А між тим серед цих стародруків можуть знайтися видання, ще невідомі слов'яно-руській бібліографії, як наприклад, видання часу Іоана Антоновича, які колись уряд старанно знищував та інші. Тому було б дуже бажаним усі церковно-слов'янські стародруки, що знаходяться по церквах і які тепер утратили для них всяке практичне значіння, по згоді з парафіяльними громадами та владою, передати до якої небудь великої книгозбірні, хоч-би до бібліотеки бувшої Київської Духовної Академії, де ці стародруки будуть доступні для всяких бібліографичних праць. Такі передачі різних стародрукованих видань з церков та монастирів до бібліотек бувших академії Київської та Петербурзької, синодальних Петербурзької та Московської раніше провадилися не раз.

Порівнюючи тепер усі відомости про кількість церковно-слов'янських стародруків, які знаходяться в різних Київських бібліотеках, бачимо, що дуже велика частина їх—видання українських друкарень. Звичайно, таке



становище для Київських бібліотек цілком зрозуміле. В той час як на Московщині була лише одна, а потім дві друкарні — Московська та Петербурзька, на Україні друкарні були не тільки в кожному більш-менш культурному центрі, але часто існували в невеликих містечках, були навіть мандрівні. Правда, більшість цих друкарень існували не довго, випускали в світ по кілька книжок і потім зачинялись. За те інші друкарні існували довгий час, випустили в світ багато різних церковно-слов'янських та латино-польських видань, а деякі з них, як Київсько-Печерська, Львівська, Почаївська, існували до останніх років.

Наприкінці цього огляду церковно-слов'янських стародруків, що знаходяться по різних Київських бібліотеках, треба звернути увагу на їх зовнішній вигляд.

Тільки що було зазначено, що церковно-слов'янські стародруки Київських бібліотек поділяються на дві нерівні частини — видання великоруських друкарень та українських. І ті й інші мають такі характерні відміни, які їм не спеціалістові дають можливість без помилки вирішити, чи належить те або інше церковно-слов'янське видання московському друку чи українському.

Ріжниця між виданнями московськими та українськими вже починається з шрифту, часто грубого в московських і гарного в українських, особливо в виданнях Київських та Львівських. Ще більш ця ріжниця виявляється в прикрасах окремих сторінок заставками, кінцівками, окремими фігурними літерами, мініатюрами та цілими гравюрами, в прикрасах вихідних листків і т. п. — художніх та гарних в виданнях українських друкарень і самих звичайних в виданнях московських ¹⁾.

Правда, перші видання українських друкарень не багато мають таких художніх прикрас. Останні все більш і більш зустрічаються в виданнях XVII в., а в виданнях XVIII в. уже робляться необхідною їх приналежністю. Рідка книжка виходила в той час з варстату українських друкарень, особливо Київської та Львівської, без яких-небудь прикрас або гравюр. Мало не всі ті численні Євангелії, Апостоли, Служебники, Тріодіони, Акафісти, Псалтирі, Мінеї й інші церковно-слов'янські видання, що вийшли з українських друкарень, заповнені чудовими заставками, кінцівками, фігурними літерами, різноманітними мініатюрами та гравюрами, докладний опис яких склав би не один том.

Особливо цікаві церковно-слов'янські видання українських друкарень своїми гравюрами та мініатюрами. Останні в деяких українських виданнях знаходяться майже не на кожній сторінці. Так, по великій кількості гравюр та мініатюр варті уваги Київські видання: «Анеологіонъ» 1619 р. — 20 гравюр; «Бесѣды Іоанна Златоустаго на Дѣянїя св. Апостоль» 1624 р. — 20 гравюр; «Служебникъ» 1629 р. — 10 гравюр; «Акафистъ» 1629 р. — 80 гравюр; «Тріодіонъ» 1631 р. — 40 гравюр; «Евангеліе Учительное» 1637 р. — 48 гравюр; «Анеологія» 1636 р. — 50 гравюр; «Патерикъ Печерскій» 1661 р. — 44 гравюри. Деякі гравюри часто виготовлялись спеціально до того або іншого видання. В цьому відношенні цікаві видання Київсько-Печерської лаври XVIII в., в яких гравюри дають найкращі зразки художньої праці того часу. Так, цікавий «Патерикъ Печерскій» 1702 р., гравюри

¹⁾ Пор. В. И. Срезневскій и А. Л. Бель. Изданія церковной печати времени имп. Елисаветы Петровны. Петроградъ, 1914, стор. XV—XIX.



якого, спеціально зроблені для цього видання Київським гравером .І. Тарасевичем, можуть бути поставлені, на думку Ровинського, поруч з гравюрами найкращих Голандських майстрів XVIII в. Варті уваги «Четы Ми-ней» 1750 р., за м. червень, «Акаѳистъ» 1754 р. та «Апостоль» 1757 р. з гравюрами, спеціально приготовленими для цих видань граверами ієродіаконом Севаст'яном, А. Козачківським та Г. Левицьким. З Львівських видань своїми гравюрам варті уваги: «Евангеліе» 1636 р.—більш 50 гравюр, та 1644 р.—більш 70 гравюр; «Тріодіонъ» 1642 р.—18 гравюр; «Апостоль» 1685 р.—20 гравюр та інші. З виданнями Київськими своїми прикрасами взагалі та гравюрами зокрема схожі видання друкарень Новгород-Сіверської та Чернігівської. З Новгород-Сіверських видань художніми прикрасами виділяються «Анеологіонъ» 1678 р., в якому гравюри, виконані ріжними майстрами, відзначаються надзвичайною чистотою та тонкістю роботи. З видань Чернігівських своїми гравюрами варті уваги «Псалтирь» 1680 р.—18 гравюр; «Тріодіонъ» 1685 р.—16 гравюр; «Руно Орощенное» 1683 і 1689 рр.—по 12 гравюр та інші, хоча з художнього погляду вони й уступають Київським. При цьому треба зазначити, що оздобу одної друкарні—Київської часто переймаються іншою—Львівською, Чернігівською. Так, одні й ті самі гравюри знаходяться в «Тріодяхъ» Київській 1631 р. і Львівській 1642 р. Ріжні художні прикраси можна знаходити в виданнях і інших українських друкарень, хоча в більшій своїй частині вони наслідують Київським оздобам.

Крім зазначених прикрас церковно-слов'янських стародруків, що вийшли з українських друкарень, характерною рисою цих видань з'являються ще їх вихідні листки або, так звані, «форти». Деякі з таких вихідних листків дають чудові зразки художньої друкарської техніки, як, наприклад, в Київському виданні «Акаѳистъ» 1747 р., в якому рядка вихідного листка складена з ріжних маленьких друкарських значків, скомпанованих в гарний малюнок. Інші вихідні листки цікаві своїми гравірованими рядками то без малюнків, як в Київських виданнях «Молитвословъ» 1742 р., «Правило къ причащенію» 1752 р., «Слѣдованная Псалтирь» 1756 р.; то з малюнками, як в Київських виданнях «Анеологіонъ» 1619 р., «Тріодіонъ» 1627 р., «Служебникъ» 1629 р., «Акаѳистъ» 1754 р., «Печерській Патерикъ» 1760 р., де в медальйонах містяться ріжні мініатюрні малюнки на релігійні сюжети або святих Печерських. Нарешті зустрічаються вихідні листки взагалі чудової художньої роботи то з малюнками, відповідними до тексту книжки, як у: Львівському—«Тріодіонъ» 1642 р., Київських—«Псалтирь» 1741 р. та «Апостоль» 1757 р., Чернігівських—«Букварь» 1743 р. та «Правила къ причащенію» 1758 р.; то з малюнками символістичними, як у виданнях Київських—«Ключъ Разумѣнія» 1659 р. та «Апостоль» 1757 р., Львівських—«Небо Новое» та «Ключъ Разумѣнія» 1665 р., Могилівському—«Небо Новое» 1669 р. Такого ж характеру взагалі всі оздобу вихідних листків більшості церковно-слов'янських видань, що вийшли з українських друкарень в XVII—XVIII вв.

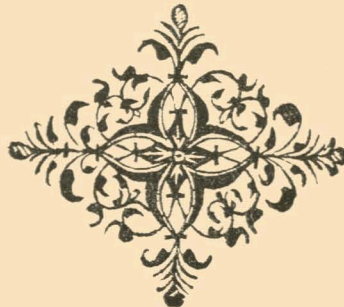
Нарешті треба зазначити ще одну характерну рису українських церковно-слов'янських видань: ці видання прикрашались не тільки гравюрами релігійного змісту, але й світського. Так, в надрукованих в Києво-Печерській лаврі в 1622 р. «Вѣршѣ на жалостный погребѣ Петра Конашевича Сагайдачного» знаходяться три гравюри: на одній з них міститься герб війська Запорозького, на другій—гетьман Сагайдачний верхи на коні й на третій—здобуття Сагайдачним міста Кафи. Далі, в українських церковно-слов'янських стародруках по зразку заходу, вийшло в звичай друкувати герби ріж-

них вельможних та поважних осіб. Так, в українських стародруках можна знайти герби: Ходкевичів у виданнях Заблудівських 1569 та Львівських 1574 рр.; князів Острозьких, майже, у всіх виданнях Острозьких 1580—1612 рр. та Дерманських 1605 р.; єпископа Гедеона Балабана в виданнях Стратинських 1604 і 1606 рр. та Крилосу 1606 р.; пана Лаврентія Дривинського в виданнях Почаївських 1618 р.; Четвертинських та Корибут-Вишневецьких в виданнях Київських 1623 і 1632 рр.; Єлисея Плетенецького та Захарії Копистенського в виданнях Київських 1624—1627 рр.; Петра Могили в виданнях Львівських 1642 р. та Київських 1628—1632 рр.; Мазепи в виданнях Чернігівських 1705—1707 рр. В українських же церковно-слов'янських стародруках можна знайти герби міста Львова, в виданнях Львівських 1574, 1609, 1642 і 1663 рр. та Львівського братства в виданнях 1609 та 1614 рр. Багато й інших гербів можна знайти в цих стародруках.

Нічого подібного немає в церковно-слов'янських виданнях московських. Правда, й ці видання так або інакше оздоблювались. В них теж можна знайти гарні й заставки, й окремі фігурні літери, й кінцівки, а часом і прекрасні вихідні листки, як, наприклад, у «Камень Вѣры» Стефана Яворського 1749 р. з малюнками святих та Московського Кремля, або в «Біблії» 1758 р. з розкішною взоровою рамою. Але ці оздоби московських видань технікою виконання далеко уступають виданням українським, особливо Київським. Єсть у Московських виданнях і гравюри. Але в той час, як в виданнях українських ці гравюри знаходяться у великій кількості на самі різноманітні релігійні сюжети, в виданнях московських вони або зовсім відсутні, або знаходяться в мінімальній кількості. Так, в «Євангеліяхъ» знаходяться тільки чотири Євангелиста, у «Псалтиряхъ» — один Давид, в «Ірмологіяхъ» — Іоан Дамаскин і т. п. Але і ці поодинокі гравюри часто малохудожні. Теж саме треба зазначити взагалі і про видання петербурзькі.

Відрізняються українські церковно-слов'янські видання від московських і своїми оправами чудовими для київських видань і звичайними для московських.

Взагалі, художні оздоби українських церковно-слов'янських стародруків, особливо їх гравюри, такі різноманітні та чудові, що, як уже було зазначено, докладний опис їх заняв би не один том, в яких містився б цінний матеріал для історії українського мистецтва. Але, на превеликий жаль, до цього часу ще ніхто й не починав працювати в цій галузі. Немає також і бібліографічного опису церковно-слов'янських та інших стародруків, що вийшли з українських друкарень. А між тим цей опис вписав би не одну цікаву сторінку в історію українського культурного життя.





Насло Попов.

СЛОВ'ЯНСЬКІ ІНКУНАБУЛИ КИЇВСЬКИХ БІБЛІОТЕК.



Слов'янське друкарство так званим «кирилівським» шрифтом, як відомо, почалося в кінці XV-го століття майже одночасно в Польщі (Кракові) та в Чорногорії. В XVI-м столітті воно поширилося серед більшості слов'янських народів. Слов'янські кирилівські книги кінця XV-го і всього XVI-го століття і треба вважати за «першодруки» у слов'ян, свого роду «слов'янські інкунабули»¹⁾.

Київ володіє доволі гарною колекцією слов'янських (кирилівських) інкунабул. В цьому відношенні після таких багатих книжною старовиною міст, як Ленінград та Москва, Київ можна поставити на третьому місці в межах Союзу Радянських Республік.

Як видно зі списку, що подається нижче, у київських бібліотеках є в більшій або меншій кількості зразки усіх найголовніших моментів історії початкового слов'янського друку. Тут є такі, наприклад, раритети,

¹⁾ «Інкунабулами» звичайно називають первісні, так би мовити, «колискові» (лат. incunabula—колиска) витвори західньо-європейського друку другої половини XV-го століття, себ-то, з винаходу друкарства і до 1500 року включно. Проте деякі відомі західні бібліографи (Maitaire, Panzer і інші) поширювали рамки цього означення і на перші 2—3 десятиліття XVI в. Так розуміється цей термін і відносно початкового друкарства у західніх слов'ян, що витворювалося латиницею і почалося рівночасно з друкарством більшої частини західньо-європейських народів. За чеські, наприклад, інкунабули Ганка вважав першодруки до 1526 року («Bibliografie prvotiskuv českých od 1468 az do 1526 leta»—Časopis Českého Museum, XXVI (1853 p., sv. 3 a 4 і окремо: v Praze, 1853 p.). Що до друку кирилівського, що виник у слов'ян значно пізніше, в самому кінці XV ст., то тут бібліографічне означення інкунабульності потрібне ще більшого поширення, найкраще, на все XVI століття (до 1600 року вкл.), Стародруки цієї доби і повинні бути відокремлені цим терміном від пізніших, як «слов'янські інкунабули». Взагалі-ж, треба сказати, бібліографічна термінологія ще не розроблена і потребує скорішого установаження.

ляк видання краковські (Фіоля), празькі (Скорини), венеціянські, чорногорські, сербські, угро-волоські, львівські та острозькі (Івана Федорова), віленські (Метиславця) і т. д.¹⁾

Нема чого багато доводити про велику наукову вартість вивчення слов'янських інкунабул. Вони можуть і повинні бути використані вченими з такою метою:

1) Для початкової історії друкарської штуки і техніки у слов'ян, їх розвитку та їх зв'язків з західними, головним чином, з венеціянськими і німецькими впливами;

2) для історії ритинного мистецтва у слов'ян, того мистецтва без якого як відомо, не обходиться, майже ні одна стара книга;

3) для історії літературних інтересів слов'ян. Хоча слов'янські інкунабули уявляють з себе переважно релігійні, точніше, літургійні книги, але в їх складі знаходиться немало цінного істор.-літературного матеріалу;

4) для історії стародавнього побуту та культури слов'ян;

5) для історії мови слов'янських народів і т. д.

Збірки першодруків і стародруків, що знаходяться в Києві майже ще не досліджено. На них не звертали ще належної уваги, коли не рахувати небагатьох праць²⁾. Та і в загалі можна сказати, що сприятливе поле дослідження стародруків ще не розроблено³⁾.

Чекаючи справжнього наукового студювання цих скарбів, тепер поки що варто було б подбати про їх найкраще переховання. Питання про спеціальне переховання інкунабул (як слов'янських, так і західних) в Київських бібліотеках ще не ставилося. Інкунабули найчастіше розміщені по змісту в різних кінцях бібліотек і користуються лише звичайною увагою до себе бібліотекарів, а не тою виключною, яку вони повинні до себе вимагати. Разом з рукописами, вони потребують відокремлення і особливо старанного забезпечення від вогкості, пороху, зникання і т. д. Для першодруків, що збереглися в розбитому вигляді і часто без оправ (а таких єсть чимало в Київських бібліотеках), повинні бути зроблені нові оправи або папки.

1) З відомих бібліографам усього десяти слов'янських кирилівських видань XV ст. у Києві є три, а з 154-х, що перераховані для XVI ст. в найбільш повному бібліографічному підручнику Ів. Каратаєва (Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Томъ первый. Съ 1491 по 1652 г. Спб. 1883—Сборникъ отдѣленія рус. яз. и слов. Ак. Н., т. XXXIV, № 2),—у Києві є 38 видань в більш, ніж 60 примірниках. Маючи на увазі виключну рідкість більшості слов'янських першодруків, а також і те, що Каратаєв зарахував до свого реєстру деякі відсоток видань, що не збереглися до нашого часу, або й зовсім проблематичних,—показану кількість слов'янських кирилівських першодруків у Києві треба вважати значною.

2) Каратаєв згадав про деякі (не всі) київські примірники слов'янських першодруків у своєму «Описанні». Граюри (ритини) слов'янських венеціянських видань зі збірки, що належить бібліотечі був. Київ. Дух. Академії, звернули на себе увагу П. З—на і С. Яремича (їх статті цитуються нижче). Де-що є в праці проф. Ф. І. Титова: «Типографія Києво-Печерской Лавры. Историческій очеркъ». Т. І. К. 1916. Свого часу немало працювали, між иншим, і над Київськими стародрукам ак. В. Н. Петц і його учні.

3) Навіть з звичайним реєструванням стародавніх книжок, що збереглися до нашого часу, наша бібліографія ще не справилася. Ми не говоримо вже про дальше посування до вищої, критичної бібліографії, до таких питань, як про зв'язок друкованої літератури з відповідною їй рукописною, про різниці в виданнях одного і того-ж твору і т. д. Натурально, що брак початкової бібліографічної праці гальмує вивчення стародруків з метою, що зазначена вище: культурно-історичного, літературного, художнього і власне-друкарського. Бажано, щоб хоча-б ювілей друкованої книги, подібні до теперішнього, притягли до неї живий науковий інтерес і посунули вперед справу вивчення старої книги.



або хоча-б нові папірові обгортки. Повинна бути суворо проконтрольована і зафіксована постійна справжня кількість стародавніх і раритетних книжок. Нарешті, дуже бажане їх детальне наукове описання.

Слов'янські книги XV та XVI вв. в Києві переховуються в таких книгосховищах: перш за все і в найбільшій кількості—в бібліотеці був. Київської Духовної Академії, потім—в Лаврському Музею і в бібліотеках: Лаври, Софійського собору, Михайлівського ман., Миколаєвського ман. і був. Університету¹⁾.

Ця моя робота має характер лише попереднього повідомлення, пристосованого до ювілею українського друку²⁾ про київські примірники слов'янських першодруків.

Я по змозі привожу такі відомості: про заголовок і формат книги; про місце, час та діячів її видання; про місце переховання книги, цілість її і рідкість; про книжкові ритини, прикраси та оправи. Докладніше описуються примірники найбільш давніх та визначних видань. Реєстр кирилівських інкунабул складено в хронологічному порядку від 1491 (умовно) року і включно до 1600-го.

XV СТОЛІТТЯ.

1. Трѣпѣнець (Тріодь Посна), видана Фіолем в Кракові коло 1491 р., in folio.

Знаходиться в відділі друку Лаврського Музея (№ 1). Це, власно кажучи, є лише уривок з зазначеної Тріоді на 52 останніх її листках. Зміст уривка такий: I. Житіє ѡ̄ жизнь прѣбныхъ мѣре ншеѡ̄ маріи єгѣпѣцкыѡ̄ (л. 1—7); II. Ванѡ̄ ѡ̄миленіѡ̄, твореніє кѣ̄ Андреѡ̄ Критскѡ̄го (л. 7—12); III. Слово ѡ̄ житиѡ̄ маріи єгѣпѣцкыни (л. 12—18). IV. Трѣпѣнець—продовження канона Андреѡ̄ Критскѡ̄го (18—30 зв.); Паремії (л. 30 зв.—35 зв.); V. Синаксари на перші тижні посного кола, починаючи від т. зв. «тижня блудного сина» (л. 36—50); VI. Чьтеніє поѡ̄бѣ̄ полезнаѡ̄ акафистѡ̄ ѡ̄ дрѣвнѡ̄го гхисаніѡ̄ гхложено...—початок оповідання про облогу перським царем Хозроем Царьгороду при імператорі Іраклії (л. 50—52).

По перших листках ввизу, але тільки на підклейках, іде запис великоросійським скорописом XVII в. про те, що цей примірник належав гдѣрні црды дарѡ̄ алѣсѣвнѣ̄. Цей запис, гадаю, перенесено сюди на окремих клаптиках з якоїсь іншої книги або грамоти.

¹⁾ Згадаю до речі про сучасний стан Київських книгосховищ. Колишній Церковно-Археологічний Музей при Київській Духовній Академії переведено тепер до К.-Печ. Лаври, де разом з музейними речами самої Лаври та інших Київських монастирів він утворює т. зв. «Лаврський Музей». Він перебуває під керівництвом Губполітосвіти. В цьому музею є й окремі відділи письма та друку. Бібліотека-ж самої Лаври, як і інші церковні і монастирські бібліотеки: Софійського собору, Михайлівського, Видубицького і Миколаєвсько-Пустинного монастирів належать до Української Академії Наук. Більшість рукописів та стародруків був. Київського Церковно-Археолог. Товариства (за винятком тих, що були у вітринах Ц.-А. Музею і разом з ним перейшли до Лаврського Музею), залишилися в б-ці б. Духовної Академії і останнього часу з рештою цієї бібліотеки перейшла до Всенародньої Бібліотеки України.

²⁾ Реєстр складено в короткий термін і в дуже несприятливих умовах. Тріскучі морози по книгосховищах в лютому, коли складалася стаття, позбавили можливості більш докладного описання книжок. Декілька з них і зовсім не можна було оглянути з інших незалежних від мене причин.

Книгу оправлено в пізнішу дешеву картонну оправу досить гарної цілоти. Заставок та ритованих ілюстрацій немає; є тільки киноварні ініціали. Повне видання описане у Каратаєва (ор. cit., № 4). Примірник цей в 1866 році був надісланий до бібліотеки Київської Духовної Академії відомим вченим Елпидифором Барсовим, про що свідчить його власний запис в початку книги.

2. Часословець, вид. Фіолем в Кракові в 1491 р., в 4-у.¹⁾

Переховується в бібліотеці Михайлівського монастиря № 311. Бачити цей примірник я не міг²⁾, але про те, що він знаходиться в цій б-ці зазначено у Каратаєва (ор. cit., № 2), і в «Каталогъ выставки XI-го Археологическаго съѣзда въ Кіевѣ. К. 1899, див. тут «Краткій перечень рукописей и старопечатныхъ книгъ на выставкѣ XI Археол. съѣзда, составленный И. М. Каманинымъ», стор. 16.

3. Осмогласникъ (Октоїх)—перша його половина, що містить у собі перші чотири гласи,—надрукований ченцем Макарієм в Черногоріі 1493—94 р., fol.

Переховується в б-ці б. Дух. Академії № DXI^{3/13}. Детальне описання цього видання зроблено Каратаєвим (№ 7), якому Київський примірник

НАВѢЩЕУЄСЯ НАВ ПѢНІЖЕ ВІСНІ ПѢВ

звѣщъ • стыхры, вѣскрѣсны • гласъ, г • ѿ
Твоимъ крѣстомъ хѣ спсе • смрътн дръжа
Тва раздрѡушнсе • ѿдѣвола лѣсть оупра
 зднсе • родъже члѡвскѣ вѣрою спсеимъ •
 пѣснѣти вѣсгдѣ прѣноснѣтъ •
Просвѣтншесе всѣ чѣскаѣ • вѣскрѣсеніемъ
 твоимъ гн • ѿрачѣ пакы швръзесе
 всѣже тварѣ вѣсхвалѣюшнѣте • пѣснѣти
 вѣсгдѣ прѣноснѣтъ •

З Осмогласника Черногорського друку 1493—4 р.

1) Тріодь Поена поставлена тут раніш від Часословця з міркувань, що викладені в попередній моїй статті.

2) Бібліотека Мих. ман. була закрита для користування дослідників.



не був відомий. Окоіх 1494 р. було переслано до Київського Церк.-Археолог. Музею архим. Антоніном з Палестини під час святкування 400-літнього ювілею південно-слов'янського друку в 1894 році. Примірник цей гарно зберігся. Лише два листка вставні, рукописні, замість загублених та доволі багато підклеюк. Оправа міцна, з золотим тисненням по шкірі. Багато кіноварі. В початку велика заставка, але ритованих ілюстрацій нема.

В кінці книги записи, з яких одна на болгарській мові (1700 року) говорить про чудо-слона, такого великого, що не можливо уявити людському розуму. Тут-же, між иншим, знаходяться різдвяні вірші XVIII в., т. зв. «словено-руською» мовою, занесені, мабуть, з України в Сербію і тут сербієзовані. Вірші ці цікаві, як показчик літературного звязку слов'янських народів в другій половині XVIII в., а також трохи помітним впливом т. зв. ложнокласицизму¹⁾.

XVI СТОЛІТТЯ.

4. Библиа руска, видана Франциском Скориною в Празі, в 4-у (Кара-таєв, № 13).

В Києві, в відділі друку Лаврського Музея (№ 2), переховується власне тільки т. зв. «Пятокнижжє Мойсеєво», що складається з таких книг Біблії, виданих Скориною в 1519 р.:

а) Битва. З цієї книги є тільки лл. 10—94 нум. без ритин, лише з вузькою заставкою (л. 94) і звичайними у Скорини ініціалами в рамках. Знімки з деяких цих ініціалів вміщено в тексті попередньої моєї статті.

б) Исходъ. Збереглися тільки лл. 2—75 нум., себ-то, нема першого й останнього листків. На л. 5 ритована заставка, видана в книзі Владимира «Др. Фр. Скорина». 1888. Пам. Др. Письм. ХС., стор. 79, внизу. На л. 50 зв. ритина з написом: *Взоръ кикота или скрини забѣга гдѣна.* На л. 22 зв. знову ритина: *Взоръ ризи жреческѣи, еже быша на Фароне.*

в) Деѣвѣи. Ця книжка збереглася вся цілком. Ритини на лл. 1, зв., 6 зв. Вузька заставка на л. 6 і велика на л. 7. Останню видано у Влад. ор. cit., 73.

г) Числа. Є тільки лл. 5—56, себ-то, бракує кінця і початку. Ритованих ілюстрацій нема. На л. 5 велика заставка (=Влад. ор. cit. 73).

д) Вторий Законъ. Є тільки лл. 1—64 (без кінця). На л. 1 ритина з написом: *Моисей нахваѣт людей Израилевыхъ Второго Законъ.* Знімок з цієї ритини прикладено до тексту попередньої моєї статті «Початки друкарства у слов'ян» (розділ IV). Ритина ця, між иншим, цікава тим, що передає чоловічі убрання, які уживалися на Заході. На л. 5 велика заставка (див. початку попередньої моєї статті).

¹⁾ Ці вірші видані повністю акад. М. І. Петровим в «Извѣстіяхъ Церковно-Археолог. Общества за 1893 годъ». К. 1894, стор. 27—28, але тут зіпсовано мову і правопис оригіналу, а також зроблено перестановку строк. Початок віршу:

Егда придетъ конецъ вѣка,
Бгъ ѿ Дѣвы родисе
Спасѣти хотя человека
Самъ человекъ ѡвисе.

Оправа (для всіх п'яти книжок одна)—дошки в шкірі поганої цілости. Є приписки білоруською та польською мовою.

5. СЛЪЖЕБНИКЪ (Літургіаріон), надрук. ієром. Пахомієм, повелінням Божидара Вуковича. Венеція, 1519 р., в 4-у.

В Києві цей раритет знаходився в двох примірниках: в 6-ці Лаври (VIII ⁶/₁₃₁) і в 6-ці б. Дух. Академії (VXVII ⁸/₂₃₉), але останній примірник дуже дефектний (уривок), а Лаврського примірника не довелося розшукати. Він згаданий, одначе, в «Систематическомъ каталогѣ книгъ б-ки Києво-Печерской Лавры», т. I, К. 1908, стор. 213. Каратаєв (№ 15) Київських примірників в своєму реєстрі не зазначив.

6. Уалтирь (з Часословцем), надрук. ієром. Пахомієм, повелінням Божидара Вуковича, в Горажді, 1529 (?) р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Академії № VXXIII ⁴/₆₇. Примірник цей поганої цілости, без кінця, в оправі без дошок. Каратаєв (№ 23) описав

ПОЖЪВНЕСЕБНІЯ:

Въ сѣ лѣтнѣго • начѣнше ѿ мѣца, септѣ
мврїа • домѣца, а вгоуста • прѣнмѣт
т ропареже, нкѡндакнѣ • прѣзныкѡмь,
ѣнарѡчнтнмь стѣнмь ❖ ❖

Мѡць, септѣмврїе • нмѣтъ днѣн, л • днѣ
нмѣтъ чѣсь, вѣ • нношь, вѣ • Начѣло нн
днктсѡ нже ѣсть нѡвѡх лѣтѡх • нпамѣтъ
прѣподѡгнаго ѡцѣнашего сѡмѣнѣст
лѣпннка, нѣрхї мѣндрїта • нсѣбор прѣ
стѣн бѣн, вѣмнѣсннѣхъ • нстѣго мѣннка

З горажської (в Герцоговині) Псалтирі 1529 р.

теж неповний примірник. Йому відомо всього два примірники: один в Росії (Лгр.) і другий в Празі. Про Київський примірник у Карат. нема згадки. Звертає на себе увагу велика заставка з образом Богородиці в середині.

7. Часословець (=у Карат. «Молитвословъ»), надрук. ієродіяконом Моїсеєм, повелінням Божидара Вуковича в Венеції в 1536 р., в малу 8-ку.

Примірник цього видання знаходиться в 6-ці б. Дух. Акад. (№ VXXII ¹⁰/₃₄₀). Тут нема початку і багатьох листків в середині, хоча оправа (пізня) міцна. Каратаєв (№ 26), крім Київського примірника, згадує тільки два: в Ленінграді і в Білграді (Сербія).

Видання це дуже цікаве своїми ритинами, які звернули на себе увагу в Київському часопису: «Искусство и Печатное дѣло»¹⁾. Тут видано було і три ритини: Богородиця, Розп'яття І. Хр. та Ілля Пророк. Перші дві розмальовані. Ці ритини, як і інші в слов'янських венеціанських виданнях, характерні сполукою архаїчної суворости своїх візантійських сюжетів з досконалістю венеціанської техніки. Аналогічні ритини знаходимо в венеціанському-ж Часословці 1566 р.

Часословець 1536 р. цікавий і з боку істор.-літературного. До його складу входить, між иншим, декілька повістярських творів: Житиє ѿ жизни прѣподѣльные литерѣ наше петкы...; Иѡчненіе ітого... гѣѡгга...; Еписѣтѡла акгара цра...; Описаніе га нашего іѡ ха... къ акгарѡѡ црѡ...; Чюдо ѡ ітѣкмъ оукроуе... При кінці стаття: Сѡ ширѡтѣк и дьготѣк земаи.

8. Октоїх (частина II, гласи 5—8), надрукований повелінням Божи-дара Вуковича ченцями Феодосієм і Генадієм в Венеції, в 1536—7 р., fol., в два стовбці, шрифтом виразним і чітким.

ВѢРНЫИ, НА ГИ ВЪЗВѢАХЪ . Ѡ СТЫИ, А

И ПОКЪ СѢРБИ ВЪСКРѢНБИ . ГЛѢСЪ , Ѣ

ПРИИДѢТЕ ВЪЗРАѢИМСЕ ГѢБИ . СЪК
РОУШЫШѡМОУ СЪМРЪТБИ ДРЪЖАВОУ ;
ИПРОСѢВѢШЫШѡМОУ ЧЛѢСКИИ РѡДЪ .
СЪБѢСПЛЪТНЫИМЫ ЗѡКОУЩЕ . СЪДѢ
ТЕЛЮ ИСПСЕ НАШЪ СЛАВА ТѢБѢ ❖ ❖

З Октоїху (пергам.) 1536—7 рр.

Примірник цього видання переховується в відділі друку Лаврського Музея № 3. Каратаєв (№ 29) зазначає, крім Київського, тільки три відомих йому примірники: в Лгр. (2) і в Москві (1).

Київський примірник визначний тим, що його друковано на пергаменті²⁾. Всього є в ньому 149 перг. листків. Кілька зшитків в середині відсутні. Оправи нема.

¹⁾ II, 3—го. «Венеціанскія изданія церковно-славянскої печати XVI вѣка». — «Искусство и печатное дѣло», 1910 р., № 10, стор. 443—452.

²⁾ По цікавому питанню про пергаментні слов'янські інкунабули див. спеціальну статтю ак. Я г и ч а: «Slawische Incunabeln auf Pergament» — «Anzeiger der Kais. Akademie der Wissenschaften», Wien, 1890, № XXI. — Ця стаття викладена В. Н. Шц е п к и н и м: «Замѣтка о славянскихъ инкунабулахъ на пергаменѣ», Рус. Филолог. Вѣстникъ, 1891 р., XXV т., стор. 138.

В початку є дві заставки (розмальовані). Друга з заставок (більш скромна) видана в часопису: «Искусство и печатное дѣло» за рік 1910, № 8—9, стор. 310.

9. Октоїх, аналогічний попередньому: Венеція, 1536—7 р.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Акад. № ВХVІ ²/₁₆. Каратаєв зазначив два дуже подібні між собою видання венеціанського Октоїха 1536—7 р. (№№ 29 і 30). Я не міг докладно порівняти цей примірник з попереднім (№ 8) і вирішити питання, чи одно тут видання чи два, і оскільки можна розрізняти ці Київські примірники як два окремих видання, як це зроблено в «Систематическомъ каталогѣ книгъ бібліотеки Києв. Дух. Академії», вип. II, К. 1892, стор. 264, №№ 4429 і 4430.

10. Октоїх, fol., уривок нез'ясованого видання.

Перех. в тій же 6-ці під № ВХVІ ²/₁₇. Також і цей уривок я не міг докладно оглянути. В цитованому вище каталозі (№ 4431) зазначено, що цей Октоїх надруковано Ієронімом Загуровичем (sic!) в Венеції, в 1537—70 pp. (sic!).

11. Сьборникъ («Избранная Минея»), надрукована ієродіяконом Моїсеєм, повелінням Божицара Вуковича, в Венеції, в 1536—38 pp., fol.

Праведници въѣкы жнѣх
тѣ, и ѿга мѣза нхъ . и
попеченіе и ѿвышнѣаго .
се го раї прнмѣть цртвіа блго
лѣпіе , и вѣнць добротн нзрѣ
кы гнѣ . іако дѣсницею покрн
кѣть нхъ . и мѣшцею застѣпн
и . прнмѣте всѣ ороужіе рѣве
ніе е го . и въ ороужнть тварь
вмѣсть врагомь . ѿблѣуетсе
въбрннѣ правды , и наложнть
шакѣмь соудѣ нелицемѣрнѣ .

З венеціанського Соборника 1536—38 pp.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Академії в двох примірниках (№ ВХV ²/₁₄), обидва без початків і кінців. Бракує також по кілька середніх листків, замість яких инді вставлені рукописні. Один з примірників зберігся далеко краще, ніж другий. Докладно це видання описане у Каратаєва під № 31. В цитов. вище «Систем. каталогѣ книгъ б-ки К. Д. Ак.», вип II, № 4376 чомусь зазначено, що Минея ця була надрукована ієромонахом

Феодосієм і параеклісіархом Генадієм (sic!) в 1536—37 р. Єсть сербські записи. Ці примірники потребують окремого бібліографічного дослідження.

Зазначене видання—одно з найцікавіших великою кількістю прикрашених його художніх гравюр-ритин. Де-які з них надруковані в київському часопису: «Искусство и печатное дѣло» за рік 1910, № 10, стор. 408, 415, 445, 448, 449, 450, а також *ibid.*, № 11, стор. 497, 498, 499, 500, 501 і 502. Цікава велика і складна композиція Різдва Хр. (див. ті *ibid.* № 11, стор. 497 і в дуже зменшеному і невиразному вигляді у Д. А. Ровинського: «Подробный словарь русских гравировъ XVI—XIX вв.», т. I, Спб., 1895, стовб. 11¹⁾).

12. Октоїх, надрукований Димитрієм, повелінням Никонора митрополита «Новобрьдскаго» в митрополії Грачаницькій в 1539 р., fol.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Академії № DXI ^{3/14}. Книжка ця дуже рідка. Каратаєв (№ 32) не знає в Росії ні одного примірника, окрім кількох окремих листків в збірці єп. Порфирія в Москві. Про рідкість та маловідомість цього видання зазначав архим. Леонид («Славяно-сербскія книгохранилища на св. Аѳонской горѣ».—Чтенія въ Общ. Ист. и Древн. Росс., 1875, кн. 1, відд. V, стор. 51), а Шафарик і зовсім сумнівався відносно самого існування цього видання (Карат., стор. 99).

Київський примірник відзначається гарною цілістю як самої книжки, так і оправи, такої-ж самої, як і на Октоїху 1494 р. Ці оправи, певно, зроблені були одразу колишнім власником і жертводавцем обох дорогоцінних книжок архим. Антоніном.

В початку книги звертає на себе увагу вихідний листок, на звороті якого є велика ритина в цілу сторінку з образом соборної церкви Грачаницької і трьох церковних пісньописців: Івана Дамаскина, Косьми і Іосифа.

13. Молитовник (Євхологiон). Венеція, коло 1538—40 (?) р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Ак. № VХVІІІ ^{5/142}. Примірник цей не має початку, кінця і деяких середніх листків (всього є 151 л.). Останні лл. дуже дефектні. Оправи нема. Видання рідке. Каратаєв (№ 33) зазначає всього 3 примірника: в Лгр., Москві і Відні. Є невеликі заставки.

14. Малтирь (з «возслѣдованіємъ»), надруков. накладом Віценція Вуковича в Венеції, в 1546 р., в 4-у.

Перех. в 6-ці б. Дух. Академії № VХVІІІ ^{4/68}.

Київський примірник, один з відомих чотирьох (Ленінград, Москва, Мюнхен та Київ), на превеликий жаль, відзначається поганою цілістю: нема початку і кінця, дошки оправи виїдені гробаками, шкіра обідрана, папер зіпрілий.

Між тим, серед існуючих слов'янських стародруків це один з найцікавіших з боку художності своїх ритинних прикрас. Кожна сторінка об-

¹⁾ Доламо до речі, що ритини венеціанських слов'янських інкунабул, взагалі цікаво брати для порівняння їх з ритинами українських стародруків. Так, ритини вищезазначеного Соборника 1536—38 рр. (напр., композиції: «Увѣреніє Єомь», «Введеніє» і Срѣтеніє) мають аналогію з ритинами Київсько-Печерських видань: Тріодіона 1631 р. і почасті Анфологіона 1619 р. Дуже великої подібності нема, але це порівняння корисно вже тим, що дає можливість помітити найбільш характерні риси тих і других ритин. Напр., в «Введеніє» венеціанського Соборника спостерігаємо помітніший повив античності (в обрисовці дівочої групи). З художнього і технічного боку, це порівняння не на користь Київських ритин значно грубших і примітивніших. Декілька цих ритин видано: венеціанських—в статті С. Яремича («Иск. и печ. дѣло», 1910 р., № 11, стор. 498—9), київо-печерських—в праці проф. Ф. Ів. Титова: «Типографія К.-Печ. Лаври. Истор. очеркъ», т. I. К. 1916, стор. 211, 97, 100 і т. д.

ведена ритованою рямкою. В нижніх частинах цих рамок вміщені чудової роботи образи, сюжети яких кілька разів міняються. Уявлення про загальний вигляд сторінок цього видання може дати знімок в № 10 часопису «Иск. и печ. дѣло» за 1910 рік, стор. 451. Окремі частини рамок (нижні) виображені в тім-же часопису № 8—9 за той же рік, стор. 342, 356, 378, 382 і 400. Порівн. Ровинський *op. cit.*, стор. 11—12.

15. Служебник (Літургіаріон), надрук. «оживленіємъ» Віцентія Вуковича в Венеції в 1554 р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці б. Дух. Акад. в кількості 3 примірників під № ВХVII^{8/240}. Всі вони більш або менш дефектні, особливо третій, який уявляє з себе лише невеликий уривок з колишньої книги. Крім трьох Київських, відомо всього також три примірники (Карат. № 42).

Зазначимо, що Київські примірники найстаріших слов'янських (венеційських) служебників: 1519 р. (Бож. Вуковича), 1554 р. (його сина Віцентія Вуковича) та 1570 р. (Ієроніма Загуровича, див. нижче) потребують спеціального студіювання, бо вони: 1) передруковувалися один з другого з деякими відміннями; і 2) видання 1554 і 1570 рр. крім того наче-б то виходили подвійно, з невеликими відміннями між паралельними випусками (див. Карат. №№ 42 і 43; 79 і 80). В «Системат. каталогъ книгъ 6-ки К. Д. Ак.», вып. II, стор. 256, № 4337 помилково зазначено 1544 рік замість 1554-го.

16. Тріодъ Постная, надрукована накладом Віцентія Вуковича друкарем Стефаном у Венеції, в 1561 р., fol.

Перехов. в бібліотечі б. К. Дух. Акад. № ВХVIII^{1/3}. В цьому примірнику нема початку і попсований кінець. Кіноварної фарби багато, але ритин не видно. Оправа погана. Каратаєву (№ 47) Київський примірник був невідомий, а зазначено у нього лише чотирі інших, що переховуються в Ленінграді, Москві, Відні, та Римі.

17. Псалтирь (з «возслѣдованіємъ»), надрук. в тій же друкарні. Венеція, 1561, в 4-у.

Перех. в бібл. б. Дух. Ак. № ВХVIII^{4/70}. Примірник дефектний. Каратаєв (№ 48) не згадує Київського примірника.

18. Четвероєвангеліє, надрук. ієромон. Мардарієм в монастирі Дирькшина црква (коло Чорної Гори) 1562 р., fol.

Перехов. в відділі друку Лаврського Музея (№ 5). Книжка ця гарної цілості і в міцній оправі (дошки в шкірі). Вона була подарована в 1904 р. Церковно-Археологічному Товариству при Київ. Дух. Академії протоієреєм Феоділом Кардасевичем, настоятелем Іреської церкви на Угорщині, коло Будапешту, як про це зазначено в запису самого жертводавця.

На прикінці цієї книжки є кілька записів 1689, 1831, 1838 і 1846 рр. про холеру, велику повідь, повторний врожай черешень та вишень в 1846 р. і т. под.

Про немайстерний друк цього видання я мав уже нагоду говорити¹⁾. Але, не дивлячись на це, зазначене видання не зовсім бідне на прикраси. На лл. 1, 3 і далі, в початку кожного євангелія, знаходяться великі заставки в половину сторінки, а іноді навіть і більше. Багато є цікавих

¹⁾ Ст. «Початки друкарства у слов'ян».—VI. «Загальні уваги».

Часословець цей цікавий і з боку літературного, бо вміщує в собі кілька статтів повістярського характеру, між иншим, Епістолю Авгаря і оповідання про Різдва Богородиці.

21. Псалтирь (з «возсла́дованіємъ»), надрукована Ієронимом Загуровичем з Катаро та Яковом Крайковим з Софії.—в Венеції, 1569 р., в 4-у.

Перехов. в 6-ці 6. Дух. Акад. № ВХVІІІ ^{4/69}. Київський примірник не має ні початку, ні кінця. Повний примірник описано Каратаєвим (№ 76). Припускається подвійне видання і цієї Псалтирі Загуровича, подібно подвійному виданню Службника його-ж. В «Системат. Каталогъ книгъ 6-ки К. Д. Ак.» (вип. II стор. 271, № 4524) зазначено 1570 рік, мабуть, помилково. Видання це рідке. Крім Київського відомо досі всього лише два його примірники: в Ленінграді та Москві.

22. Службник, надрукований Ієронимом Загуровичем в Венеції коло 1570 р. (з Службника 1554 р.), в 4-у.

Перехов. в 6-ці 6. Дух. Акад. № ВХVІІІ ^{8/241}. В примірнику нема ні початку, ні кінця, а від деяких листків лишилися лише обідрані шматки. Про подвійне видання цього службнику була мова вище (під № 15). Каратаєв (№№ 79 і 80) не згадує Київського примірника. Видання це дуже рідке. Воно крім Києва, є в Лгр. (Публ. Бібл.) та в монастирю Врднику (Vrdnik).

23. Апостол, надруков. Іваном Федоровичем у Львові в 1573—4 рр., in folio.

Цей український першодрук — теперішній ювілянт — знаходиться в Києві усього в одному примірнику в 6-ці Софійського собору № 41. На жаль, примірник цей неповний. Бракує ритованих гербів і великої ритини з образом ап. Луки. Нема також деяких листків в середині (замість них багато вставних рукописних). В кінці, в післямові, листки переплутані, і нема останнього. Оправа картонна, дешева.

Каратаєв (№ 84) про Київський примірник не згадує. Йому відомо всього тільки сім примірників Апостола 1574 р. (три в Лгр. і чотири в

ність композиції «Успіння» в Київно-печерському Анофологоні 1619 р. від такої-ж—в венеційському Часословці 1566 р. Але до цього треба-б додати, що в тому-ж Анофологоні 1619 р. є ще більш наочне запозичення з Часословця 1566 р.: в композиціях Хрещення І. Хр., Преображення, Різдва Богородиці та в інших. Що до сюжета Успіння, то запозичений з венеційських видань старіший його тип замінився в ритинах Київських стародруків типом Лаврської чудотворної ікони трохи раніш, ніж про це зазначено у Яремича: вже в кінці XVII ст. Ми бачимо його вже в Апостолі 1695 р. і в Тодковому Псалтирю 1697 р., але в Літургіаріоні 1629 р., Псалтирю 1624 р., Тератургімі 1638 р. і Акафістах 1634 р. ще панує тип, подібний до венеційського зразку.

Вплив ритин із венеційських слов'янських видань можна зазначити і в інших ранніх київо-печерських стародруках: в Акафістах 1629 р. (Микола Чудотворець), в Тріодіоні 1631 р. («Воскрешеніє Лазаря» і Вшестя І. Хр. в Єрусалим) і т. д.

Маючи згадане на увазі, ми не можемо погодитися з занадто сміливим твердженням проф. Ф. І. Типова про перших Київських друкарів, що наче-то «образцовъ для орнаментаціи своихъ книгъ они съ самого же начала стали искать не гдѣ-нибудь на сторонѣ, но у себя въ Россіи и въ частности въ Лаврѣ», і що «зображенія дванадцятихъ празничковъ, какія были помѣщены въ Анофологонѣ 1619 года, представляютъ собою болѣе или менѣе точныя копіи съ иконной росписи лаврскихъ храмовъ, бывшей въ нихъ до пожара 1718 года». («Типографія К.-печ. Лавры»... стор. 102 і 103).

До цього цікаво-б додати, що ритини венеційських слов'янських видань (мабуть, через посередництво київо-печерських) мали вплив і на металеве виробництво на Україні. В Лаврському Музею є, напр., напрестольний срібний хрест XVII ст. (із Церк.-Археолог. Музею при Київ. Дух. Ак. № 3279), на звороті якого виображено Хрещення І. Хр. з деякими дрібницями, що близько нагадують подібну-ж композицію в венеційських стародруках.

Москві). Цікаву післямову Івана Федорова передруковано у Каратаєва (стор. 182—6), а листки: 3-й (з заставкою і ініціалом), 264 зв. (з гербом м. Львова та друкаря Івана Федорова), 260 зв. і 263 зв. (з частиною післямови Федорова) в знімках виображені в виданню: «Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Выпускъ первый. Изданіе Моск. Синод. Типографіи. Текстъ В. Е. Румянцова. М. 1872 г., таблица XX.

На л. 81 зв. в Київському примірнику Апостола 1574 р. читаємо такий характерний запис укр. письмом кінця XVI-го—поч. XVII в.: Во имя отца и сына и святого духа, раб божиий сидоръ трохимович из женою своею василисою купил сию книгу апостолъ и придал ей до храму святого архангела христова миханла в мѣстѣ летичевѣ для молбы и молитвы ради души своея и за душу отца своего трохима и за матери своей устианы и за братом своим (sic!) савою и за всѣмъ родомъ своимъ. А хто мѣлъ отдалити от того святого храму, поп ли, или причетник церковный или простий, а я сидоръ съ таковым буду суд имѣти пред милостивым богом во сый вѣк и в будущий. А который попъ будет служити у того святого храма повинен господа бога просити за мене ж и отца моего и за матеръ и за родители мои.

24. Четвероєвангеліє, надрук. Петром Мстиславцем у друкарні Мамоничів у Вільні в 1574—5 рр., in folio.

У Києві є три примірники цього видання: один в Лаврі № I ²/₁₄ і два в 6-ці кол. Дух. Акад. №№ ВХVI ²/₅ і АХIII ²/₃₂. В Лаврському примірнику нема листка 1-го (загол.) та двох останніх з післямовою (лл. 393—395). Є великі ритини з образами євангелістів. В першому примірнику Дух. Ак. також нема заголовкового листка та перших дев'яти. По лл. вгорі є тут запис про придбання книги до храму Спаса в с. Рославичах коштом ієром. Парфенія Родовича, економа Києво-Софійського. В другому примірнику (із 6-ки кн. Е. Львова) також нема початку, але нема й ритин. Є вкладна запис 1661 р. Опис повного примірника зроблено Каратаєвим (№ 87).

25. Псалтирь, надрук. тим же Петром Мстиславцем, в друкарні Мамоничів у Вільні в 1576 р., fol.

Примірник цього видання належить 6-ці К.-Печ. Лаври № III ²/₁₂. Тут бракує перших двох лл. з молитвою до читання псалтиря. В кінці додатково оправлено Акафист на 17 лл. in folio, без зазначення часу і місця видання, але по шрифту значно пізнішого друку. Є записи XVII ст. про належність книги Печерському монастирю. Знімки з цього видання див. в вищедит. «Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи» (М. 1872, таблица XXI), а бібліографічний опис—у Каратаєва № 88.

26. Біблія, надрукована повелінням кн. В. К. Острозького Іваном Федоровичем Москвитиним в Острозі в 1581 р., fol.

У Києві є 14 примірників Острозької біблії: сім—в 6-ці Лаври № I ²/₁₀; три—в 6-ці кол. Дух. Ак. №№ АII ²/₃₃ (два) і АХIII ²/₄₅ (останній з 6-ки кн. Є. Львова, гарної цілоти); і по одному: в бібл. Соф. соб. № 13; в бібл. Пустинно-Миколаєвського ман. № I ¹/₁ (чомусь в відділі рукописів); в бібл. Видубицького ман. (Ризн. № 1) і в бібл. кол. Університету № R. Theol. 66-a.

Така значна кількість примірників Острозької біблії в Києві сприяє київським вченим остаточно з'ясувати питання про видання цього славного пам'ятника українського друку¹). Правда, більшість київських примір-

¹) Про видання Острозької біблії і питання з ним зв'язані див.: ак. В. Н. Петець, Отчетъ объ экскурсіи семинарія русскої филологіи в Житомиръ в 1910 г.—За-

ників дефектні. З семи, наприклад, лаврських примірників шість не мають початків і кінців.

27. Служебник, виданий в друкарні Мамоничів у Вільні 1583 р. в 4-у.

Перехов. в 6-ці Мих. ман. № 365, але цю бібліотеку поки що зачинено, і оглянути цей примірник нам не довелося. Видання це рідке. Каратаєв (№ 106); не згадує Київського примірника.

28. Листи царьгородського патріярха Ієремії, надрук. коло 1584 р., певно, в Острозі, в 4-у.

Каратаєв (№ 109) зазначив примірник цього рідкого видання в 6-ці Соф. собора, але розшукати його поки що не пощастило.

29. Литовський Статут, виданий в друкарні Мамоничів у Вільні 1588 р., in folio.

У Києві є два примірники цієї книги: у 6-ці кол. Університету № R. Pol. 1332 і в 6. кол. Дух. Акад. № VXXII ⁵/₄₃.

Книжка ця відзначається оригінальним курсивним шрифтом, дуже подібним до рукописного. Перший примірник зберігся гарно, має міцну пергаментну оправу і в початку ритовані прикраси: на заголовковому листку герб з виображенням на ньому верховиком; на звороті заголовкового листка—велику ритину в цілу сторінку з портретом короля Сигизмунда III; на л. 5 зв. герб. Льва Сапєги з віршами, йому присвяченими. Другий примірник має гірший вигляд: тут нема загол. листка, ритин, віршів і початку тексту. Внизу по листкам іде запис 1709 р. про належність книги полковнику Василю Савичу і далі—про передачу її від Анни Савичової сину її сотнику Семену Суміні.

30. Простфотия—привіт митрополитові Київському Михайлу (Рогозі) від учнів Львівської братської школи, надрукований в братській друкарні у Львові 1591 р., в 4-у.

Примірник цього видання належить складачу реєстру, а раніше належав дякону Петропавловському з Путивльського повіту на Курщині. Видання це дуже рідке. Каратаєв (№ 122) зазначив лише один відомий йому примірник в Моск. Румянц. Музею. Брошюра складається всього з 6 листків (один в цьому примірнику загублено). Книжка надрукована дрібним шрифтом, з нахилом окремих літер до скорописних начерків. Є частина грецького друку. Зовнішність цієї брошюри, одної з перших світських книжок на Україні, взагалі, дуже проста. Подекуди розсіпані маленькі кінцівки. На звороті заголовкового листка є герб м. Львова з віршами, йому присвяченими. Зміст самої книжки уявляє з себе також пастирські вірші.

31. Аделфотис. Грамматика докоролаголикаго еллиноглобенскаго языка... надрук. у Львові, в друкарні братській, 1591 р. в 8-у.

Знаходиться в 6-ці кол. Дух. Академії № VXXXIV ⁹/₄₇₇ в доброму примірнику. Текст паралельний: грецький і слов'янський. В кінці виображено невеликий круглий щиток з монограмою. Пор. Карат. № 125.

32. Книга... Расііа келкаго (глобеса поетническіа), надрукована накладом кн. К. К. Острозького, Острог, 1594 р., fol.

У Києві є 6 примірників цього видання: в Відділі Друку Лаврського Музея (№ 8); в 6-ці Лаври № X ²/₆ (три примірника), в 6-ці Михайлів-

нятія С. А. Щегловой—Київські «Університетскія Извѣстія» 1911 р., стор. 111—118 і окремо: К. 1911, Пор. Карат., ор. cit., №№ 101 і 102.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
СВЯТАГО АПОСТОЛА ПАВЛА КЪ РИМЛЯНОМЪ

КНИГА РОСТВА ІУХВА, СНА
ДВДОВА, СНА АВРААМЛА • А
БРААМЪ РОДНІ СЛАКА • СЛА
КЪ ЖЕ РОДНІ ЯКОВА • ЯКОВ
ЖЕ РОДНІ ЖДОУ, НЕ БРА
ТІЙЕГО • І ЖДА ЖЕ РОДНІ ФАРЕСА
І ЗАРА, Ш ДАМАРЫ • ФАРЕС ЖЕ РОДНІ
ЕРОМА • ЕРОМЪ ЖЕ РОДНІ АРАМА • А
РАМЪ ЖЕ РОДНІ АМНАДАВА • АМН
НАДАВ ЖЕ РОДНІ АЛСОНА • АЛСОНЪ
НЕ, ПРЕЖТВО ХВѢ, СТЫ ШЦЪ

ського ман. № 79 і в 6-ці кол. Дух. Академії № АХІІ 2/17 (із Почаєвського монаст.)

Примірник Лаврського Музея, що раніш належав Загоровському ман. на Волині, звернув на себе увагу припискою на ньому начеб-то Григорія Отреп'єва (т. зв. Іжедимитрія) про власноручне одержання цієї книги в 1602 р. від самого кн. К. Острозького. Примірник цей доволі гарно зберігся. З прикрас він має ритований герб кн. Острозького (на звороті заголовку) і велику ритину з образом Василя Великого. Докладніший опис видання див. у Каратаєва (№ 132), а про загадковий запис 1602 р. а також його факсиміле—в брошюрі Амвросія Добротворського: «Свідѣння о книгѣ Василя Великаго, принадлежащей нынѣ Загоровскому монастырю и о сохранившейся на ней надписи». 1).

33. Книга... Іоанна златоустаго,... маргаритѣ глѣмаа, видана в Острозі, в 1595 або 1596 рр., в 4-у.

Перехов. в 6-ці кол. Дух. Ак. в двох примірниках: АУІІ 3/46. і 2 АУІІ 3/46. Складач «Систем. каталога книгъ 6-ки К. Д. Ак.» Л. С. Криловський, мабуть, порахував другу частину Маргарита з іншою нумерацією за окреме видання (вып. ХІІІ, дополн. К. 1915, стор. 271, №№ 31764 і 31765). Перший примірник (з Почаївської Лаври) зберігся краще, хоча заголовковий листок з гербом кн. К. Острозького і поцсований. Другий примірник не має початку і кінця. По л. внизу запис 1604 р. про перепродаж книги. Ще один примірник є в 6-ці Михайлівського ман. № 80. Опис видання у Кар. № 139.

34. Апокрисих, надрук. коло 1598 р., в 4-у (без зазначення місця та часу видання).

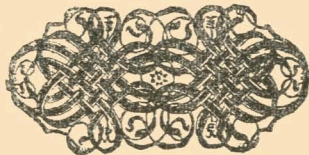
Знаходиться в Києві в двох примірниках: в 6-ці кол. Дух. Ак. № СУІІ 9,840 (без заголовка, із Почаївської 6-ки) і в 6-ці Соф. собора (див. Кар. № 151). На ритинні окраси видання це дуже бідне.

36. Єппис на листѣ... ипатїа, колодимѣського і берестейского єппа,... виданий, мабуть в Острозі, в 1598 р., в 4-у.

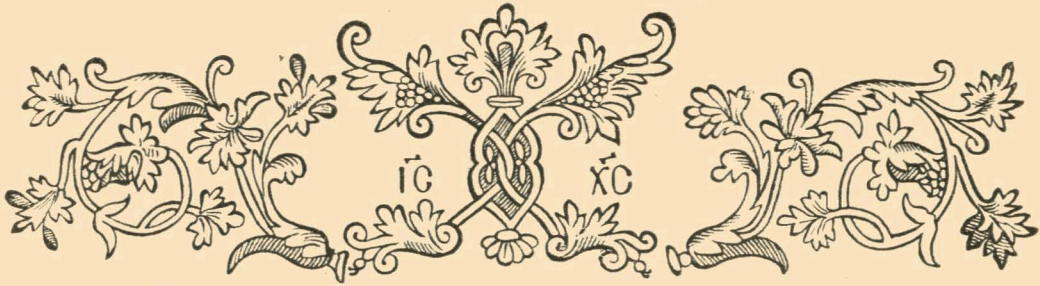
Знаходиться в 6-ці кол. Дух. Ак. № 2СУІІ 9,840 (в одній оправі з Апокрисом). Опис див. у Карат. № 154.

37. Четвероевангеліє, видане в друкарні Мамоничів у Вільні 1600 р., fol.

В 6-ці К.-Печ. Лаври (№ І 2/15) знаходяться два примірники цього видання, і обидва без заголовкових і вихідних листків. При кожному євангелії є великі ритини з образами євангелістів, аналогічні до вміщених в Віленському Євангелію Мстиславця 1575 р. Євангеліє, 1600 р., взагалі, є повторенням попереднього його видання 1575 р. Невеликі відміни позначені в «Описанні» Каратаєва під № 162.



1) Тут можна було б ще зазначити дуже рідку книжку: Оунній аахво кыкаады прѣвѣшнѣх Нрхтыгласкх кѣ зхвдоченьк грекобк с костеломх рыским належачнѣх,... Вільна, 1595 р. в 4-у, про яку Каратаєв (№ 137) повідомляє, що вона була в 6-ці К.-Печ. Лаври, але відшукати її не пощастило. Проте її не видно вже і в «Систем. кат. книгъ 6-ки К.-Печ. Л.», випускъ І, К. 1908.



MISCELLANEA.

УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ В КНИГОЗБІРНЯХ м. САМАРІ.

Як усім добре відомо—українські стародруки та рукописи порозкидано по багатьох книгозбірнях, аж до далекої півночі. Мешкаючи у Самарі в рр. 1918—1921 я зацікавився тими стародруками, що переховуються у Самарських книгозбірнях і описав стародруки губерні. Музею та Університету (тепер уже закритого по 6 роках невтомної праці на користь молоді цілої Самарщини, де було багато переселенців з України). Нижче подаю короткі звістки не саме про українські стародруки, але взагалі про західньо-руські та про передруки, що їх видано було старообрядцями в білоруських та навіть польських друкарнях. Перелічуючи книжки—обмежуюся XVII та XVIII ст. Більшість стародруків згаданих книгозбірень—Московського походження. У Губ. Музеї переховуються ось які укр. та зах. р. стародруки (подаю разом шифри Муз.):

«Литургиконъ си есть Служебникъ». Львів, р. 1668, без форти, кк. 4 нн. + 238 + 44; надрукований з благословення єп. Леона Шептицького (в Унд.—нема), F⁰ № 49п.

«Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона, Унів, 1696, кк. 97+2 нн. (Унд.—1188), 4⁰, № 7п.

«Псалтирь» кінця XVII в., дефект., з передмовою ченців Віленського ман. Св. Духа «п. Феодориту Спезьѣ, подкоморому Витебському» (у Карат.—нема), 8⁰ № 1п.

«Псалтирь», Чернігів, Ільїнськ. ман., р. 1712, 24⁰, кк. 300, дефект., з присвятою гетьманові Ів. І. Скоропадському та віршами на його герб: «Связанны вожда три стрѣлы | Самыми являють дѣлы: | Крѣпкій союзъ любви къ Богу, | На враги победы многу». (Унд. 1489), Т № 1п.

«Пѣнка Іероноимитика», Київ-Печ. Лавра, 1712, 16⁰, дефект.—всього лишилося 168 кк. (Унд. 1493), S № 2п.

«Мишея общая», Київ-П. Лавра, 1757, при архим. Луці, F⁰ кк. 2 нн. + 171, (Унд. 2257), F⁰ № 52п.

«Книга житій свв. Димитрія Рост.», червень—серпень, К.-Печ. Л., р. 1764, кк. 597 + 6. (Унд. 2405, але — з меншим числом карток), F⁰ № 53п.

«Біблія», К.-Печ. Л. 1758 (друге вид.) кк. 49 + 314 + 158 + 45, без форти (в Унд.—2269), F⁰ № 8п.

«Катехизисъ», Почаїв, 1782, кк. 78, передрук з Моск. вид. р. 1649 (Унд.—нема), 0 № 3п.

«Катехизисъ», Почаїв, 1783, кк. 78, передрук з Моск. вид. р. 1649 (Унд. 2783), 0 № 4п.

«Канонникъ», Супрасль, 1786, кк. 353, передрук з Моск. вид. 1651 р. (Унд.—нема); 4⁰ № 10п.

«Канонникъ», К.-Печ. Л., 1786, кк. 95 + 1 нн., передр. з Моск. Слѣдов. Псалт. 1651 р. (Унд.—нема), 0, № 5п.

«Маргаритъ», Варшава, 1788 р., кк. 624 + 117 + кк. 625 + 1 нн., передрук з Моск. вид. 1642 р. (Унд.—2893), F⁰ № 9п.

«Канонникъ», Гродно, 1789, кк. 281 + 16 (Унд.—нема), 4⁰, № 13п.

«Часословъ», Супрасль, 1793, кк. 361, передр. з Моск. р. 1652 (Унд. 3009) F⁰, № 10п.

«Соборникъ», Львів, 1793, кк. 871, передр. з Моск. вид. 1647 р. (Унд. 2994), але бракує з початку кк. 1—6 першої пагинації; F⁰, № 11п.

«Златоустъ», Вільно, 1798, кк. 334, бракує кк. 1—8 першої пагинації (Унд. 3118), F⁰, № 13п.

«Канонникъ», Вільно, 1798, кк. 497 (Унд. 3120), 4⁰ № 14п.

«Часовникъ», Вільно, 1800, кк. 165 (деф.) передр. з Моск. вид. р. 1667. (Унд.—немає); 4⁰, № 16п.

Трохи менше українських стародруків знаходимо в книгозбірні бувшого Сам. Університету; вони належать за малим винятком до XVIII ст., велика частина їх—дефектні, бо врятовані зі спаленої бібліотеки Сам. Дух. Семінарії. Старіша книга:

«Евхологіонъ альбо Молитвословъ или Потребникъ» К.-Печ. Л. 1646 (вид. м. Петра Могилы) ч. I—сторін. 946, ч. II—ст. 430, деф. (форта рукописна), порівн. Унд. 3592; F 4.

«Лексиконъ словено-россійскій» (Памви Беринди), Кутейна, 1633 р. стор. 296; деф.—форта на 1 стор., передмови—рукописні і кінця—немає; пор. Унд. 696; 4⁰ № 7.

«Евангеліе Учительное»... Кир. Транквиліона, Унів, 1696 р., форта + кк.: 3 нн., + 363 + 183 + 1 нн.; порівн. Унд. 1189; F⁰, 15.

«Катехизисъ Великій, Гродно, 1783 р., передрук. з Моск. вид. 4135 (1627 р.), кк. 4 нн. + 356 + 1 нн., порівн. Унд. 2767 з іншим числом карток; F⁰ 34 та F⁰ 35.

«Книга о вѣре единой»... Гродно, 1785 р., передр. з вид. 1648, кк. 289 (Унд. 2809); F 39.

«Кириллова Книга», Гродно, 1786, передр. з вид. 1644 р., кк. 15+8+364. (Унд. 2834, остання цифра—362?); F, 40.

«Соборникъ», Почаїв, 1787, передр. з Моск. вид. 7155 р., ч. I—кк. 460 (брак I-ої), ч. II кк. 3-я (кінець реестру) + кк. 461—881. (Унд.—2885); F, 41 і F, 42.

«Наренесисъ Ефрема Сирина и поученія Аввы Дорошея», Супрасль, р. 1791, передрук з Моск. вид. 1652 р. кк. 5+314+2 нелічб. + 128. (Унд.—немає); F 45.

«Шестодневъ», Вільно, 1792 р., передр. з Моск. вид. 7159 р., кк. 316+1 нелічб. (Унд.—немає; він знає подібне вид.—F⁰ 173 к., № 2983). F, 49.

«Златоустъ», Почаїв, 1795 р., кк. 8+353 (в Унд.—немає); F, 52.

«Акаѣисты съ Каноны», Кітво-Печ. Л., 1795 р., кк. 2+327 (в Унд.—немає); 4⁰, II.

«Синодикъ и Скитское покаянiе», Почаїв, 1798, кк. 28+52 (в Унд.—немає); 8⁰, 6.

«Златоустъ», Вільно, 1798, кк. 8+334. (Унд. 3117), F, 51 і F, 62.

«Алфавитъ Духовный» з поч. XVIII ст., українського друку, 8⁰, без форти та початкових сторінок, залишилися лише кк. 4+225 (Унд.—1510, Кітв, р. 1713 інше вид., бо має лише 4+197 кк.; у Каратаєва—немає).

Крім того—в книгозбірні був. Сам. Унів. є чимало пізніших слов'янських друків, переважно Кітвських. Звертаю увагу на згадані вище книги тому, що багатьох з них—немає у підручниках до бібліографії стародруків—Ундольського та Каратаєва. Дуже буде сумно, коли по ліквідації Сам. Унів.—оці рідкі українські видання—загинуть на завжди. Наш обов'язок—так чи інакше їх урятувати.

Володимир Петети.

УКРАЇНСЬКІ І БІЛОРУСЬКІ СТАРОДРУКИ В БІБ.ПОТЕЦІ ЛЕНІНГРАДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Хоч ця бібліотека складалася без спеціального плану до збирання стародруків, однак разом з іншими колекціями, що їх одержувала вона від різних осіб—у неї скупчилося багато книжок, надрукованих в межах етнографічної України та Білорусі. Давно вже час зібрати точні відомості що до цих книжок для того, щоб встановити неохитну підвалину історичної української бібліографії, а поруч з тим виявити, як широко розповсюджувалися оці друки по-за межами України. Мій бібліографічний матеріал розкладено по друкарнях, починаючи від старішої, з якої в Унів. бібліотеці існує хоч один примірник.

I. *Львів*: «Апостолъ», F⁰, 1573—74 pp., друк Ів. Федоровича (sine tit., 2 ex. шифр—А IV 32), Карат. № 84, Унд. № 74.

II. *Острозь*: «Псалтирь и Новый Заветъ», 8⁰ 1580 р., друк Ів. Федорова (def., ш. А. II, 237), Унд. № 86, Карат. № 100.

«Новый Заветъ», 8⁰, (def. по катал.—1581 р.; А. I, 185), Унд. і Карат. таке видання невідомо; може це є попереднє вид., але дефектне?

«Библіа», F⁰, 1581 р. (2 ex., 1—sine tit.; А. III, 62) друк Ів. Федорова, Карат. № 102, Унд. № 88.

- «Псалтирь Слѣдованная», 8^о, 1598 р. (def. sine tit., ст. 5).
- III. *Забудів*: «Евангеліе Учительное», F^о, 1568—69 pp. (def.: перші картки—рукопис, всього 349 кк; ш. А. IV, 49). Друковане Ів. Федоровим та П. Мстиславцем. Унд. № 66, Карат. № 75.
- IV. *Вільно*: Евангеліе F^о, 1574—75 pp. друк П. Мстиславця у Мамоничів (def.: залишилися кк. 102—302, ш. А. III. 60). Унд. № 76) Кар. № 87.
- «Псалтирь», F^о, 1575—76 pp. друк П. Мстиславця у Мамоничів (def.: ш. А. III. 61), Унд. № 77, Кар. № 88—подають р. 1576.
- «Статутъ вел. кн. литовского», F^о, 1588 р. у Мамоничів (def., tit. et. кк. 1—4 desunt; ш. С. IV. 373). Унд. № 103, Кар. № 117.
- «Апостолъ», F^о, 1591 р., у Мамоничів (def., ш. А. III. 111), Унд. № 108, Кар. № 126.
- «Апокрисисъ albo отповѣдь...» Хр. Філалета, 4^о, 1597 (2 ex., dubl. sine tit. et pp. 1—32 desunt; ш. А. II. 2280), Унд. № 132, Кар. № 152.
- «Евангеліе», F^о, 1600 р., надрук. у Лукаша Мамонича (кк. 392; ш. А. IV. 47), Унд. № 141, Кар. № 162.
- «Псалтирь (учебная)», 4^о, 1768 р. у Василян. (ш. А. II. 3354), у Унд.—нема.
- «Букваръ языка Славенскаго», 8^о, min., 1806 р. (ш. Е. I. 2976), у Унд.—нема.
- «Евхологіонъ сиестъ Требникъ», 8^о, min., 1807 р. (ш. А. I. 630), Унд. № 169, доп. (12^о).
- «Молитвословъ», 8^о, min., або 12^о, 1808 у Василян. (ш. А. I. 666), Унд. № 3361—покликуєш лише на вказівку Сопикова.
- «Послѣдованіе Молитвослова», 12^о, 1809, у Василян. (ш. А. I. 624)—у Унд. нема.
- V. *Рохманів*: «Евангеліе Учительное», Кир. Транквильона, F^о, 1619 р. новембрія 9. (2 ex., ш. А. III. 65 і 83), Унд. № 227, Кар. № 249.
- VI. *Кив*: «Іоанна Злат. Бесѣды на Дѣянїя ап.», F^о, 1624 р., Лавра, друк. Стеф. Беринди і Онуфрія Наумовича (4 ex., ш. А. III. 68), Унд. № 270, Кар. № 289.
- «Апостолъ» F^о, 1630 р., друк. Спир. Соболя (sine tit., ш. А. IV. 33), Унд. № 338, Кар. № 367.
- «Тріодъ Постная», F^о 1646, Лавра (sine tit., def.; ш. А. IV. 68), Унд. № 393, Кар. 603.
- «Евхологіонъ albo Молитвословъ или Требникъ»—м. П. Могилш, F^о, 1646 р., Лавра, (ш. А. III. 70), Унд. № 392, Кар. № 395.
- «Наука о седми сакраментяхъ», 4^о, 1657 р. Лавра, з благосл. єп. Лазаря Барановича (adh. а. А. II. 2314); Унд. № 728—недокладно.
- «Патерикъ Печерскій...» (повел. Інок. Гізеля), F^о 1661 р., Лавра (А. III. 72), Унд. № 767.
- «Казанья приданныя до Книги Ключъ Разумѣнія» Іоана Гаятовського) F^о, 1660 р. Лавра, (sine tit., А. IV. 66), Унд. № 762.
- «Месїа Правдивый» (Іоаник. Гаятовського), 4^о, 1669 р. (3 ex., А. II. 250), Унд. № 841.
- «Миръ съ Богомъ челоуѣку», Інок. Гізеля, F^о 1669 р. Лавра (2 ex. А. III. 77), Унд. № 842—недокладно: 4^о.
- «Трубы словесъ» Лазаря Барановича, F^о, 1674 р. Лавра (2 ex. sine tit., А. III. 78), Унд. № 885.
- «Синописъ», 4^о, 1674, (або 1676) р. бо немає титулу. Лавра (def. F. II. 478), Унд. № 884.
- «Огородокъ» Антонія Радивилевського, F^о, 1676 р. Лавра, (3 ex., А. III. 79), Унд. № 901.
- «Синописъ», 4^о, 1680 р. Лавра (F. II. 478), Унд. № 951.
- «Вѣнецъ Христовъ» Антонія Радивилевського, F^о, 1688 р. Лавра (А. IV. 65), Унд. № 1038.
- «Книга Новаго Завѣта», в нїй же псалтирь бл. прор. и ц. Давида, 8^о min. 1688 р. Лавра, (А. I. 186) у Унд. нема.
- «Псалтирь с краткими толкованїями», F^о, 1697 р. (def.—sine tit., А. IV. 46), Унд. № 1221.
- «Акаѣистъ в-муч. Варварѣ», 4^о min. 1716 р. Лавра (А. III. 42), Унд. № 1554?
- «Новый Завѣтъ съ толков. и Апокалипсисомъ въ лицахъ», 4^о, 1717 (А. II. 256)—у Унд. нема.
- «Алфавитъ духовный», 4^о min. 1760 р. Лавра, (А. I. 778), Унд. № 2324—Чернігів, 1761 р. 8^о?
- VII. *Кутейно*: «Гисторїя о житїи Варлаама и Іоасафа», 4^о, 1637 р. (4 ex., def., tit. des. передмова, кк. 1—269 і 308, А. II. 313), Унд. № 433, Кар. № 450.

«Цютра или Зерцало»..., 12^о, 1631 р., передмова Іоїля Трудевича (def., des.: tit., ff. 341—342, (А. П. 246), У н. д. № 633, Ка р. № 679.

«Лексиконъ славно-россійскій» Памви Беринди, 4^о, 1633 р., (3 е х., 1—sine tit.; Е. П. 1363), У н. д. № 696.

«Новый Заветъ», 4^о, 1632 р. (def. А. П. 242), У н. д. № 680, Ка р. № 684.

VIII. Чернїив: «Небо Новое» Іоаннїя Галятовського, 4^о, 1677 р. (sine tit., А. П. 308), У н. д. № 906.

«Руно Орошенное» Дмитрія (Тушталенка), 4^о т. 1696 р. (А. П., 348), У н. д. № 1190.

«Богородице Дѣво... рифмами сложныя», Іоана Максимовича, F^о 1707 р. (2 е х. А. 3. 98), у У н. д. № 1426 є рїжниця.

«Театронъ или позоръ правоучительный...» Іоана Максимовича, 4^о, 1708 р. (2 е х. А. П. 254), У н. д. № 1430.

• «Отче нашъ»... Іоана Максимовича, 12^о, 1709 р. sine tit., (А. П. 255), У н. д. № 1459.

«Осмь блаженства евангельскія» Іоана Максимовича (вїрші) 8^о, 1709 р. (2 е х., А. П. 316), У н. д. № 1460.

«Царскїй путь Креста Господня», Іоана Максимовича, 4^о min., 1709 р. (sine tit. А. П. 500), У н. д. № 1461.

«Книжица Зборникъ именуемая», 12^о, 1764 р. Тр.—Іл. ман. (А. П. 268-а); У н. д. знає.—«Сборникъ моленїй» Черн., 8, 1764, № 2396, примїрник у Моск. Типо-гр. бїбл.

IX. Унів: «Евангелїе Учительное» Кир. Травквїліона, F^о, 1696 р. (А. П. 83), У н. д. № 1189.

X. Мовїїв: «Цютра», 4^о, 1698 р., у Максима Ващанки (2 е х. 1—sine tit.; А. П. 325); У н. д. № 1240.

«Перло Многоцѣнное» Кир. Травквїліона, 4^о 1699 р., у М. Вощанки (2 е х., sine tit.; А. П. 252), У н. д. № 1260.

«Небо Новое» Іоан. Галятовського, 4^о, 1699 р. у М. Вощанки. (def.—бракує при-святи; А. П. 501), У н. д. № 1259.

«Катехизмъ», 8^о min., 1737 р. (А. П. 268), У н. д. № 2261.

XI. Почаїв: «Краткїй Катехизмъ Историческїй», 8^о, 1756 р. (слов. і польською мо-вою, А. П. 2289), У н. д. знає Катех. Почаївськїй цього року, але—4^о, № 2249.

«Богословія правоучительная», 4^о, 1787 р. (А. П. 2241), У н. д. № 2884.

«Гора Почаевская», 4^о, 1803 р. (А. П. 275), У н. д. № 3263.

«Богогласникъ», 4^о, 1805 р. (2 е х., А. П. 314), у У н. д.—нема.

XII. Сурпаськ: «Часовникъ, содержащъ въ себѣ церковныхъ спасительныхъ моле-нїй начала», 8^о, 1778 р. (А. П. 323), У н. д. № 2686.

Крім цього—неможливо вяснити з якої точно друкарні походять ось якї книжки:

«Наука іереемъ до порядного отправованія службы божїей вельце, потребная» sine loco et anno, (s. tit., А. П. 2314).

«Молитвы, яке по повеленїю еп. У. Ц. Луцкого всякъ іерей по отсутствї литур-гїи неотходно глаголети долженъ»... 4^о, (sine tit. Н. IV., 222, № 9.

Як можна спостерїгти—в опїм невеличкїм реєстрі—є чимало таких видань, що їх, не знає слов'янська бїблїографія, де якї—знає, але в недокладнїм опису Ундольського. Щоб з'ясувати, що і як друкувалося в старовину на Україні—потрїбна на мою думку-комїсія, що матиме кореспондентів по рїзних мїстах, навїть по глухих закутках України. З їх дописів можливо буде скласти попереду повнїй реєстр, а потїм працею бїб-лїографів фаховцїв описати весь бїблїог. матерїал—обробити його як найкраще. Це можна зробити у Київі, де мешкає всїм вїдомїй знавець стародруків проф. С. Маслов.

Володимир Черети.



ТАРОДРУКИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧ-НОГО МУЗЕЮ.

В Кам'янецькїм Історико-Археологїчнїм Музею є значна збїрка стародруків: тут мається до 800 книг з певнїми датами і, крім того до 200 книг без вихїдних карток, дати яких не визначено; таким чи-ном всїх стародруків у музею є до 1000.

Більшїсть тих книг—русько-українськї видання. Що до часу видання книги розподїляються так: видань XVI ст. 5 (мїж ними Євангелїє Вїленське 1600 р., двї грецькї книги, виданї у Венецїї, й двї латинськї, вид. у Лїпцигу й Ан-

тверпені); видань XVII ст. 56 назв у 139 примірниках; між ними найбільше Львівських (25 назв), Київських (12) і Московських (9). Між виданнями XVIII ст. найбільше Почаївських (57 назв), Львівських (24), Київських (21), Московських (16) і Чернігівських (11). Деяких видань є по кілька примірників; навіть є такі видання, що їх єсть 20—25 примірників. Власне в музейній збірці стародруків 255 назв.

Ця музейна збірка стародруків веде свій початок з 1875 р. Тоді де-що зі стародруків і рукописів було зібрано бувшим у Кам'янці Історико-Статистичним Комітетом і тоді ж учитель Кам'янецької гімназії Т. Біленький склав був «опис» книг; надрукований цей «опис» в 1-му вип. «Трудовъ Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи» (Кам'янець-Подільский, 1876 р., ст. 71—90). В той «Опис» Біленького занесена 421 книга при 102 назвах. Але з цієї збірки потім мало що зосталося: через те, що тоді не було ще ніякого музею в Кам'янці, то оті стародруки нерешовувались у будинку духовної семінарії десь у підвалі без належного догляду і скоро більша частина книг зникла; коли кинулися ті, що збирали, то тільки рештку книг, що залишилися, перенесли до бібліотеки семінарії, а звідти через літ 10—15 ті книги перенесено до заснованого в 1890 р. музею. Оця збірка стародруків потім збільшувалась у музею книгами, що збирались по Поділлю.

Новий опис стародруків Кам'янецького музею було складено і надруковано в 1904 р., де не тільки описано всі примірники, але й внесено всі записи, які попадаються в книгах. «Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. I. Опись старопечатныхъ книгъ. Составилъ Е. Сѣдинскій» Кам'янец-Под. 1904.— «Приложеніе къ X-му выпуску Трудовъ Подольскаго Цер. Историко-Археологическаго Общества»).

Між іншими в «Опису» Біленького зазначено одну книгу, яку бібліографи вважали за невідому в слов'яно-руській бібліографії — це Тріодъ постная Львівського видання 1617 р., і Каратаєв у своїй праці з бібліографії («Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ Кирилловскими буквами съ 1491 по 1652 г., СПб., 1883 г.») запис цю книгу у своє «описаніе» під № 231; зазначив, що це видання, невідоме бібліографам, знаходиться в Кам'янці-Подільській, в Комітеті «для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи». Оцеї книги не передано до музею; вона, очевидно, пропала в будинку д. семінарії. Але, певно, такого видання 1617 р. і не було зовсім. Це можна сказати на підставі от чого: вже пізніше поступив до Кам'янецького музею один примірник Тріоді постної Львівського видання 1717 р. і цей примірник пояснює, що зазначення Біленького й Каратаєва відносно Тріоді постної 1617 р. були помилкові. На цім примірникові Тріоді постної на вихідній картці зазначено, що книга надрукована 1617 року від Р. Х., але тут же одей рік показано від С. С. так: 7225, а це власне є рік 1717 від Р. Х. В Кам'янецькому музею є 22 примірники Тріоді постної Львівського видання 1717 р.; всі ці примірники у всьому схожі з тим примірником, що має хибно надруковану дату 1617 р. від Р. Х., але у всіх тих примірниках, крім одного, хронологичні дати друку по тій і другій лічбі надруковано правильно. Таким способом з'ясовується, що на деяких примірниках Львівської Тріоді постної 1717 р. була надрукована помилка в хронологичній даті як лічити від Р. Х., і певно такий примірник був у Біленького, а з цього й пішла помилка у Каратаєва.

З показаних вище відомостей про стародруки Кам'янецького музею можна бачити, що тут є багато деяких видань по кілька примірників, навіть по 20—25. Думаю, що музей міг би мінятися стародруками з іншими музеями та книгозбірнями і за свої дублети одержати від них ті книги, що їх нема в Кам'янецькім музею. Правда, що на стародруках, звичайно, є різні написи, які мають значіння для місцевої історії, але є і такі примірники, що або не мають ніяких написів, або мають незначні, неважливі; і такі книжки можна б без ушкодження для Кам'янецького Музею передати до інших книгозбірень в обмін на потрібні музею книги.

Е. Сідинскій.



КАЗКОВНИЙ І РЕАЛЬНИЙ ОБРАЗ ПЕРШОДРУКАРЯ.

Довго про життя, діяльність Івана Федоровича Москвитина знали тільки з тих післямов до його першодруків у Москві, Заблудові, Львові й Острозі та з легендарних переказів. Тільки 300-ліття зо дня смерті його викликало більш наукові студії і в першу чергу це нарис С. І. Пташицького про перебування Ів. Федоровича у Львові, написаний на основі архивних матеріалів («Русская Старина» 1884 р. № III і по польськи—«Rosprawy Wudz. Filolog i Ak. Um.» том XI). А 310-ті роковини дали нові матеріали про службу його у кн. Острозького jako ретельного, вой-

овничого «справця» Дерманського монастиря. (Мальшевській — «Чтения в ист. о-вѣ Нест. Лет.» 1903). І знову, майже у 320-ті роковини, були надруковані документи про першу друкарню у Львові (Bostel — 1902 р. — Pamiatnik Literacki т. I), на основі яких з'явилася в 1903 р. в журналі «Печатное искусство» стаття про Івана Федоровича — С. Л. Пташицького.

Після цих матеріалів, статтей досить ясним становиться мало не все життя, діяльність Івана Федоровича на протязі останніх його десяти років, коли він жив на Україні. А ці останні роки де в чому теж по иншому, правдивіше висвітлюють і попередні роки його життя. Але та довга традиція малювати образ першодрукаря не по дійсних матеріалах, а надавати йому по своїй угоді прикмет, які б бажано щоб він мав, — зосталася у авторів популярних видань і до наших днів.

За останні роки нам довелося бачити тільки дві книжечки, що мало не цілком, чи цілком, присвячені Івану Федоровичу: Анисимов, В. — Краткий очерк развития письменности и типографского искусства в России — 1920 та Птр. Галактионов П. — Первопечатник Иван Федоров. — 1922 Птр. ГИЗ». Але коли б на них не було дат, то їх би сміло можна б однести по всьому підходу, браку фактичного опублікованого вже матеріалу, — на якихсь півсотні літ назад. Дозволимо собі навести кілька уривків. Анисимов у своїй книжечці пише: «Мы знаем, что 5-го декабря 1583 года, в одном из предместий города Львова, в тогдашней Червоной Руси, а нынешней Галиции, умер в страшной нужде, лишенный почти последнего куса хлеба, старик, которого некоторые граждане Львова знали раньше как прилежного друкаря... Какая была причина нищенской смерти старика — об этом в старинных летописях ничего не говорится... (стр. 36). Странная судьба. Человек, имеющий такую громадную заслугу перед отечеством, человек, которому сограждане обязаны величайшею благодарностью, — умирает на чужбине, лишенный всех средств к жизни, лишенный даже тех орудий, которым посвятил всю свою жизнь, все свое личное!.. (стор 38). Да будет же отныне каждый грамотный на Руси чтить память имени (!) Ивана Федорова, — одного из тех, кто пролагал дорогу русской мысли среди мрака и невежества и сам пал жертвою своих благородных усилий. Да упокоит Провидение его многострадальную душу! И мы... не можем не излить рвущегося из наших чутких душ слабого, но чистого как кристалл чувства, и посвящаем памяти твоей наш скромный гимн» (на 50 рядків, серед яких є такі:

И вот, чрез столько лет России сын свободный,
Стоящий без цепей у Божья алтаря,
С душой признательной, с душою благородной,
С любовию своей широкою, природной,
Достоиню оценит скитальца друкаря!) стор. 55 — 58.

Увесь оцей сум, тужіння Анисимова долею «лишенного всех средств к жизни» друкаря були б куди менші, коли б він захтів знати дійсні матеріали, на основі яких Пташицький виявив значне по оцінці майно, що мав першодрукаря. Знання ж тих матеріалів показали б Анисімову не тільки «многострадальную душу», а й многосторонню діяльність спиртного друкаря підприємця...

Галактионов також виявив повне незнання зазначених нами вище матеріалів і також як і Анисімов сумує, що: «...когда-то, там-то страдал мастер печатных дел... (стор. 46) ...действительно, он был истинный мученик науки, мученик за русское печатное искусство (стор. 49)». Він з запалом приєднується до доповіді, що читався у 1915 році в Московськ. Археол. Т-ві, де говорилось: «Теперь, когда Галиция в наших руках, вполне своевременно поднять вопрос о переносе каменной надгробной плиты Федорова в Москву... Своим пришествием в Львов мы спасли могилу Федорова и монастырь от поругания...» (стор. 77).

Це ті «мы спасли», предки яких заставили першодрукаря тікати з батьківщини... Що на це сказати? Можна б вважати не говорити, бо надто воно несерйозне та ще «со слезой», що проливається над останками Івана Федоровича і не аби якою, а з істинно-руським духом, що спасає од «поругання» могилу його й хоче перевезти за допомогою славно-звісних графів Бобринсько-Галицьких її до Москви...

Шкода тільки, що ці книжечки відомих Ленінградських друкарів ширяться поміж робітниками-друкарями і несуть їм не дійсне, правдиве освітлення життя і діяльності першодрукаря, оперте на документах, на тій добі, — а якийсь одбокий, солоденький, романтичний образ його. В статті надрукованій у журналі «Печатное искусство», який повинен бути відомим авторам-друкарям, С. Пташицький каже: «Многосторонняя была его (Федорова) деятельность в Литве на Волыни и в Польше, после исхода из Москвы. Он сходится там с такими крупными историческими деятелями, как великий литовский гетман Г. А. Ходкевич, как еще более известный кн. Конст. Острожский, Киевский воевода, маршал Волынской земли, наконец он доходит до са-

мого величайшого врага Грозного царя, польского короля Стефана Батория. Но он не ограничивается печатанием книг. От имени кн. Острожского он управляет русским, тогда православным, монастырем в Дермани, а у Стефана Батория, только что вернувшегося из под Пекова и заключившего с Москвой перемирие, принимает заказ на отлитие пушки...».

Отже, на нашу думку, раніше, ніж писати гімни, кликати шанувати того, хто «пролагал дорогу русскої мислі среди мрака и невежества» варто було б авторам згаданих книжечок самим більше знати і не сіяти того «невежества». Найкраща пошана це знання не казкового, а дійсного першодрукаря, так би мовити з тілом і душою, з позитивними і негативними боками його діяльності на тлі економічних, соціальних, і взагалі культурних взаємовідносин того часу.

І коли наш нинішній ювілейний рік книги спричиниться до написання такого реального життєпису Івана Федоровича, то це буде дійсною пошаною до пам'яті його і розвіє оте, на жаль дуже поширене, неправдиве освітлення його діяльності.

Гр. Т-ко.



ВЯТКУВАННЯ ЮВІЛЕЮ.

Л Ь В І В.

Підготування до відśвяткування 350-ліття першої книжки, надрукованої на території України, почалися у Львові, де ця книжка вийшла ще минулого року. Перші кроки в цім на прями підняли дві установи: Національний Музей і Наукове Товариство ім. Шевченка. Згодом звернуло увагу на ювілей Тов. «Просвіта». В кінці львівські друкарні. В результаті справи ювілею у Львові представляються так:

І. Наукове Товариство ім. Шевченка.

1. Святочна Академія, що відбудеться в травні в залах Національного Музею на тлі виставки стародруків, Академія складатиметься зі вступної промови голови Н. Т. ім. Шевченка проф. д-ра К. Студинського і з двох докладів: проф. І. Огієнка. Про першого друкаря України — Івана Федоровича і дир. Нац. Муз. д-р І. Свенціцького про друкарство України в його історичнім розвитку.

2. Видання: а) Наукове Товариство друкує спеціальний Ювілейний Збірник «В 350-ліття друкарства на Україні 1574—1924 р.» Він присвячений виключно історії української друкованої книжки. Редакційний Комітет Ювілейного Збірника такий: проф. Ів. Огієнко, др. Ів. Крипякевич і проф. др. К. Студинський. В Збірнику буде надрукована між иншим перша повна наукова монографія про першого друкаря України Ів. Федоровича, а також перший повний бібліографічний огляд українського друкарства по кін. XVIII ст.—обидві праці пера проф. Ів. Огієнка. Крім цих двох більших праць Збірник буде містити ще низку инших. Між ними праці: М. Возняка, В. Дорошенка, др. Ів. Крипякевича, Ів. Калиновича, В. Карповича, М. Голубця, А. Анроховича. б) Книгарня Н. Т. ім. Ш. випустила ювілейне видання «Старої України». Зміст такий: 1. Від редакції. 2. Ів. Свенціцький. Пам'яті першого друкаря України. 3. Ів. Огієнко. Іван Федорович, фундатор постійного друкарства на Україні (життя і діяльність). 4. Ів. Кривецький. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні. 5. Вол. Дорошенко. Перша книжка надрукована на Україні «Апостол» Ів. Федоровича. Львів, 1574 р. (Бібліографічний опис). 6. Микола Голубець. Графіка друків Івана Федоровича. 7. Ів. Крипякевич. Папір українських друків Ів. Федоровича. 8. Мих. Возняк. Доля друкарні Івана Федоровича. 9. Ів. Кривецький. Доля надгробного каміня Ів. Федоровича. 10. Б. Михайлович. Наукове зацікавлення надгробним камінем Ів. Федоровича. 11. Ів. Зілинський. Львів чи Заблудів? 12. Гр. Галабурда. Як Львів поминав Івана Федоровича в 300-літні роковини його смерті (1883 р.). 13. Свято 350-ліття друкарства на Україні та 14. Ів. Огієнко. Іван Федорович в науковій літературі (1704—1924) (Бібліографічний нарис). Цей випуск «Укр. Старовини» багато ілюстрований — виключно прикрасами з українських друків Ів. Федоровича: з львівського «Апостол» 1574 р. і з острозької «Біблія» 1581 р.

3. Н. Т. ім. Шевченка підняло заходи коло відкриття надгробного каміня Івана Федоровича, що має бути замуруваний під стіною в церкві св. Онуфрія у Львові.

4. Відбулася та відбудеться ще ціла низка засідань секцій і комісій Н. Т. ім. Ш., присвячених ювілею.

II. Національний Музей.

1. Передовсім з нагоди 350-ліття першої книжки, надрукованої на Україні взагалі й у Львові з окрема, Національний музей уладив у себе Ювілейну виставку українських і слов'янських стародруків на тлі стародруків західно-європейських. Щоби дати змогу і провінції познайомитися з українськими і слов'янськими стародруками, Управа Н. М. приготувала рухому виставку зразків старо-українських і старо-слов'янських друків, з якими буде об'їздити важніші міста — на бажання місцевих культурно-освітніх огнищ і шкільних управ.

2. Друкує монументальну публікацію: «Початки книгопечатання на землях України», з 156 таблицями, з 533 ілюстраціями друку і прикрає давньої української книжки, яку склав др. Іл. Свенціцький.

3. З ініціативи Націон. музею відбувся в 1923 році цикл викладів дир. Нац. М. др. Іл. Свенціцького з історії старої книжки (рукописної і друкованої), що були підготовкою до ювілею в 1924 р.

III. Просвіта.

1. Видання: а) Вже в календарі «Просвіти» на 1924 р. уміщено було дві статті в зв'язку з ювілеем книжки в 1924 р. Це: О. д. Брикович. Дещо про книжку (з нагоди 350-ліття українського першого друку) і М. Возняк. Батько українського друкарства. б) Ч. 3 за березень ц. р. свого місячника «Народня Просвіта» Тов. «Просвіта» присвятило книжці. Воно містить між ин., на вступі статтю Ів. Калиновича п. з. Значіння і завдання книжки (з нагоди 350-літнього ювілею української книги). в) В «Історичній бібліотеці», що її видає «Просвіта», вийде популярна книжка д-ра Ів. Крижаневича п. з. «Іван Федорович, перший друкар України».

2. Крім цього «Просвіта» звернулася з відозвою до всіх своїх філій та читалень та інших культурних установ Галичини, щоб вони протягом березня та квітня влаштували в себе з нагоди 350-літнього ювілею українського друкарства вечір, присвячений ювілеєві книжки.

IV. Українські друкарські робітники м. Львова.

Окремо святкують 350-ліття друкарства на Україні українські друкарські робітники м. Львова. Програма їх обходу така:

1. Дня 6. IV ц. р. українські друкарські робітники м. Львова заснували з нагоди ювілею власний видавничий кооператив «Друкарь», перша книжка якого має бути присвячена історії українського друкарства.

2. Дня 7. IV ц. р. українські друкарські робітники м. Львова оглянули гуртом виставку стародруків в Національн. Музею в супроводі відповідного викладу директора Н. М. др. Іл. Свенціцького.

3. В травні ц. р. українські друкарські робітники м. Львова влаштовують Академію зі вступною промовою представника укр. друкарських робітників, з рефератом д-ра Іл. Свенціцького.

4. Нарешті візьмуть участь у відкритті надгробного каміня Івана Федоровича та в уфундуванні відповідної пам'яткової таблиці.

„Українська Старовина“ ч. II—V.

К и у в.

I. Ювілейний Комітет.

З ініціативи Інституту Книгознавства та Всенародньої Бібліотеки для переведення ювілею, в Києві було утворено Ювілейний Комітет, що й розпочав свою працю 7 лютого ц. р. В склад комітету ввійшли всі найбільші культурні установи м. Києва: Всеукраїнська Академія Наук, Всенародня Бібліотека, Інститут Книгознавства, Інститут Пластичних Мистецтв, Бібліотека Інституту Народньої Освіти, Губполітосвіта та інші. В президію обрано Юра Меженка (головою), проф. С. Маслова (членом), проф. В. Іваницького (членом) та Я. Стеценка (секретарем). Підготовча робота вже майже закінчена і свято відбудеться в Києві приблизно в половині серпня. Ювілейний Комітет відзначає:

а) Урочиство Академією зі вступною промовою голови Комітету та докладами: проф. С. Маслова. Про українське друкарство в XVI—XVIII ст., проф. В. Романовського. Життя та діяльність першого українського друкаря Івана Федоровича та проф. М. Макаренка. Мистецтво старої української книжки (доклад ілюстративний спеціально зробленими діапозитивами).

б) Виставкою українських стародруків та друкарського приладдя XVI—XVIII ст. Науковий догляд над виставкою провадить проф. С. Маслов. Виконано до друку спеціальний каталог виставки, що його склав С. Маслов. Виставка буде відчинена у серпні ц. р. Виставка буде супроводитися відповідними докладами.

в) Виданням спеціального Ювілейного Збірника присвяченого виключно українській книжці. Редагує збірник колегія в складі: проф. С. Маслова, проф. М. Макаренка та Юра Меженка. На превеликий жаль. Державне Видавництво, що повинно видати цей збірник, не приступило ще досі до друку його.

г) Складанням бібліографії українських та слов'янських стародруків всіх київських бібліотек. Для переведення цього в життя було спеціально обрано комісію в складі: П. Попова, В. Барвінка та проф. С. Маслова.

д) Комітет окремою відозвою звернувся до всіх культурних та книжкових закладів України з пропозицією взяти участь в святкуванні 350-літнього ювілею українського друку, влаштувати лекції, публічні відчити, засідання, влістити в періодичних виданнях відповідні статті, що мають з'ясувати значіння цього свята. Комітет прохає, про все, де буде відзначено цей ювілей, надсилати відомости до ювілейного комітету в адресу: Українського Наукового Інституту Книгознавства у Києві, Пушкінська 8, пом. 8.

II. Всеукраїнська Академія Наук.

Дня 23 березня ц. р. дослідка катедра мовознавства при В. У. А. Н. улаштувала сприводу ювілею прилюдне засідання, на якому було зачитано доклади: П. Попова Слов'янське друкарство і завдання: що до наукового його дослідження та проф. С. Маслова. «Друкарство на Україні».

П о л т а в а.

9 березня в Центральному Музеї Полтавщини з ініціативи Наукового при В. У. А. Н. Товариства, при участі Центр. Наукової Бібліотеки і Губ. Архива, Музей улаштував виставку укр. друку з нагоди 350-літн. ювілею виходу першої друкованої книги на території України.

Розташована у великій кімнаті 3-го поверху головного будинку Музею (б. Губ. Земство), оздобленій старовинними килимами й рушниками, виставка починається з рукописних книжок, найцікавіших з багатой збірки рукописів Музею. Перше місце тут належить славнозвісній Пересопницькій Євангелії (пис. 1356—1361 рр.). Далі йдуть ірмолі: 1) надзвичайно цікаво й розкішно ілюстрований, що його здобув Музей р. 1922 в Полт. Хрестовоздвиженським монастирі; 2) маленький з дуже тонкими своїм виконанням рисунками; 3) писаний «дячком Николаєм Сезентовичем в местечку Старом Санжарове в р. 1751»; 4) євангелія, писана на пергаменті р. 1545, євангелія з найпримітивнішими малюнками — лише контурами та шпінні.

На довгому столі посеред кімнати розкрито стародруки. Найстаріша з усіх музейних книжок — це «Книга Василя Вел.» 1594 р., друквана в Острозькій друкарні. Далі Євангелія 1609 р. з друкарні Крилоської; — «Учительное албо казанія на кождо неділю и свята урочистні» 1616, видрукована в Євю; ціла низка Євангеліюнов, анфологіюнов Львівського друку 1622—1690 рр., інтересних і з боку інтралігаторського; видання Чернігівської Ільїнської друкарні (Тріодіон 1685, требник, твори Іоана Максимовича); Почаївської лаври (тріодіон, Гора почаєвская); видання Супрасльського монастиря (Собраніє припадків 1722 р.); кінець-кінців найбагатші, що до кількості видання Київсько-Печерської Лаври від словника Памви Беринди до останніх видань кінця XVIII в.

На перших двох щитах по лівій стіні виставлено книжки, друквані з кінця XVIII в.—від «Енеїди» 1798 р. до 90-х років XIX в. Є й відповідна діаграма, накреслена за Комаровим, де яскраво показується зріст продукції української книжки і вплив на неї цензурних утисків. Напроти — по правій стіні — виділено на окремій столі, під портретом Кудіша, його видання, — майже все, що він видав.

На третьому щиті розкладено видання кінця XIX віку і перших років XX, книжки 1905 р. і переходової до 1917 р. доби. Тут перше місце занято видавництвом «Вік», «Общ. изданиа дешевых и полезных книг»; над ними виставлено найцікавіші й найцінніші з книжок цього періоду. Як чернігівські так і київські видання Грінченка і книжки, що її видала Київська «Просвіта», розкладено на протилежному боці під портретом Грінченка, як активного видавця.

На четвертому щиті виставлено видання полтавські XIX ст. і XX до 1917 року. Тут цікаві твори місцевих авторів: Д. Старидкий: «Послідній кошовий Запорожський», Малор. опера в 4 д., 1865 р.; «Веремія малоросійського гевала» Івана Бублія 1871;



«Стихотворення укр. козака Назарія Шебितька» 1872; «Туга» Петра Бовкуна 1877; «Перші ліричні твори» Я. Жарка», 1884; Малороссе самобиток Шибитько, 1886; Малоросійській літерат. збірник з Кобеляка, «Хутір»; «Україна» Шелудька, Ромни 1897 р. і др. На столах коло цього щита—видання 1917—21 рр.—Педагогічного Бюро б. Губ. Земства, Спідки. Спож. тов., часопису 1919 р. «Рідне Слово», Полт. Т-ва «Просвіта», Губ. учит. спілки, видавництва «Зірка», Г. Маркевича, Л. Кротевич. Далі лежать видання від 1920 року до останніх днів. Полтавські видання К. С. М. виділено на окремий столик.

По правій стіні, крім вищевказаних експонатів, є щит з галицькими виданнями з 1860 р. до наших днів, столик закордонних видань: Женева, Америка, Ляйпціг. Відкриття виставки припало на Шевченкові дні, і тому всі видання «Кобзаря» й твори про Шевченка сконцентровано на окремому столі під портретом Шевченка.

Українські часописи років 1905—7 і після 1917 року покривають великий щит. Під ним розкладено місячники і тижневики.

По стінах висять ілюстрації місцевих художників до дитячих книжок, як зразок ілюстрування книжки, на столі під діаграмою розкладено зразки матриць, стереотипів, літографій (друкованої од одноі до п'яти фарб) для ознайомлення з частиною техніки друку. Окремий столик одведено для української бібліографії.

Оповіщення про виставку виконано за мотивами рукописного ірмодоя Полтавського монастиря.

Перед відкриттям виставки відбулися урочисті збори Полтавського Наукового, при В.У.А.Н., Товариства разом із Секцією Наукових Робітників. Було зачитано доклади: Укр. друк XVI—XVIII стол.—М. Сагарда, Укр. друк XIX ст.—В. Щецотьева, Укр. друк в Полтаві—Гр. Коваленка. Після докладів всім присутнім на зборах дано пояснення.

Виставку одвідували, крім індивідуальних одвідувачів, місцевих та приїзжих, численні шкільні, робітничі і червоноармійські екскурсії.

Виставка була відкрита протягом півтора місяця.

Е. Рудиська.

В і н н и ц я .

З нагоди 350-ліття видрукування на Україні першої книги, Вінницька Філія Всеукраїнської Бібліотеки при ВУАН улаштувала 16—21 лютого б. р. виставку пам'яті першого друкаря й винахідника друкування Йоганна Гутенберга. Завданням виставки було дати наочне представлення розвитку техніки друкування та поліграфічної продукції взагалі від доби Гутенберга до наших днів.

План виставки був такий: 1) Історія книги від Гутенберга до теперішнього часу та еволюція її зовнішнього вигляду. 2) Техніка друкування від 15 до 20 віку. 3) Ілюстраційний друк.

Виставка була дуже імпрозантною й займала велику гарно оздоблену читальню-залу. Історія книги ілюстрували розгорнені на відповідних сторінках експоновані стародруки 15 ст. (Філія має один інкунабул 1499 року), 16, 17 й 18-го віків та рідкі художні цінні видання 19—20 віків, при чому в цьому Відділі окремо було влаштовано вітрину для наочного представлення еволюції зовнішнього вигляду книги від 1 до наших днів.

Розвиток техніки друкування представлено було відповідними гравюрами та ілюстраціями з рисунками машин, від реставрованого ручного верстату Гутенберга включно до ротатійної машини найновішої конструкції, як також різних помічних процесів друкуванню: вилання літер, ручного виробу паперу, гравування клішів і т. п. Сучасну техніку друкування демонструвала влаштована Вінницькою школою Ф. З. У. поліграфічної мініатюрна друкарня з машини — американки та реалах при двох друкарях, з яких один—складач—показував одвідувачам процес складання, а другий—механік—тут же віддруковував і давав одвідувачам картки на спомин про виставку.

Ілюстраційний друк представлено було різно-виконаними гравюрами від 17 століття до наших днів, репродукціями картин літографованими мапами, альбомами орнаментів, шпалерами, картами до гри, перкаледрукованими тканинами і т. п.

Одвідувачам, особливо екскурсіям, давано всеї час докладні пояснення що до окремих видань, а також історії та техніки різних процесів поліграфічної продукції. Особливу увагу одвідувачів притягали: карта Литви з зазначенням на ній Поділлям та Вінницею у географічному атласі XVI-ого віку («Theatrum orbis terrarum», Abr. Ortelius, Антверпен, 1574—1590), «Опис Сарматії також XVI-ого віку з великим розділом про Поділля й вступом про Вінницю («Sarmatiae Europae descriptio», Alex. Guagnini, Spіaga, 1581»), два незрівняно-художні сучасних японських видання та мініатюрна друкарня школи ФЗУ поліграфічної.

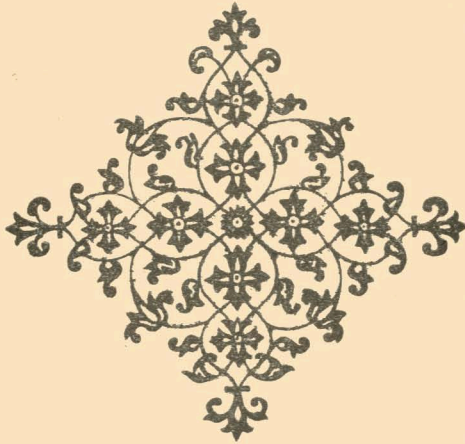
Виставка мала величезний успіх і її одвідало багато екскурсій: з військових частин, радпартшколи, педкурсів, труд. і профшкіл та чимале число окремих одвідувачів. Усього одвідало виставку 122 екскурсій та 914 окремих одвідувачів, а загальна кількість занотованих одвідувань рівна 4978.

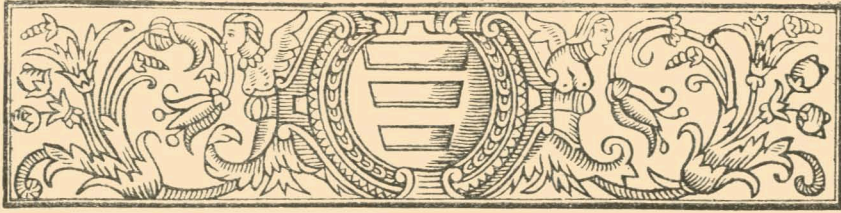
В. О.

Чернігів: Наукове Товариство готується до святкування ювілею українського друку в Чернігові.

Лохвиця: 7-го червня святкувала 350 ювілей українського друку Лохвицька трудова школа. Вчитель П. Стодоля прочитав доклад про історію українського друку від 1574 року до наших днів, всьому колективу школи.

Прага: З нагоди 350-літнього ювілею українського друкарства Український Громадський Видавничий Фонд упорядкував у Празі в квітні ц. р. виставку українських друків та книжної графіки. Виставка охоплювала книжки, ноты, мапи, плакати, листовні картки та інші художні репродукції від 1918 до початку виставки, крім того всю українську пресу за 1923 р., видання в чужих мовах про Україну та переклади з української мови. У відділі книжної графіки зібрані праці українських артистів-графіків, як уміщені вже в різних друках, так і оригінали-проекти. Крім видань закордонних видавництв виставлені були також друки з Радянської України та Галичини, з Америки, таборові та інші, а також діаграми, що до руху продукції українського друку. Вийшов спеціальний каталог графічного відділу виставки. Напередодні відкриття було зачитано кілька докладів: Ю. Тищенка. З історії української видавничо-книгарської справи, П. Богацький. Українська книжка в Чехії від біблії Скорини 1517 р. до наших днів і ин.





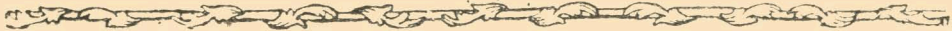
ПОЯСНЕННЯ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ.



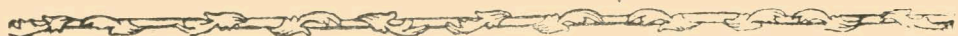
цьому числі «Бібліологічних Вістей» редакція думала дати різні зразки старого українського друку по спеціально розробленому плану, але, сучасне матеріальне становище не дало змоги цього зробити і довелося ілюструвати число переважно прикрасами з київських стародруків. Нам довелося скористуватися почасти старовинними дереворитами—оригіналами (з колекції Лаврського музею) лаврської друкарні XVIII ст., почасти цинкографічними клішами зробленими по старовинним лаврським зразкам XVII і XVIII ст. до книги Ф. Тітова «Типографія Київ-Печерської Лаври» т. I (К. 1916—1918 рр.) і тільки незначну частину було зроблено спеціально до цього видання. Всього використано дереворитів оригіналів 19 пр. (див. №№ 25, 30-31, 36, 41-43, 50-51, 54, 58, 68-69, 75, 80-81, 83, 86 і 106), клішів до книги Тітова 36 пр. (див. №№ 14-15, 32-33, 52, 55, 59-60, 67, 74, 76-79, 82, 84-85, 88-96, 98-105) та спеціально зроблено 51 пр. (див. №№ 1—13, 16-24, 26-29, 37-40, 44-49, 53, 56-57, 61-66, 70-73, 87, 97). Висловлюємо щиро подяку Всеукраїнській Академії Наук за дозвіл скористуватися клішами до книги Тітова та Відділові Друку Лаврського Музею (Губнітосвіти) за оригінали-дереворити.

Обгортку до цього видання зроблено худ. В. Кричевським у стилі укр. заставок XVI—XVII ст. за мотивами Стратинського «Требника» 1606 р. Верхню лінію в книжці зроблено по ксилографічному зразку лаврської друкарні.

1. Стор. 3 — Марка Україн. Наук. Інститута Книгознавства, роботи В. Кричевського за ритиною з «Ключа Разуменія» Іоанікія Галатовського
2. Стор. 5 — Заставка з львівського «Апостола» Ів. Федоровича, 1574 р.
3. Стор. 5 — «П» ініціал з того ж видання
4. Стор. 6 — Кінцівка (зменшена) „ „
5. Стор. 7 — Заставка „ „
6. Стор. 7 — «М» ініціал „ „
7. Стор. 12 — Герб Івана Федоровича (значно зменшений) з того ж видання
8. Стор. 13 — Заставка з «Біблії» Фр. Скорини, 1517-19 рр.
9. Стор. 13 — «В» ініціал з того ж видання
10. Стор. 14 — «П» „ „ „
11. Стор. 15 — «Ч» „ „ „
12. Стор. 19 — «М» „ „ „
13. Стор. 22 — «П» „ „ „
14. Між стор. 22-23 — з краківського октоїху Фіоля 1491 р.
15. Між стор. 22-23 — Портрет доктора Франциска Скорини (Біблія 1517-19 рр.)
16. Стор. 24. — Ритина з підписом: «Моїсей навчаєт людей Израилевых Второго Закону» (Біблія Фр. Скорини)
17. Стор. 25. — «Т» ініціал з Біблії Фр. Скорини
18. Стор. 26 — «Н» ініціал з того ж видання
19. Стор. 30 — Кінцівка „ „
20. Стор. 31 — Заставка з четвероєвангелія Мардарія (з Чорної Гори), 1562 р. (зменшена)
21. Стор. 31 — «В» ініціал з того ж видання
22. Стор. 32 — Заставка з Стратинського «Требника» 1606 р.
23. Стор. 32 — «Н» ініціал з того ж видання
24. Стор. 34 — Початкова сторінка з львівського «Апостола» Ів. Федоровича,
25. Стор. 38 — Лінія з старовинних дереворитів лаврської друкарні.
26. Стор. 39 — Кінцівка з Острозької біблії 1581 року.
27. Стор. 40 — Заставка з того ж видання
28. Стор. 40 — «П» ініціал „ „
29. Стор. 43 — Кінцівка „ „

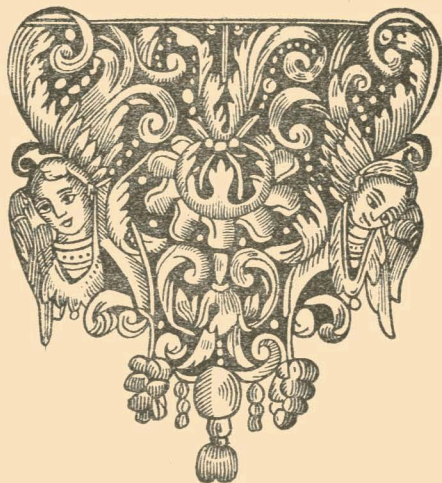


30. Стор. 44 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
31. Стор. 44 — «В» ініціал звітлія ж
32. Між стор. 48-49 — Ритина з Євангелія Учительного, К. 1537 р.
33. Між стор. 48-49 — Ритина з Акафиста 1654 р.
34. Між стор. 48-49 — Ритина з Толкової Псалтирі 1697 р.
35. Між стор. 54-55 — Ритина з Печерського Патерика 1702 р.
36. Стор. 57 — Лінія з старовинних дереворитів лаврської друкарні
37. Стор. 58 — Друкарня Київсько-Печерської Лаври. Частина ритини з заголовкового листка «Біблії» К. 1758 р.
38. Стор. 59 — Заставка з Чернігівської «Псалтири Слѣдованой», 1765 р.
39. Стор. 59 — «П» ініціал з того ж видання
40. Стор. 64 — Кінцівка " " "
41. Стор. 65 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні.
42. Стор. 65 — «З» ініціал звітлія ж
43. Стор. 67 — Кінцівка " " "
44. Стор. 68 — Заставка з Острозької біблії 1581 р. (збільшена)
45. Стор. 68 — «В» ініціал з того ж видання
46. Стор. 74 — Кінцівка " " "
47. Стор. 75 — Заставка (збільшена) " "
48. Стор. 75 — «П» ініціал " "
49. Стор. 82 — Кінцівка " " "
50. Стор. 83 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
51. Стор. 83 — «С» ініціал звітлія ж
52. Між стор. 90-91 — Ритина з Патерика 1702 р.
53. Стор. 93 — Кінцівка з Стратинського «Требника», 1606 р.
54. Стор. 94 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
55. Стор. 94 — «О» ініціал з київських стародруків (Тітов)
56. Стор. 96 — Заголовна сторінка з Апостола львівського друку 1639 р. Мих. Сльозки
57. Стор. 97 — Ритина «Історія Адама і Єви» з Тріодіону лаврського друку 1640 р.
58. Стор. 100 — Кінцівка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
59. Стор. 101 — Заставка з київських стародруків (Тітов)
60. Стор. 102 — «П» ініціал звітлія ж
61. Стор. 105 — Знімок з євангелія рукописного, в оправі 1541 р.
62. Стор. 106 — Знімок з євангелія 1746 р. київського друку—в оправі 1658 р.
63. Стор. 107 — Знімок з євангелія московського друку, в українській оправі 1660 р.
64. Стор. 109 — Знімок з Апостола київського друку 1722 р. в оправі другої половини XVIII ст.
65. Стор. 111 — Знімок з євангелія київського друку 1707 р. в оправі першої чверті XVII ст.
66. Стор. 112 — Знімок з євангелія 1808 р. в оправі 1811 р. роботи київського майстра Захарія Брезгунова
67. Стор. 113 — Кінцівка з київських стародруків (Тітов)
68. Стор. 114 — Заставка з старовинних дереворитів лаврської друкарні
69. Стор. 114 — «С» ініціал відтіля ж
70. Стор. 116 — Ритина св. Зосими (зменшена в 5 разів)
71. Стор. 118 — Ритина Іс. Христос (зменшена в 5 разів)
72. Стор. 119 — Фрагмент «Успіння Богородиці» (зменшений в 3 рази)
73. Стор. 123 — Ритина св. Зосими (зменшена в 3 рази)
74. Стор. 123 — Ритина св. Зосими (зменшена в 10 раз)
75. Стор. 125 — «Д» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
76. Стор. 131 — Кінцівка з київських стародруків (Тітов)
77. Стор. 132 — Заставка з київських стародруків (Тітов).
78. Стор. 132 — «В» ініціал з відтіля ж
79. Стор. 133 — «С» ініціал " " "
80. Стор. 137 — «Д» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
81. Стор. 140 — «Б» ініціал з відтіля ж
82. Стор. 142 — Кінцівка з київських стародруків (Тітов)
83. Стор. 143 — «Б» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
84. Стор. 144 — «Б» ініціал київських стародруків (Тітов)
85. Стор. 144 — Кінцівка з відтіля ж
86. Стор. 145 — «К» ініціал з старовинних дереворитів лаврської друкарні
87. Стор. 149 — Кінцівка з Стратинського «Требника» 1606 р.
88. Стор. 150 — Заставка з Київських стародруків (Тітов)



89. Стор. 150 — «С» ініціал з відтіля ж
90. Стор. 153 — Зразок тексту з Осмогласника Черногорського друку 1493-4 рр.
91. Стор. 155 — Зразок тексту з горажської (в Герцоговині) Псалтирі 1529 р.
92. Стор. 156 — Частина стовбця з Октоїху (пергам.) 1536—7 р.
93. Стор. 157 — Частина стовбця з Сборника венеціанського видання 1536-8 р.
94. Стор. 160 — Сторінка з венеціанського часословця 1566 р.
95. Стор. 161 — Сторінка з московського Апостола Федорова і Мстиславця 1564 р.
96. Стор. 163 — Сторінка з віленського Євангелія Мстиславця 1575 р.
97. Стор. 166 — Кінцівка з львівського Апостола Ів. Федоровича, 1574 р.
98. Стор. 167 — Заставка з київського стародруку (Тітов)
99. Стор. 170 — «С» ініціал з відтіля ж
100. Стор. 171 — «К» ініціал » »
101. Стор. 173 — «С» ініціал » »
102. Стор. 177 — Кінцівка » »
103. Стор. 178 — Заставка » »
104. Стор. 178 — «В» ініціал » »
105. Стор. 180 — Кінцівка » »
106. Стор. 181 — Кінцівка » »

Редакція.



З М І С Т:

	Стор.
1. Від Українського Наукового Інституту Книгознавства	5
2. <i>Григорій Тисяченко</i> . Триста п'ятдесят літ тому і тепер (1574—1924)	7
3. <i>Павло Попов</i> . Початки друкарства у слов'ян	13
4. <i>Серій Маслов</i> . Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст.	31
5. <i>Віктор Романовський</i> , <i>Іван Фелоров</i> і друкарська справа на Волині в XVI ст.	68
6. <i>Кость Копержисинський</i> . Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської Унії (1569 р.), її видання та діячі	75
7. <i>Микола Мигайленко</i> . Про Київські стародруки XVII і початку XVIII ст. (1616—1721 рр.)	83
8. <i>Микола Макаренко</i> . Мистецтво книжки	94
9. <i>Данило Щербаківський</i> . Золотарська оправа книжки в XVI—XIX століттях на Україні	101
10. <i>Пилип Клименко</i> . Українські риторичні друки	114
11. <i>Василь Кудьженко</i> . Минула та сучасна техніка друкарська	125
12. <i>Володимир Барвінок</i> . Загальний огляд стародруків київських бібліотек	132
13. <i>Павло Попов</i> . Слов'янські інкунабули київських бібліотек	150
14. <i>Miscellanea</i> :	
<i>Володимир Перети</i> . Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари	167
Українські і білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету	168
<i>Є. Сіцинський</i> . Стародруки Кам'янецького Історико-Археологічного музею	170
<i>Гр. Т—ко</i> . Казковий та реальний образ першодрукаря	171
Святкування ювілею	173
15. Пояснення до ілюстрації	178



ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1924 р.

== НА ЧАСОПИС ==

„БІБЛІОЛОГИЧНІ ВІСТІ“

ЩО ВИДАЄТЬСЯ УКРАЇН. НАУКОВ. ІНСТИТУТОМ КНИГОЗНАВСТВА.

ПРОГРАМ ЧАСОПИСУ:

Статті і інші праці по питанням теоретичного і прикладного книгознавства: Історія книги. Журналістика. Історія преси. Законодавство друку. Історія цензури. Теоретична бібліографія. Бібліографічні показники по різним галузям життя та знання. Бібліотекознавство. Бібліопсихологія. Бібліофілія. Ex libris. Манускрипти. Рідкі видання. Видавничі та книгарська справа. Теорія та практика друкарського мистецтва. Хроніка і вагія: бібліологічного життя на Україні та закордоном.

Виходить 4—5 разів на рік, розміром не менше 4 друкованих аркушів.

В ЧАСОПИСУ БЕРУТЬ УЧАСТЬ:

І. Айзеншток (Харків), акад. Д. Багалій (Харків), О. Баранович, В. Барвінок, акад. М. Біляшівський, Л. Биківський (Подєброди), проф. Б. Боднарський (Москва), А. Вайсблат, А. Вияснівський, І. Вугман (Одеса), П. Гермайзе, С. Гіляров, М. Голкевич (Харків), проф. В. Данилевич, В. Данилів (Ленінград), В. Дем'янчук, Г. Дзбановський, Вол. Дорошенко (Львів), О. Досвітній (Харків), К. Дубняк (Харків), Ів. Єрофіїв (Харків), Ф. Ернст, акад. С. Єфремов, П. Єфремов (Катеринослав), Юр. Жилко (Полтава), Іг. Житецький, Н. Заглада, М. Зеров, проф. В. Іваницький, М. Іванченко, В. Ігнатієнко, Ів. Калинович (Золочів), М. Качеровський, проф. П. Клименко, Гр. Коваленко (Полтава), К. Копержинський (Ленінград), Б. Комаров (Одеса), проф. В. Кордт, Ів. Кривецький (Львів), С. Крига (Харків), худ. В. Кричевський, Л. Кротевич, В. Кульженко, А. Лебідь (Чернігів), Д. Лисиченко, Б. Лифшиць, проф. А. Лященко (Ленінград), М. Макаренко, проф. С. Маслов, В. Машовець, Юр. Меженко, худ. Ю. Михайлів, В. Міяковський, М. Могилянський, А. Нагорний, М. Олексіїв, О. Олексіїва, А. Онищук, М. Орлов (Москва), С. Паночіні, акад. В. Перетц (Ленінград), проф. М. Плевако (Харків), Г. Поляк, П. Попов, С. Постернак, О. Прозоровська (Харків), Я. Розанов, проф. В. Романовський, Г. Романченко (Катеринослав), С. Рубінштейн (Одеса), М. Рудинський (Полтава), Д. Рудченко (Вінниця), П. Рулін, проф. О. Сагарда (Полтава), Є. Сідинський (Кам'янець-Под.), др. Іл. Свенціцький (Львів), худ. А. Середа, проф. М. Слабченко (Одеса), Я. Стешенко, М. Суслопарів (Кам'янець-Под.), проф. С. Таранушенко (Харків), Гр. Тисяченко, І. Ткачук (Мелітополь), М. Ткаченко, акад. П. Тютківський, П. Филипович, Н. Чепіга (Харків), Д. Чухрай, Д. Щербаківський, М. Ясинський, М. Яшек (Харків) і інші.

В початку вересня вийде з друку число 4—6:

З М І С Т Ч И С Л А:

1) М. Зеров і М. Новицький. Устаїніса в «Маяку»; 2) С. Єфремов. На світанку українських видавництва («Вік»); 3) В. Міяковський. Замітки до історії друку на Україні; 4) В. Данилів. «Кієвская Старина» по цензурним документам; 5) О. Баранович. Старі книги на Волині; 6) Л. Биківський. Бібліотечна справа в Чехословаччині; 7) М. Іванченко. Російська публична бібліотека; 8) М. Ясинський. Краєзнавча робота бібліотеки; 9) Б. Болдарський. Академічні бібліотеки та десятична система класифікації; 10) М. Голкевич. Обов'язковий примірник; 11) Я. Стешенко. Друк УСРР в 1923 році; 12) І. Б. Бібліофіліана; 13) Д. Лисиченко. Рукописи Ів. Манжури; 14) А. Лебідь. Нові придбання рукописного відділу музею В. В. Тарновського; 15) В. Ігнатієнко. Українська преса в 1914—16 рр.; 16) М. Качеровський. В справі дорожніх книг; 17) Miscellanea; 18) Рецензії; 19) Біжуча бібліографія української бібліологічної літератури; 20) Хроніка.

ПІДПИСНА ЦІНА: на перший піврік (ч. 1—6) з пересилкою 4 карб. Окремо число 1—3—2 крб. 50 коп. Закордоном 1 дол. 25 цент.

Ня складі редакції є в обмежній кількості „Бібліологічні Вісті“ за 1923 р., ч. 1 і 2 по 75 коп., ч. 3 по 35 коп. та ч. 4 по 1 крб.

РЕДАКЦІЯ і СКЛАД ВИДАННЯ: Київ, Пушкінська 8, прим. 8. Український Науковий Інститут Книгознавства.

